Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek **2** vmbo-t | havo

feniks

Auteurs
Christa Dekkers
Ronald den Haan
Jan-Wolter Smit
Ronald Stroo

Eindredactie
Eugenia Smit

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 46606 5
Tweede druk, zesde oplage, 2019

Deze uitgave is volledig CO_2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Inhoud

Leerjaar 1
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS
TIJD VAN STEDEN EN STATEN
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste twee bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- Op de tijdbalk is de tijd waar dit hoofdstuk over gaat in een kleur aangegeven.
- Het verhalenboek geeft aan welke voorleesverhalen bij dit hoofdstuk horen.

Een hoofdstuk bestaat uit zes paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- In kaders vind je informatie over belangrijke personen en over staatsinrichting.
- In sommige paragrafen kom je een grijs blok tegen. Dit is een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent ....
- Alle vetgedrukte begrippen uit de paragraaf staan, met de uitleg, aan het eind van de paragraaf nog een keer bij elkaar.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Bij elke paragraaf vind je aan het eind een of meerdere havo-opdrachten.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

- Soms staat dit tekentje bij een opdracht. Dan staat er op www.feniks-online.nl extra materiaal voor die ene opdracht.

- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

- De zesde of zevende paragraaf van een hoofdstuk heet Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerken van het tijdvak, wat je tot dan toe heb je geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen uit het tijdvak staan hier bij elkaar.
- Je vindt hier op een rij welke personen in het hoofdstuk genoemd zijn.
- Ook de begrippen uit het hoofdstuk staan hier nog een keer bij elkaar.

Werkboek

- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten over Mensen in de tijd, over Mensen in hun land en over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

Keuzeopdrachten

- Aan het eind van het hoofdstuk staan keuzeopdrachten die met de tijd van het hoofdstuk te maken hebben. Overleg met je docent welke opdracht je gaat maken.

www.feniks-online.nl

1 De Gouden Eeuw

BRON 1 *De Nachtwacht*, geschilderd door Rembrandt van Rijn in 1642. De schutterij – de groep burgers die zorgde voor de veiligheid in de stad – maakt zich klaar om op pad te gaan. Hun leider, kapitein Frans Banninck Cock – in het zwart – geeft de laatste instructies. In de Tijd van regenten en vorsten lieten mensen graag een portret van zichzelf maken, ook als groep. Op de enorme groepsportretten stond iedereen stijfjes afgebeeld, net als op een klassenfoto. Rembrandt maakte er echter een levendig schilderij van.

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)
De kroon is een symbool van de koning. In veel Europese landen kreeg een koning in dit tijdvak meer macht. Op de achtergrond zie je wat toen de duurste huizen van Amsterdam waren.

VERHALENBOEK NR 11-12

BRON 2 Dit deel van de Amsterdamse Herengracht heeft als bijnaam de Gouden Bocht. Hier woonden in de Gouden Eeuw de rijkste en machtigste mensen van de Republiek. Schilderij van Gerrit Berckheyde, 1685.

BRON 3 In de huizen in de Gouden Bocht zijn in onze tijd vooral bedrijven gevestigd.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

De Nachtwacht is een van de bekendste schilderijen ter wereld. Het is gemaakt in Amsterdam, de grootste stad van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de Tijd van regenten en vorsten. Dat is geen toeval. In die tijd was de Republiek het belangrijkste handelsland ter wereld. Over alle wereldzeeën voeren schepen van de Republiek volgeladen met handelswaar terug naar Amsterdam. Met die handel werd heel goed verdiend. Hierdoor woonden in Amsterdam enkele tientallen steenrijke families. Zij bestuurden de stad en hadden alle belangrijke banen in handen.
Frans Banninck Cocq trouwde met een dochter van de rijke handelaar Volckert Overlander. Via zijn schoonvader werd Frans kapitein van een schutterij, een erebaan in die tijd. Zijn schutters bestelden bij Rembrandt een groepsportret. Dat schilderij, *De Nachtwacht*, kostte hen elk honderd gulden. Voor een ambachtsman waren dat vier maandsalarissen. Maar schutters kwamen uit rijke families en konden dat makkelijk betalen.

Dit hoofdstuk gaat over de Gouden Eeuw, zoals de zeventiende eeuw later is genoemd. Je leert hoe de handel was georganiseerd en wat er met de winst werd gedaan. Je leert ook hoe de Republiek bestuurd werd. En je ontdekt dat er ook arme mensen waren in de Republiek: de zeventiende eeuw was niet voor iedereen een *gouden* eeuw.

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

- *Made in China* – misschien staat dit in het label van je shirt. Dat shirt is aan de andere kant van de wereld gemaakt. Het werd verkocht aan een bedrijf dat het in Nederland aan jou doorverkocht. Deze vorm van wereldhandel ontstond in de Tijd van regenten en vorsten. Handelaren uit de Republiek kochten toen overal ter wereld producten om die ergens anders met winst weer te verkopen.
- Nog steeds is ons land wereldberoemd om zijn kunstenaars en geleerden uit de Gouden Eeuw. Toeristen van over de hele wereld bezoeken hier musea om de schilderijen uit die tijd te bekijken of maken een rondvaart over de Amsterdamse grachten. Ideeën en ontdekkingen van de geleerden uit die tijd zijn nog steeds belangrijk.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | n. Chr. →

1 1 Machtige mannen in de Republiek

? Hoe werd de Republiek bestuurd?

BRON 4 Andries Bicker (links) was burgemeester van Amsterdam. Zoon Gerard (rechts) werd ook bestuurder, net als verschillende andere familieleden. Schilderijen van Bartholomeus van der Helst, ± 1642.

Regenten

Het bestuur van de gewesten en de steden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was in handen van **regenten**. Zij kwamen uit een kleine groep zeer rijke families. Stierf een regent, dan kreeg een familielid de baan. Soms kreeg daardoor een klein kind een belangrijke baan, want om regent te worden was je achternaam voldoende. Toch waren veel regenten goede bestuurders, want door hun rijkdom waren ze vaak goed opgeleid.

Twee machtige mannen

Elk gewest had een eigen bestuur: de **gewestelijke staten**. Dit nam beslissingen over alles wat alleen het eigen gewest aanging. Zaken die voor álle gewesten belangrijk waren, werden besproken in de **Staten-Generaal**. Daarin zaten de vertegenwoordigers van de zeven gewesten.
De **raadspensionaris** was de belangrijkste politicus in de Republiek. Hij was de voorzitter van de Staten-Generaal en bepaalde over welke onderwerpen er werd vergaderd.
De **stadhouder** leidde het leger en de vloot van de Republiek. Hierdoor was de stadhouder vooral in oorlogstijd erg belangrijk. In vredestijd had hij weinig te doen. Stadhouders kwamen altijd uit de familie Van Oranje. Na de dood van Willem van Oranje volgde zijn zoon Maurits hem op als stadhouder.

Van Oldenbarnevelt onthoofd

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd er niet gevochten tussen Spanje en de Republiek. Raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt wilde daarom bezuinigen op het leger. Dat geld kon je beter gebruiken om schulden af te lossen of te investeren in de handel, vond hij. Stadhouder Maurits was daar fel op tegen. Volgens Maurits was een groot en sterk leger altijd belangrijk, ook als er niet werd gevochten. Ook over andere onderwerpen waren Van Oldenbarnevelt en Maurits het oneens. De ruzie werd gewonnen door Maurits. In 1619 liet hij Van Oldenbarnevelt onthoofden. Veel mensen waren hier woedend om. Volgens hen had Van Oldenbarnevelt niets verkeerd gedaan: Maurits wilde alleen maar bewijzen dat niet de raadspensionaris maar de stadhouder de machtigste man van de Republiek was.

Geen stadhouder meer

Toen in 1650 plotseling de stadhouder overleed, vroegen veel regenten zich af of de Republiek nog wel een stadhouder nodig had. Met de Vrede van Münster was de oorlog met Spanje immers voorbij. Natuurlijk moest er in de Republiek een leger zijn, maar daar kon de Staten-Generaal ook zelf voor zorgen. Daarom ging de Republiek verder zonder stadhouder.
Toen er spanningen ontstonden tussen de Republiek en Engeland, zorgde raadspensionaris Johan de Witt voor een sterke vloot. Het kwam in 1667 tot een oorlog met de Engelsen. Onder leiding van Michiel de Ruyter werd de Engelse vloot verslagen.

Het Rampjaar

In 1672 vielen de Engelsen opnieuw aan. Tegelijkertijd bedreigden in het zuiden een Frans leger en in het oosten twee Duitse legers de Republiek. Ook dit keer versloeg Michiel de Ruyter de Engelse vloot. Het landleger van de Republiek was echter zwak en kon de Franse en Duitse legers niet tegenhouden. Sommige mensen gaven Johan de Witt hiervan de schuld: hij had behalve voor een vloot, ook voor een sterk landleger moeten zorgen. Uit woede slachtte een woeste menigte De Witt af. Hetzelfde gebeurde met Johans broer Cornelis de Witt, die ervan werd verdacht een landverrader te zijn.
Door gebied rondom Holland onder water te zetten, wist de Republiek de Franse opmars te stoppen. Toen de Franse koning dit rijkste gewest niet kon veroveren, trok hij zijn soldaten terug. De Duitse legers hadden zich al eerder teruggetrokken. De Republiek was gered, maar het Rampjaar – zoals 1672 vanaf toen werd genoemd – was voor velen het bewijs dat de Republiek niet zonder stadhouder kon: de zoon van de overleden stadhouder werd de nieuwe stadhouder.

BRON 5 De Staten-Generaal vergadert in de Ridderzaal in Den Haag. De vlaggen aan het plafond zijn oorlogsbuit: ze zijn tijdens de Opstand veroverd op de Spanjaarden. Voor op de tafel ligt de Statenbijbel, de eerste officiële Nederlandstalige bijbel. De vertaling was betaald door de Staten-Generaal. Schilderij van Dirck van Deelen, 1651.

BRON 6 De zeeslag in 1672 tussen de vloot van de Republiek en de Engelse vloot. Schilderij van Willem van de Velde, 1707.

Staatsinrichting

De Staten-Generaal is nu de **Eerste Kamer** en de Tweede Kamer samen. De 150 leden van de **Tweede Kamer** controleren of de ministers hun werk goed doen, bedenken nieuwe wetten en stemmen daarover. Ook ministers bedenken nieuwe wetten, waar de Tweede Kamer dan over stemt. Daarna controleren de 75 leden van de Eerste Kamer of een nieuwe wet klopt. Pas als de meerderheid het daarover eens is, mag de wet worden ingevoerd. De Eerste Kamer mag de nieuwe wet niet veranderen en mag zelf geen nieuwe wetten bedenken.
Eén keer per jaar komen op Prinsjesdag alle 225 leden van de Staten-Generaal bij elkaar. Dan leest de koning de **troonrede** voor. In deze toespraak maken de ministers hun plannen voor het komende jaar bekend.

gewestelijke staten
Bestuur van een gewest.
raadspensionaris
Machtige politicus in de Republiek, voorzitter van de Staten-Generaal.
regent
Bestuurder in de Republiek.
stadhouder
Legeraanvoerder, behorend tot de familie Van Oranje.
Staten-Generaal
Het hoogste bestuur van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Eerste Kamer en **Tweede Kamer**
Volksvertegenwoordiging. Samen heten ze de Staten-Generaal of het parlement.
troonrede
Toespraak over de regeringsplannen voor het komende jaar. De koning leest de troonrede voor op Prinsjesdag.

1 2 De Republiek als handelsland

? Hoe werd de Republiek rijk door handel?

BRON 7 Vanaf ongeveer 1610 gingen schepen uit de Republiek op walvisjacht. Als je walvisvet kookt, krijg je traan, een soort olie. Het werd gebruikt als lampolie en als ingrediënt voor kaarsen en zeep. Met de traanhandel werd veel geld verdiend. Schilderij van Abraham Storck, ± 1690.

Handel binnen Europa

Als er geen dijken waren, zou de helft van ons land onder water staan. Juist dit was een oorzaak van de rijkdom van de Republiek in de Gouden Eeuw. Het land in het westen was te nat om graan te verbouwen. Maar het was wél geschikt voor veeteelt: gras was er genoeg. De veeteelt leverde melk op. Hiervan werden kaas en boter gemaakt, producten die je langer kunt bewaren. Vanaf ongeveer 1500 voeren Hollandse handelaren naar landen rond de Oostzee. Daar verkochten ze de kaas, boter en andere producten uit de Republiek, zoals textiel en ingezouten vis. Van de opbrengst kochten ze in die landen graan en hout. Maar de handelaren kochten méér dan in de Republiek nodig was. Wat overbleef, verkochten ze met winst in Spanje, Portugal en Italië. Daar kochten ze wijn en olie, om die in de Republiek weer met winst te verkopen. Zo handelden kooplieden uit de Republiek door heel Europa.

Naar Indië

De handel met Indië was in handen van Portugal. De route was geheim en werd bewaakt. Wie probeerde de route te vinden, kon door de Portugezen gearresteerd worden. De handel in specerijen was echter zó winstgevend dat de Amsterdamse handelaar Cornelis de Houtman dat risico nam. Hij reisde naar Portugal met het plan om daar aan zeekaarten of andere informatie te komen. Hij werd betrapt en belandde in de gevangenis. Maar toen had hij al enkele kaarten kunnen bekijken. Met deze kennis keerde hij na twee jaar gevangenisstraf terug naar Amsterdam. In 1595 vertrok De Houtman met vier schepen naar Indië. Twee jaar later kwam hij terug. Twee schepen waren vergaan, twee derde van zijn bemanning was overleden en de hoeveelheid specerijen die hij meebracht, was klein. Maar hij had wél de zeeweg naar Indië gevonden, zodat die nu ook in de Republiek bekend was. In de vijf jaar na de thuiskomst van De Houtman vertrokken 65 schepen uit de Republiek naar Indië. Vijftig ervan kwamen terug, meestal met een rijke lading.

Samenwerken

Voor een reis naar Indië had een handelaar een schip nodig, ongeveer tachtig man bemanning, voedsel, kaarten en nog veel meer. Om te kunnen handelen in Indië, moest de handelaar dus eerst geld uitgeven, investeren. Dit noem je **handelskapitalisme**.
Niet alle schepen kwamen terug. Sommige zonken tijdens een storm, verdwaalden of werden door piraten gestolen. Om hun kosten en risico's te delen, gingen handelaren samenwerken in handelsverenigingen, die ze compagnieën noemden. Verliep de reis goed, dan deelden ze de winst. Ging er iets mis, dan deelden ze het verlies. Op die manier ging een handelaar niet meteen failliet als enkele van zijn schepen niet terugkeerden.
Samenwerken leek zó verstandig dat er meerdere compagnieën werden opgericht. Elke compagnie haalde zo veel mogelijk specerijen in Indië en verkocht die in de Republiek. Hierdoor ontstond concurrentie. Het gevolg was dat de prijzen van de specerijen razendsnel daalden en er geen winst meer werd gemaakt.

VOC

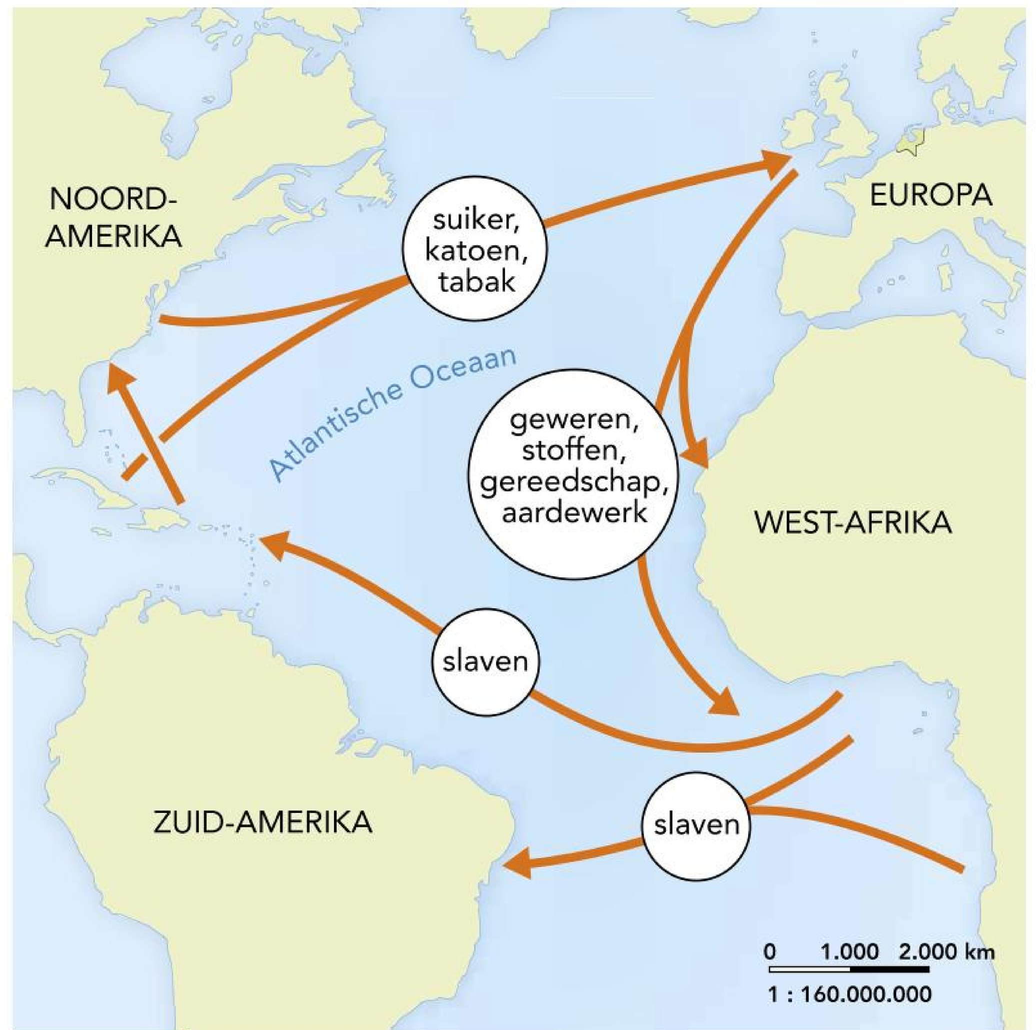
De Staten-Generaal greep in. Vanaf 1602 moesten alle compagnieën samenwerken in de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)**. Alleen de handelaren van de VOC mochten met Indië handelen.
Om aan geld te komen voor de schepen en bemanning, bedacht de VOC een nieuw systeem. Elke man of vrouw, rijk of arm, kon een aandeel in de VOC kopen. Na tien jaar kreeg de investeerder het geld terug, mét winst. Iedereen kon dus verdienen aan de handel, of je nu koopman was, dienstmeisje of ambachtsman.
De Staten-Generaal wilde dat de Republiek alle handel met Indië in handen kreeg. Andere Europese landen moesten worden tegengewerkt. De VOC mocht hiervoor alles doen wat nodig was: van contracten sluiten tot oorlog voeren.

BRON 8 In gebieden waarmee veel gehandeld werd, stichtte de VOC handelsposten. Die bestonden uit kantoren, pakhuizen en woningen voor de ambtenaren van de VOC. Schilderij van Hendrik van Schuylenburgh, 1665.

WIC

In 1621 richtte de Staten-Generaal de **West-Indische Compagnie (WIC)** op voor de **driehoekshandel** tussen Europa, West-Afrika en Amerika. De WIC handelde in plantageproducten uit Amerika, zoals cacaobonen, tabak en suiker. Maar de WIC handelde ook in mensen: Afrikaanse slaven.
Slavernij werd toen nog normaal gevonden. Als twee Afrikaanse stammen oorlog hadden, werden de verliezers slaven van de overwinnaars. Afrikanen handelden onder elkaar in deze slaven. Ook Arabieren handelden al eeuwenlang in Afrikaanse slaven. Europese handelaren gingen dit ook doen. Zij ruilden in Afrika textiel, gereedschap en geweren tegen slaven en verkochten die in Amerika aan plantage-eigenaren.
De WIC deed ook aan **kaapvaart** en kaapte Spaanse schepen die beladen met zilver en goud uit de Spaanse koloniën naar Europa terugvoeren. Dit kostte de Spanjaarden veel geld, waardoor het voor hen moeilijker werd om de oorlog tegen de Republiek vol te houden.

BRON 9 De driehoekshandel over de Atlantische Oceaan.

driehoekshandel
Handel tussen Europa, West-Afrika en Amerika.
handelskapitalisme
Geld uitgeven aan handel, met het doel winst te maken.
kaapvaart
Piraterij met toestemming van de regering om schepen van de vijand aan te vallen.
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsvereniging voor de handel met Indië.
West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsvereniging voor de handel met Amerika.

1 3 Amsterdam in de Gouden Eeuw

? Wat deden de Amsterdamse regenten met hun rijkdom?

BRON 10 De Amsterdamse regenten vonden dat het tijd werd voor een nieuw stadhuis. Het moest een prachtig gebouw worden dat goed liet zien hoe belangrijk en rijk Amsterdam was. Jacob van Campen werd de architect. Het stadhuis werd tussen 1648 en 1655 gebouwd. Schilderij van Gerrit Berckheyde, 1673.

Amsterdam als stapelmarkt

Een handelsschip keerde van de Oostzee terug vol graan en hout. Een deel van de lading was voor de verkoop in de Republiek. De rest werd verder vervoerd, bijvoorbeeld naar Zuid-Europa. Voordat het zover was, moest de handelaar zijn producten ergens opslaan. Ook voor de producten die de schepen van de VOC en de WIC meebrachten, was een tijdelijke opslagplaats nodig. Amsterdam en Antwerpen lagen ongeveer halverwege de handelsroute tussen Noord- en Zuid-Europa. In beide steden bouwden handelaren daarom grote pakhuizen. Deze lagen volgestapeld met onder meer graan, hout, wijn, vis en specerijen.
Antwerpen, de belangrijkste havenstad, was in handen van de Spanjaarden. Vanaf zee moest je een stukje over de Schelde varen om bij de stad te komen. Dit deel van de rivier liep door de Republiek. Toen de Republiek de Schelde afsloot, kon geen enkel schip Antwerpen meer bereiken. Handelaren konden nu niet langer kiezen uit twee havens; Amsterdam werd de grootste **stapelmarkt** van Europa.

Immigratie

In de loop van de zeventiende eeuw werd Amsterdam een echte wereldstad. Handelaren uit de hele wereld kochten en verkochten er hun producten. Voor het verhandelen en wegen van de goederen moesten ze in Amsterdam betalen. Dat leverde de stad veel geld op. Die rijkdom trok veel buitenlanders aan die op zoek waren naar een beter bestaan.
Er waren meer redenen om naar de Republiek te komen. In grote delen van Europa was het oorlog, en vervolging vanwege het geloof kwam veel voor. In het westen van de Republiek werd niet gevochten en werd niemand vervolgd om zijn godsdienst. Hierdoor kwamen er grote groepen vluchtelingen naar de Republiek, en dan vooral naar Amsterdam: rond 1625 was bijna 40% van de Amsterdammers afkomstig uit het buitenland.

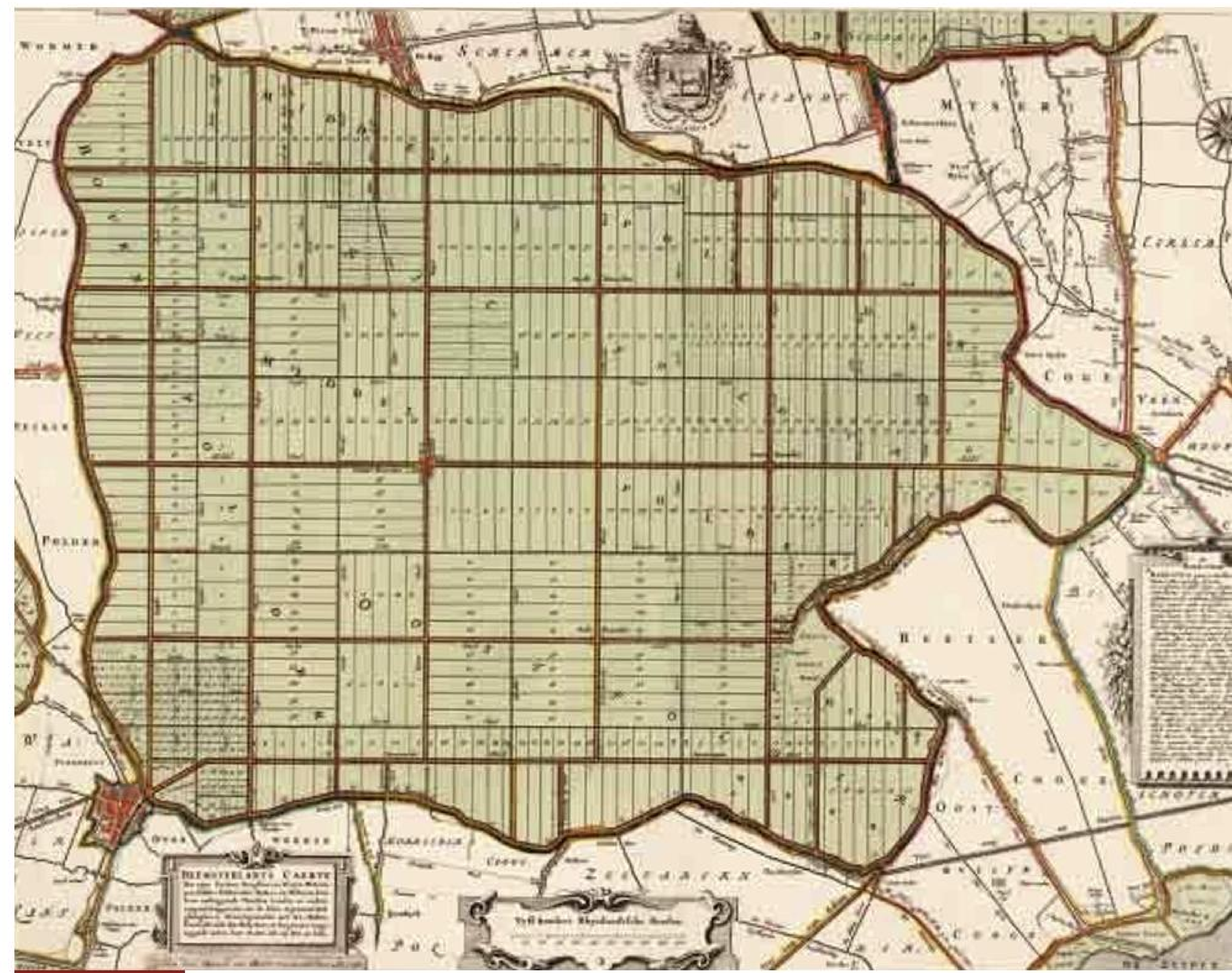
Grachtenpanden en buitenhuizen

Het werd druk in Amsterdam. Het bestuur van de stad liet de stad verschillende keren uitbreiden. Er kwamen drie brede grachten bij: de Keizersgracht, de Prinsengracht en de Herengracht. Langs die grachten lieten rijke kooplieden grote woonhuizen voor zichzelf bouwen. Deze grachtenpanden werden mooi ingericht met dure meubels en speciaal gemaakte schilderijen.
De volle stad had ook nadelen. Het was er altijd druk en rumoerig. Het stonk er vreselijk, vooral in de zomer. In dat seizoen braken er vaak besmettelijke ziektes uit. Rijke Amsterdammers verhuisden daarom in de zomermaanden naar hun buitenhuis. Ze hadden dat speciaal daarvoor laten bouwen op een mooie plek buiten de stad, goed bereikbaar vanuit Amsterdam. Die tijdelijke verhuizing was een enorme operatie, want alles verhuisde mee: de familie, het personeel, kleding, meubels, serviesgoed, boeken – ook in het buitenhuis ontbrak het de familie aan niets.

BRON 11 Herteveld was de naam van het buitenhuis van de Amsterdamse koopmansfamilie Van Zinnick. Het staat aan de rivier de Vecht, tussen Amsterdam en Utrecht. Aan de Vecht zijn in de Gouden Eeuw tientallen buitenhuizen gebouwd. Schilderij van Jan van der Heyden, ± 1670.

droogmakerij
Polder: land dat vroeger een meer was, waaruit het water is weggepompt.
stapelmarkt
Plaats waar handelsproducten tijdelijk worden opgeslagen om van daaruit verder te worden verhandeld.

BRON 12 De grond in de Beemster werd volgens een strak plan ingedeeld in wegen, sloten en boerderijen. Plattegrond uit 1685.

Droogmaken

Aan het begin van de zeventiende eeuw bestond het gewest Holland voor bijna de helft uit meren en moerasgebieden. De grotere meren overstroomden elke paar jaar, vooral tijdens zware stormen. Dan verdronken er mensen en was het boerenland een tijd onbruikbaar. Dat laatste zorgde voor een steeds groter probleem, want voor de groeiende bevolking van Holland was meer voedsel nodig. Al in de zestiende eeuw had men enkele kleine meren drooggelegd door windmolens het water weg te laten pompen. Bij grotere meren, zoals het Beemstermeer, lukte dat niet. Jan Adriaanszoon Leeghwater bedacht een nieuwe techniek om het meer droog te krijgen. Om het meer kwam een dijk met daarachter een kanaal, de ringvaart. Via een molengang – drie molens die steeds een stukje hoger stonden – werd water uit het meer in de ringvaart gepompt. Het werkte: het waterpeil daalde en na enkele jaren was in 1612 de Beemster een **droogmakerij**.
De grond in de Beemster bleek erg vruchtbaar en leverde grote oogsten op. Mensen die er een stuk grond hadden gekocht, verdienden daardoor hun geld binnen een jaar terug. Toen twintig jaar later het Schermermeer werd drooggelegd, betaalden rijke Amsterdammers daarom graag mee aan de kosten in ruil voor een stuk van de nieuwe grond. De grond in de Schermer was echter minder vruchtbaar dan die in de Beemster, en dit keer werd er nauwelijks winst gemaakt.

1 4 Arm in de Gouden Eeuw

? Hoe ging men in de Gouden Eeuw om met armoede?

Niet iedereen was rijk

In de Republiek was een kleine groep mensen heel rijk, de regenten. Net daaronder kwamen mensen die niet bij de regentenfamilies hoorden maar goede banen hadden en welgesteld waren, bijvoorbeeld rijke kooplieden, notarissen en advocaten.
De derde groep waren de ambachtslieden en winkeliers. Veel mensen in deze groep leefden op de rand van armoede. Als alles goed ging, verdienden ze net genoeg om voor zichzelf en hun gezinnen te kunnen zorgen. Daarom kon elke tegenslag meteen voor grote problemen zorgen. Als bijvoorbeeld de graanoogsten in het Oostzeegebied slecht waren, steeg de prijs van brood en leden zij honger. Vaak betaalde de overheid dan een deel van het graan, zodat de broodprijzen minder stegen. De overheid deed dat om de mensen te helpen, maar ook om onrust en rellen te voorkomen. Hongerige mensen komen immers eerder in opstand dan mensen die tevreden zijn. Met deze hulp konden de meeste ambachtslieden en winkeliers zich redden in de Gouden Eeuw.

Armenzorg

Alle mensen die niet tot de groep regenten, kooplieden, ambachtslieden of winkeliers behoorden, vormden samen de vierde en grootste groep: ruim de helft van de mensen in Amsterdam. Het waren mensen zonder vast werk. Zij verhuurden zich per dag of werkten tijdelijk voor een baas. Bijvoorbeeld als sjouwer in de havens om de schepen te lossen. Maar wie ziek werd of even geen werk vond, had geen inkomen. Hij was dan afhankelijk van de armenzorg. Dat betekende dat hij voedsel en andere benodigdheden kreeg. Geen geld, want uitkeringen zoals we die in onze tijd kennen, bestonden nog niet.
Iemand kon voor armenzorg op verschillende plaatsen aankloppen:

- Wie bij een kerk was aangesloten, kreeg hulp van de kerk.
- Gilden zorgden voor hun eigen armen. Een ambachtsman die gehandicapt raakte en daardoor niet meer kon werken, kreeg hulp van het gilde.
- Voor mensen die niet bij een kerk of gilde hoorden, begonnen rijke burgers soms een aparte organisatie. Daar konden ongeschoolde mensen, die vaak de meeste hulp nodig hadden, hulp krijgen.
- De stadsoverheid organiseerde armenzorg voor alle armen die, om welke reden dan ook, nergens anders hulp konden ontvangen.

Gemiddeld had 10 tot 15% van de inwoners van Amsterdam armenzorg nodig.

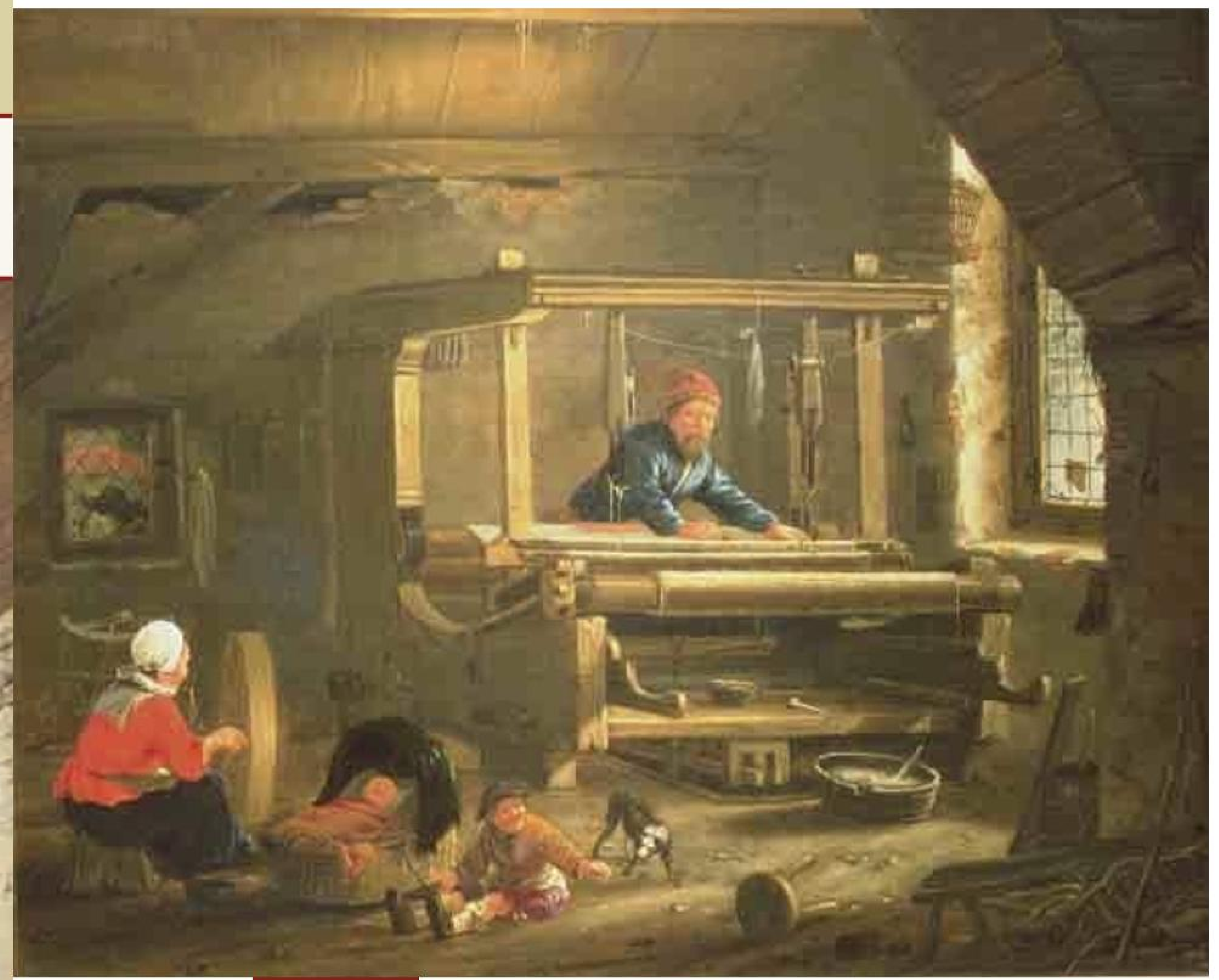

BRON 13 Veel ambachtslieden, zoals deze scharenslijper, woonden in armoedige huizen. Schilderij van Gerard ter Borch, 1653.

Bruikbaarheid van bronnen

Bronnen geven informatie over het verleden. Een bron is bruikbaar voor jou als je er informatie uit kunt halen om je vraag te beantwoorden. Het kan ook andersom: je leest of bekijkt een bron en bedenkt er vragen bij.
Je kunt twee soorten vragen stellen: beschrijvende vragen en verklarende vragen.

- Een beschrijvende vraag gaat over hoe iets vroeger was. Hoe leefden arme mensen in de Gouden Eeuw? Hoeveel procent van de mensen was arm? Werden arme mensen gemiddeld minder oud dan rijke mensen?
- Een verklarende vraag gaat over waarom iets vroeger zo was. Hoe kwam het dat niet iedereen rijk was in de Gouden Eeuw? Waarom waren er in de ene stad veel meer arme mensen dan in de andere stad? Waarom gaven rijke mensen niet méér hulp aan de armen?

BRON 14 Een wever en zijn gezin. Schilderij van Gillis Rombouts, 1656.

BRON 15 Regenten delen brood uit aan de armen. Schilderij van Werner van den Valckert, 1627.

BRON 16 Een arme vrouw bedelt bij een rijke handelaar. Schilderij van Jan Steen, 1655.

Arm en opgesloten

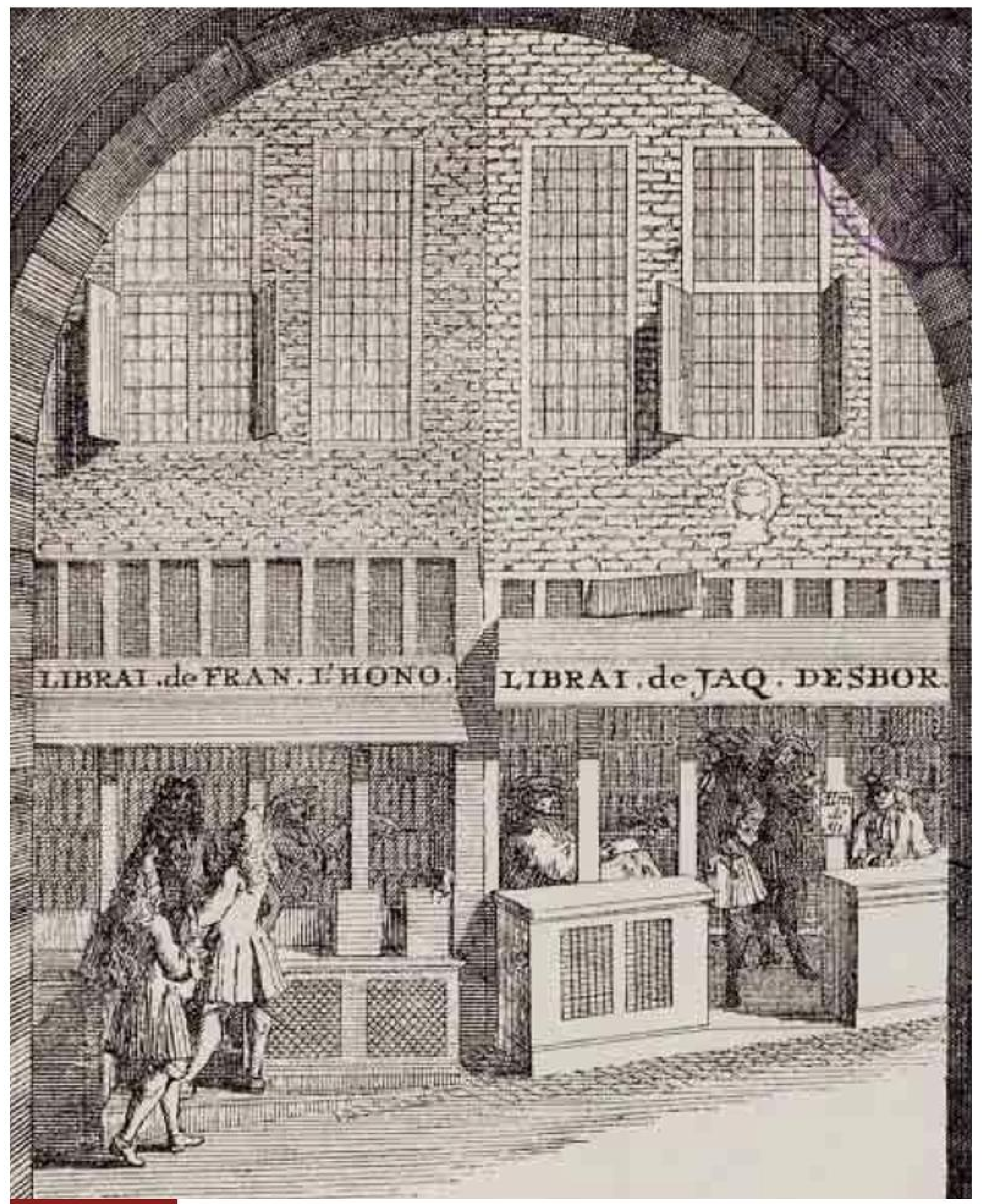
De armenzorg leverde meestal nét genoeg voedsel op om niet van de honger te sterven. Wie arm was en méér wilde hebben, moest gaan stelen of bedelen. Diefstal werd streng bestraft. Ook bedelen was verboden, maar dit werd niet streng gecontroleerd. Waren er echter te veel bedelaars, dan greep de overheid in en sloot de mannen op in het rasphuis: een soort gevangenis waar ze hout tot poeder moesten raspen. Van dat poeder werd verf gemaakt. Dit was bedoeld als straf, maar ook hoopte men dat de gevangenen door het werk eerlijk en ijverig zouden worden. Boven de poort naar het rasphuis stond: 'Wilde beesten moet je temmen'.
De straffen in het rasphuis waren streng. Wie lui was, werd in een kelder gezet die men met water liet vollopen. Om het hoofd boven water te houden, moest de gevangene met een handpomp het water wegpompen. Pompen of verzuipen dus!
Voor vrouwen die bedelden of aan prostitutie deden, was er het spinhuis. Daar moesten zij draad spinnen uit wol en – later – uit katoen. Ook naaiden ze kleding. Dit werk was minder zwaar dan het raspen van hout en daarom vond men het geschikter voor vrouwen.

1 5 Knappe koppen

? Welke beroemde wetenschappers en filosofen leefden in de Gouden Eeuw in de Republiek?

Vrijheid

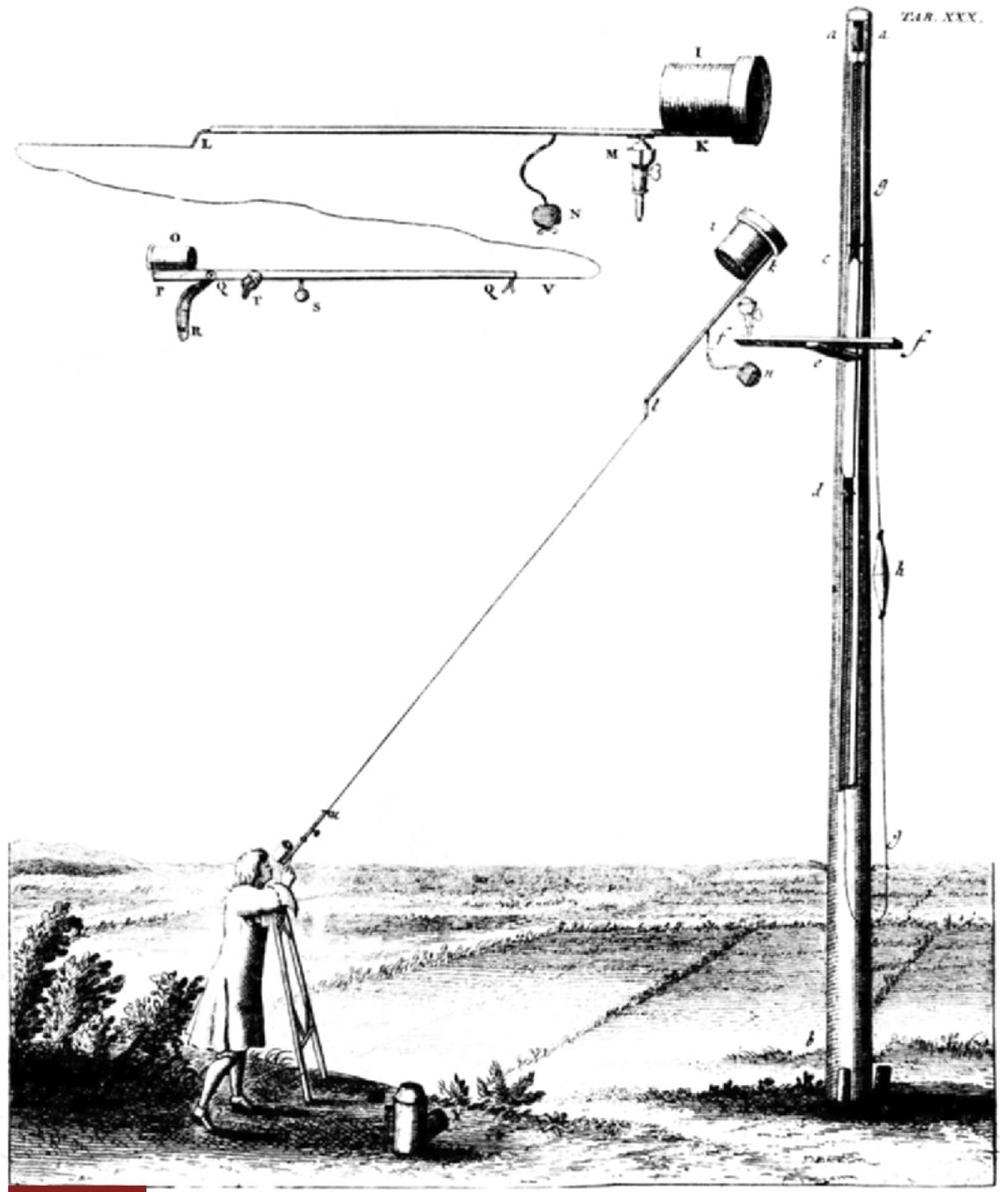
In de Republiek woonden mensen uit alle windstreken. Zij hadden verschillende gewoontes, gebruiken en ideeën. Dat was geen probleem, want in de Republiek was meer vrijheid en tolerantie dan in andere Europese landen. De bestuurders van de Republiek vertelden de mensen niet hoe ze moesten leven of welke godsdienst ze moesten aanhangen.
Veel geleerden kwamen daarom naar de Republiek, waar ze mochten denken en schrijven wat ze wilden. In veel andere Europese landen was dat niet zo. Als daar in een boek iets stond wat in strijd was met de opvattingen van de kerk, dan werd dat boek verboden en de schrijver gestraft. Ook in de Republiek werd weleens een boek verboden, maar de regenten controleerden dat nauwelijks.
Een bekende filosoof was Baruch Spinoza. De joodse familie Spinoza was uit Portugal gevlucht voor de vervolgingen door de katholieke kerk en woonde in Amsterdam. Spinoza schreef onder meer boeken over tolerantie, redelijkheid en godsdienst. Deze worden nu nog gelezen.

BRON 17 Twee boekwinkels in Amsterdam. Aan het einde van de zeventiende eeuw waren er in Amsterdam ruim tweehonderd boekwinkels. Tekening uit 1715.

Wetenschap

Ook de Republiek zelf bracht wetenschappers en filosofen voort. Dankzij de handel werd een klein deel van de bevolking van de Republiek erg rijk. Deze mensen konden zich, als ze dat wilden, verder ontwikkelen. Daartoe werden universiteiten opgericht, waar wetenschappers onderzoek deden en hun kennis deelden met elkaar en met studenten.
Een van deze studenten was Christiaan Huygens. Hij kwam uit een regentenfamilie en studeerde wiskunde, natuurkunde en sterrenkunde. Sterrenkunde was al in de Middeleeuwen populair. Hiervoor werd een telescoop gebruikt. De Italiaan Galilei vond aan het begin van de zeventiende eeuw een nieuw soort telescoop uit, waardoor hij dacht te zien dat de planeet Saturnus twee oren had, zoals een kinderbeker. Huygens vond dat vreemd. Om te bewijzen dat Galilei ongelijk had, was echter een telescoop nodig met een sterkere lens. Huygens maakte zo'n lens en zag dat Saturnus geen oren heeft, maar dat er een ring van ruimtestof om de planeet draait. Huygens vond ook het slingeruurwerk uit, waarmee voor het eerst een klok nauwkeurig de tijd kon aangeven. Vooral voor de scheepvaart was dat een grote verbetering. Door de positie van de sterren te combineren met het tijdstip, wisten schippers ongeveer waar ze waren. Hoe preciezer ze de tijd wisten, hoe beter ze wisten waar hun schip zich bevond.

BRON 18 De nieuwe lens van Huygens moest in een meterslange telescoopbuis worden geplaatst, anders zag je niets. Omdat dit erg onhandig is, bedacht Huygens de buisloze telescoop. Het bovenstuk van de telescoop werd op een hoge plek bevestigd. De kijker had het onderstuk in zijn hand. De twee delen waren met een touw verbonden. Door precies langs het touw te kijken, keek je door de lens. Tekening van Huygens, 1684.

Kaartenmaker

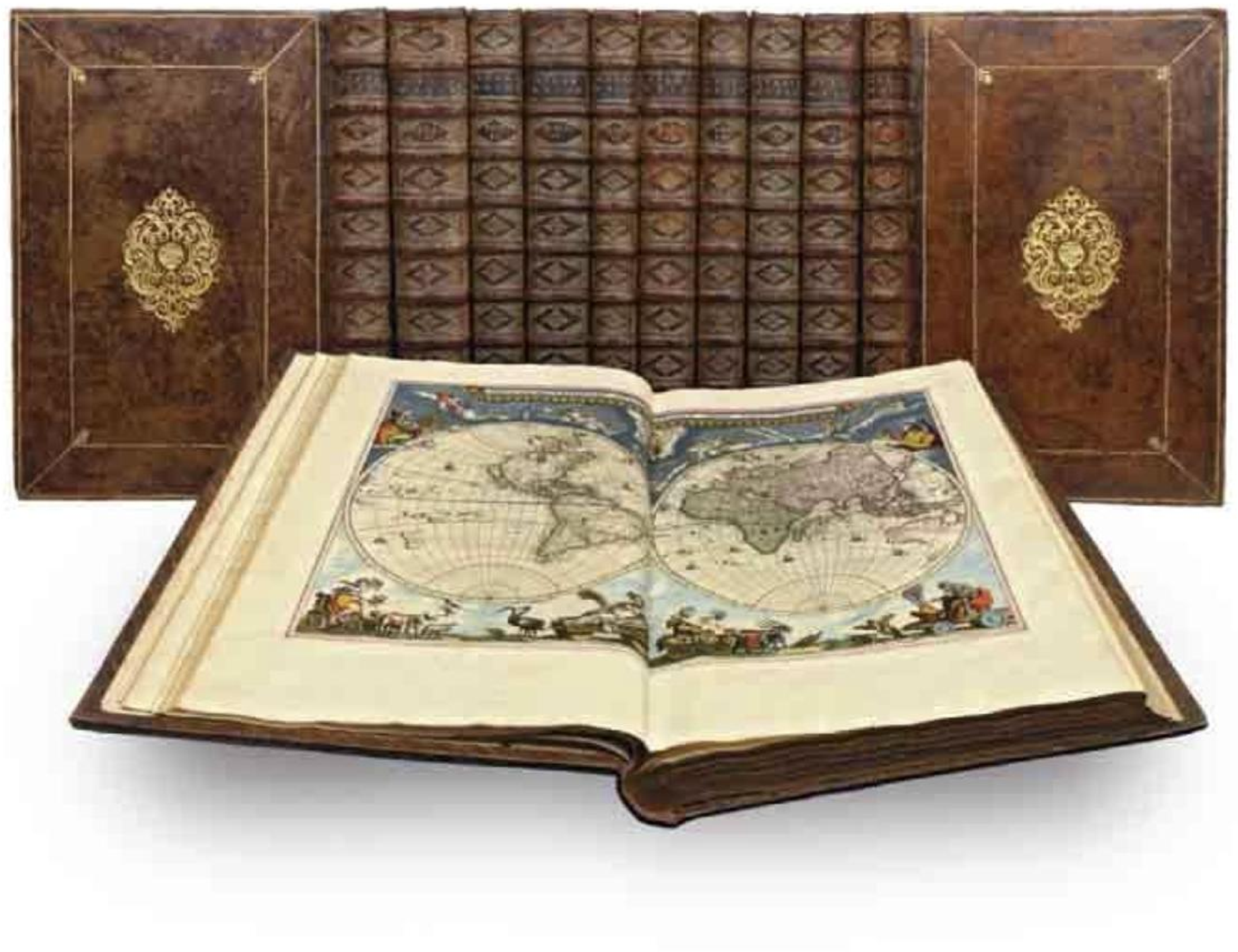
In de zeventiende eeuw voeren kooplieden uit de Republiek over alle wereldzeeën. Goede zeekaarten waren daarom enorm belangrijk. Steeds als er nieuw gebied was ontdekt of als een zeeman nieuwe informatie had over een gebied, werden de kaarten aangevuld en verbeterd.
Willem Janszoon Blaeu was een Amsterdamse kaartenmaker. Zijn kaarten vielen op. Ze zagen er heel mooi uit en vaak stond er de laatste informatie op. Toen Willem stierf, nam zijn zoon Joan het bedrijf over. Joans kaarten waren zelfs nog beter dan die van zijn vader. De kaarten van Blaeu raakten ook in het buitenland bekend. In 1662 verscheen de *Atlas Maior*, een enorme atlas met 794 kaarten in elf boeken, samen ongeveer drieduizend bladzijden. De enorme en kostbare atlas was niet geschikt om op zee te gebruiken. Hij werd vooral als cadeau gegeven door regenten aan hun vrienden en handelspartners. Ook de Staten-Generaal schonk een aantal atlassen aan regeringen en koningen van bevriende landen.

Wie was Hugo de Groot?

Hugo de Groot was een wonderkind. Al toen hij elf jaar was, ging hij naar de universiteit. 'Het wonder van Holland' noemde de Franse koning hem. De Groot schreef boeken over geschiedenis, wetgeving en godsdienst. Zijn belangrijkste boek gaat over de zee. Volgens De Groot is de zee niemands bezit, maar van alle landen en alle mensen samen. Handel over zee moet daarom vrij zijn. Iedereen die dat wil, mag over de zee varen en proberen handel te drijven. In een ander boek legde De Groot uit wanneer een land een ander land mag aanvallen, en aan welke regels oorlogvoerende landen zich moeten houden. De ideeën van Hugo de Groot worden in onze tijd nog steeds gebruikt, bijvoorbeeld door de Verenigde Naties.

Behalve schrijver en filosoof, was De Groot politicus. Hij gaf advies aan raadspensionaris Van Oldenbarnevelt. Toen deze de doodstraf kreeg, werd ook De Groot gestraft. De rest van zijn leven moest hij doorbrengen in kasteel Loevestein. Daar mocht hij wel blijven lezen en studeren.
De boeken die hij nodig had, kreeg hij in een kist. Dit bracht zijn vrouw Maria op een idee. Zij stelde De Groot voor in de boekenkist te kruipen. Hij deed het. De kist, met Hugo erin, werd opgehaald door soldaten, zodat deze met nieuwe boeken gevuld kon worden. Zodra het veilig was, sprong De Groot uit de kist en vluchtte naar het buitenland. Zijn ontsnapping in 1621 werd wereldnieuws.

BRON 19 De *Atlas Maior* van Joan Blaeu.

1 6 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1 Ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldhandel.
2 Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland.
3 Het streven van vorsten naar absolute macht.

DIT HEB JE GELEERD

1 Je weet hoe de Republiek werd bestuurd.
2 Je weet hoe de Republiek rijk werd door handel.
3 Je weet wat de Amsterdamse regenten met hun rijkdom deden.
4 Je weet hoe men in de Gouden Eeuw omging met armoede.
5 Je kent enkele beroemde wetenschappers en filosofen uit de Gouden Eeuw in de Republiek.

DIT KUN JE NU

1 Je kunt bepalen of een bron bruikbaar is voor je onderzoek.
2 Je kunt beschrijvende en verklarende vragen stellen, en deze herkennen.

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

1575

- **1585** De Republiek sluit de Schelde af.
- **1595** De Houtman vaart naar Indië.

1600

- **1602** Oprichting VOC.
- **1609-1621** Twaalfjarig Bestand.
- **1612** De Beemster drooggemaakt.
- **1619** Van Oldenbarnevelt onthoofd.
- **1621** Hugo de Groot ontsnapt uit Loevestein. Oprichting WIC.

1625

- **1628** Piet Hein kaapt een Spaanse zilvervloot.
- **1637** De Statenbijbel verschijnt.
- **1642** *De Nachtwacht* is af.
- **1648** Vrede van Münster.

1650

- **1650-1672** Geen stadhouder in de Republiek.
- **1655** Het nieuwe Amsterdamse stadhuis is af.
- **1656** Huygens vindt het slingeruurwerk uit.
- **1662** De *Atlas Maior* van Blaeu.
- **1667** Michiel de Ruyter verslaat de Engelse vloot.
- **1672** Rampjaar. Engeland, Frankrijk en twee Duitse legers vallen de Republiek aan.

1675

1700

PERSONEN

Joan Blaeu (1596-1673)
Amsterdamse kaartenmaker in de Gouden Eeuw.

Jacob van Campen (1597-1657)
Architect, schilder en beeldhouwer. Hij maakte het ontwerp voor het nieuwe stadhuis in Amsterdam, nu het Paleis op de Dam.

Hugo de Groot (1583-1645)
Schrijver, filosoof en politicus. Ook bekend door zijn ontsnapping uit kasteel Loevestein, in een boekenkist.

Christiaan Huygens (1629-1695)
Wetenschapper uit de Gouden eeuw. Hield zich vooral bezig met wiskunde, natuurkunde en sterrenkunde.

Jan Adriaanszoon Leeghwater (1575-1650)
Waterbouwkundige. Onder zijn leiding werd in 1612 de Beemster met molens drooggemalen.

Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619)
Raadspensionaris. Verloor de ruzie met Maurits en werd onthoofd.

Maurits van Oranje (1567-1625)
Zoon van Willem van Oranje en stadhouder. Won de ruzie met Van Oldenbarnevelt.

Rembrandt van Rijn (1606/1607-1669)
Bekendste schilder uit de Gouden Eeuw. Schilder van onder meer *De Nachtwacht*.

Michiel de Ruyter (1607-1676)
Leider van de vloot van de Republiek. Versloeg meermaals de Engelse vloot.

Baruch Spinoza (1632-1677)
Filosoof, afkomstig uit een uit Portugal gevluchte joodse familie.

Johan de Witt (1625-1672)
Raadspensionaris. Werd door het volk vermoord tijdens het Rampjaar 1672.

BEGRIPPEN

driehoekshandel
droogmakerij
gewestelijke staten
handelskapitalisme
kaapvaart
raadspensionaris
regent
stadhouder
stapelmarkt
Staten-Generaal
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
West-Indische Compagnie (WIC)

Eerste Kamer
troonrede
Tweede Kamer

BRON 20

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de tijd van regenten en vorsten
- Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- Gebieden waar de Staten-Generaal de macht had
- Zuidelijke Nederlanden

1 Keuzeopdrachten

A Schilderkunst in de Gouden Eeuw

BRON 1 In het jaar 69 kwamen Bataven onder leiding van Julius Civilis in opstand tegen de Romeinen. In 1659 schilderde Rembrandt hoe Civilis en zijn mensen de plannen voor de opstand maakten.

Geschilderde mensen

In de Middeleeuwen werkten schilders vooral in opdracht van de kerk. Met hun schilderijen werden kerkgebouwen versierd. Ze maakten vaak historiestukken: schilderijen over een verhaal uit de Bijbel of over een gebeurtenis uit de geschiedenis.
Tijdens de Gouden Eeuw in de Republiek kregen schilders ook opdrachten van regenten. De meeste kunstenaars deden dat graag, want ze verdienden er goed mee. Nog steeds maakten ze historiestukken, maar ook andere soorten schilderijen. Die soorten noemen we genres. Ze schilderden bijvoorbeeld veel portretten van mensen of van groepen mensen. Een portret is persoonlijk: de persoon op het schilderij kun je herkennen en zijn naam is bekend. Bij een genrestuk is dat meestal niet zo. Dat zijn schilderijen van een onderwerp uit het dagelijks leven. Bijvoorbeeld feestvierende boeren, een schoolklas, mensen die aan het werk zijn, of mensen die schaatsen. De mensen op een genrestuk bestaan meestal niet echt, maar zijn door de schilder verzonnen.

Andere genres

Op lang niet alle schilderijen speelden mensen de hoofdrol. Het zeegezicht bijvoorbeeld was een ander populair genre in de Gouden Eeuw. Op het schilderij is de zee het belangrijkst. Dat geldt ook voor het landschap, een genre waarin vooral de natuur wordt afgebeeld, en het stadsgezicht, een schilderij van een stad of van een deel daarvan. Op een landschap, zeegezicht of stadsgezicht kunnen wel mensen staan, maar zij zijn niet het onderwerp van het schilderij.

Een heel apart genre is het stilleven. Eerst gebruikten schilders een stilleven om te oefenen, bijvoorbeeld met kleurgebruik en lichtval. Daarvoor kun je het best kleine voorwerpen gebruiken die niet weglopen, zoals etenswaren, boeken of serviesgoed. Ook was het stilleven reclame voor de schilder: hij liet ermee zien hoe knap hij verschillende materialen kon schilderen. Maar sommige schilders maakten zulke mooie stillevens dat zij die voor veel geld konden verkopen.

BRON 2 Gerard ter Borch was erbij toen in 1648 de Vrede van Münster werd gesloten. Hij schilderde de gebeurtenis, met zichzelf erbij (de man links die de stoel vasthoudt).

BRON 3 Een gezin viert Sinterklaas. Schilderij van Jan Steen, ± 1665.

BRON 4 Schilderij van Jan de Heem, ± 1650.

B Een kijkje in een grachtenhuis

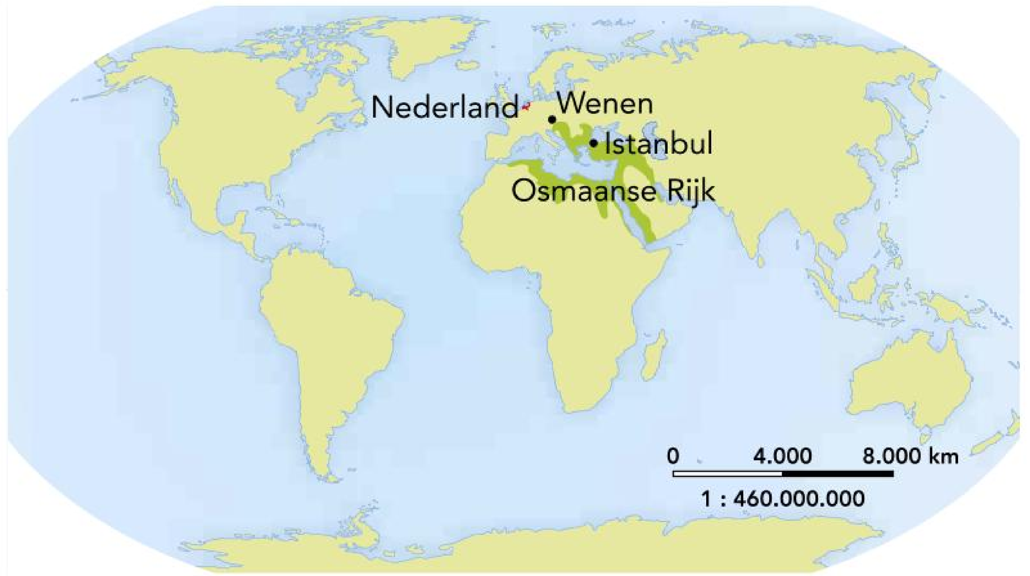
BRON 1 Het poppenhuis van Petronella de la Court. Het staat nu in het Centraal Museum in Utrecht.

Poppenhuis voor volwassenen

In de Gouden Eeuw hadden sommige rijke dames een poppenhuis. Daarmee konden ze hun dochters leren hoe ze later hun huis moesten inrichten. Als poppenhuis werd een kast gebruikt die verdeeld was in een aantal kamers, compleet met mini-meubels en poppetjes. Zelfs de kasten in het poppenhuis waren gevuld, het licht kon aan en uit, en soms was er een tuintje bij met een fontein waaruit echt water spoot. Het poppenhuis was een bezienswaardigheid die de eigenares trots aan haar gasten kon laten zien.

Een van de mooiste poppenhuizen uit de Gouden Eeuw is dat van Petronella de la Court. Er staan 1600 voorwerpen in het poppenhuis waaronder 28 poppen, allemaal gekleed volgens de laatste mode. De vele schilderijen in het poppenhuis zijn gemaakt door bekende schilders uit die tijd. Petronella deed er twintig jaar over om haar poppenhuis in te richten. Het kostte een vermogen, maar geld... dat hadden regenten genoeg.

C In die tijd in het Osmaanse Rijk

Turkenangst

Wenen, 1529. De bewoners waren verbijsterd. Voor hun stad verscheen een enorm leger. De soldaten reden op kamelen en droegen kleurige kaftans en tulbanden. Het waren Turken. Ze werden wel vaker gezien in het zuidoosten van Europa. Maar nooit eerder waren Turken zó ver in Europa gekomen!
Het lukte de Turken niet Wenen in te nemen, en ze trokken zich weer terug in hun grote Osmaanse Rijk. Maar de angst zat er goed in. Voor veel mensen – vooral als ze nog nooit een Turk hadden gezien – waren de Turken woeste barbaren die het christendom en alle andere goede dingen wilden vernietigen. Europeanen die het Osmaanse Rijk bezochten, waren echter vaak positief over de Turkse cultuur en wetgeving, en noemden de sultan – de koning – zelfs bewonderend 'Grote Turk'.

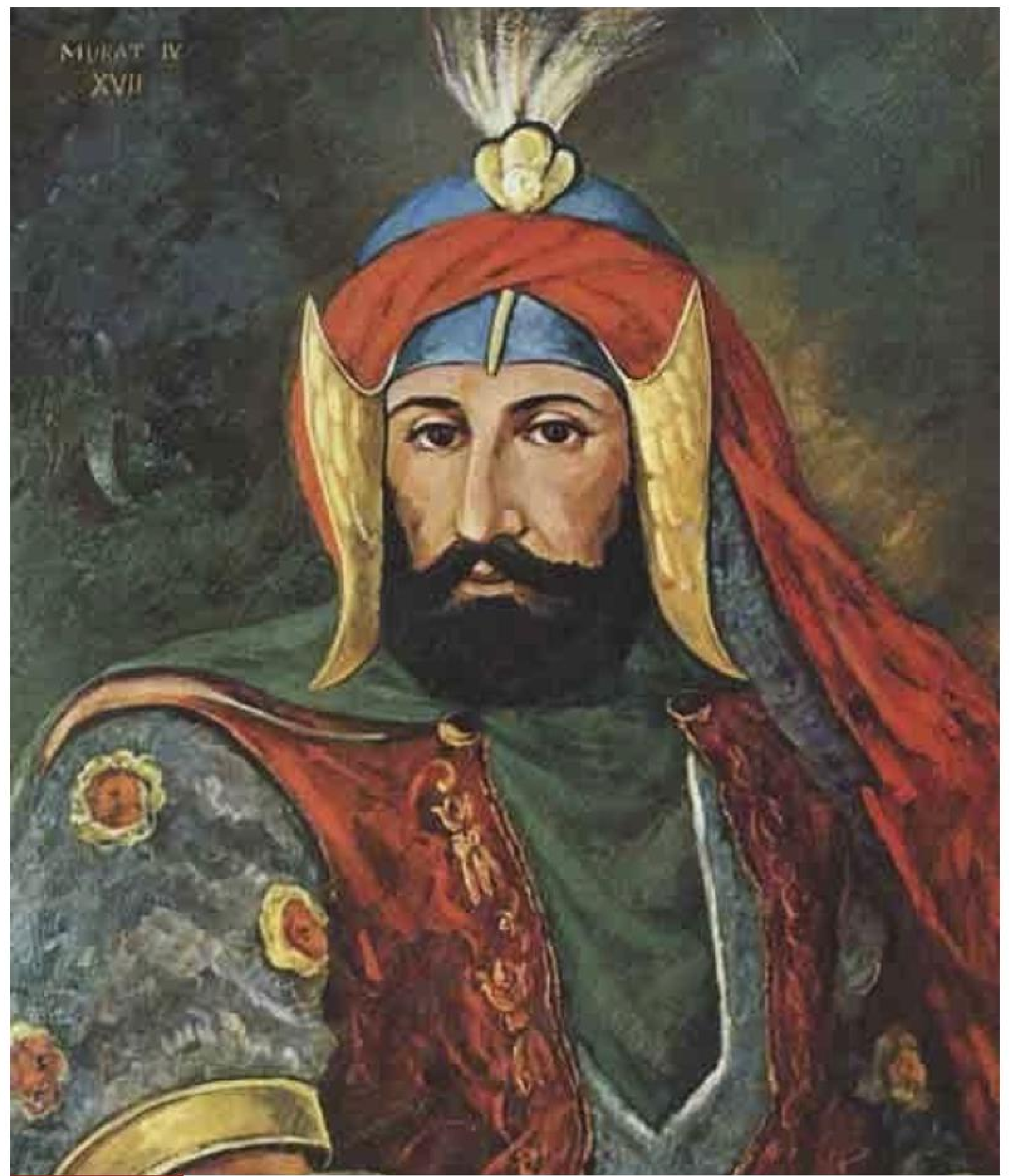
Twee groepen mensen

De Osmaanse maatschappij kende twee groepen, askeri en reaya. Iedereen die niet voor de sultan werkte, was reaya. Het was de grootste groep en zij betaalden belasting. Het waren bijvoorbeeld de boeren, kooplieden en ambachtslieden. De dienaren van de sultan waren askeri: de soldaten, ministers en ambtenaren. De sultan betaalde hen of gaf hen een gebied in leen.
Zodra iemand askeri werd, was hij slaaf van de sultan. De sultan kon hem op elk moment een betere baan geven, ontslaan of zelfs laten doden. Zelfs een machtige minister had dan niets te vertellen. Een sultan kon echter alleen iemand straffen als hij het verdiende, want in de wet stond dat de sultan voor zijn volk moest zorgen als een strenge, maar rechtvaardige vader.

Veranderingen

Zolang de sultan rechtvaardig was, respecteerde het volk hem en accepteerde zijn macht. Dat veranderde aan het begin van de zeventiende eeuw. Na een verloren oorlog wilde sultan Osman het leger en het bestuur van het Osmaanse Rijk moderner maken. Een groep soldaten kwam daartegen in opstand en Osman werd vermoord.

De belangrijkste minister, de grootvizier, werd nu de machtigste man van het Osmaanse Rijk. Murat, het elfjarige broertje van de vermoorde Osman, werd de nieuwe sultan. Hij moest echter gehoorzamen aan de grootvizier. Maar eenmaal volwassen liet Murat de grootvizier onthoofden en vijfhonderd militaire leiders wurgen. Murat leidde het leger en won een aantal veldslagen. Dit leverde hem veel respect op en de sultan kreeg zijn macht terug.

BRON 1 Sultan Murat was een enorm grote en sterke man. In een gevecht gebruikte hij een knuppel van zestig kilo. Of hij nam iemand in een houdgreep en zwaaide die met één hand boven zijn hoofd rond.

Sultan Mehmet

Sultan Murat was pas 27 toen hij stierf aan een leverziekte. Zijn opvolger Ibrahim was krankzinnig. In de acht jaar dat hij regeerde, stortte het Rijk bijna ineen. Toen Ibrahim zijn 280 vrouwen in zakken liet stoppen en liet verdrinken, kwam er een opstand en werd hij vermoord. Zijn zoon Mehmet volgde hem op. Deze besloot de macht te delen, zodat een slechte sultan het Rijk nooit meer in gevaar kon brengen. Voortaan hadden de sultan, de grootvizier en het leger samen de macht.
In 1683 leidde sultan Mehmet een Turks leger naar Wenen, net als anderhalve eeuw eerder was gebeurd. De afloop was hetzelfde: het lukte de Turken niet Wenen in te nemen. Ze gingen terug naar huis en de mensen in Europa ... leden aan Turkenangst.

2 Vrijheid en gelijkheid!

BRON 1 In 1795 kwam op het eiland Curaçao een grote groep slaven in opstand. Na enkele weken werd de opstand neergeslagen. De leider van de slaven, Tula, werd gemarteld en gedood. Dit monument staat op de plek waar dat gebeurde, om mensen te herinneren aan de slavernij in het verleden. Het monument heet *Desenkadená*, wat 'verbreken van de ketenen' betekent.

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)
In het wit zie je een guillotine. Met dit apparaat werden tienduizenden mensen gedood. Op de achtergrond kijken mensen naar een wetenschappelijk experiment.

VERHALENBOEK NR 13-14

BRON 2 Een vergadering in Den Haag in 1796. Deze mannen bestuurden het land. Ze waren gekozen door een deel van de bevolking.

BRON 3 Een vergadering in Den Haag in 2014. De mensen op de foto zijn gekozen door een deel van de bevolking.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

Aan het begin van de Tijd van pruiken en revoluties had in Europa een kleine groep edelen en geestelijken de macht. Alle andere mensen – ambachtslieden en boeren, maar ook rijke handelaren – hadden nauwelijks invloed op het bestuur van hun land. Sommige mensen vonden het goed dat de macht zo was verdeeld: God wilde het zo. Maar er waren ook mensen die daaraan twijfelden.
Aan het einde van achttiende eeuw kwamen grote groepen burgers in opstand. In de Republiek werd de stadhouder weggejaagd. In Frankrijk werd de koning afgezet en later zelfs gedood.
De nieuwe machthebbers waren burgers. Zij vonden dat iedereen moest kunnen meebeslissen over het bestuur van het land. Ook vonden zij dat alle mensen dezelfde rechten moesten hebben, ook de slaven in de koloniën. Slavernij moest verboden worden.
Van de mooie idealen kwam echter minder terecht dan men gehoopt had. Zowel in Frankrijk als in de Republiek kwam de macht uiteindelijk weer in handen van een kleine groep mensen. En slavernij zou pas een halve eeuw later verboden worden.

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

Jij hebt een heleboel rechten. Door het recht op vrijheid van meningsuiting mag je je mening geven. Door het recht op vrijheid van godsdienst mag niemand jou straffen om je godsdienstige ideeën. Je hebt recht op onderwijs, recht om te mogen gaan en staan waar je wilt, recht om zelf te kiezen welk werk je doet, recht op een plek om te wonen. En over een paar jaar krijg je stemrecht: dan mag je tijdens de verkiezingen meebeslissen welke mensen namens jou ons land besturen en de wetten maken.
In Nederland vinden we deze rechten gewoon. Maar lang niet overal op de wereld hebben mensen zulke rechten. En ook in ons land was dat niet altijd zo.

2 1 De macht van de koning

? Welke ideeën horen bij de Verlichting?
Waarom kwam het Franse volk in opstand tegen zijn koning?

Verlichte ideeën

In de Tijd van pruiken en revoluties ontstond een nieuwe manier van denken. Mensen gingen zélf logisch nadenken. Daarbij waren ze kritisch. Ze dachten: als een situatie al lang bestaat, wil dat niet zeggen dat die situatie *goed* is. En als iedereen op een vraag 'ja' antwoordt, betekent dat niet dat 'ja' het *juiste* antwoord is. Ook gingen ze er niet langer van uit dat wat de oude Grieken en Romeinen schreven, altijd waar was. Of dat wat de kerk zei, altijd klopte. Deze kritische manier van denken noemen we de **Verlichting**.
Ideeën die in onze tijd heel normaal zijn, komen uit de Verlichting. Bijvoorbeeld:

- Rijk of arm, slim of dom: alle mensen zijn gelijkwaardig.
- Alle mensen hebben dezelfde rechten. De regering moet deze **grondrechten** beschermen.
- De leiders van een volk moeten luisteren naar wat het volk wil.

De Verlichte filosoof Rousseau dacht na over het koningschap. Volgens veel mensen had de koning zijn macht van God gekregen en mocht de koning dus doen wat hij wilde. Rousseau vond dat de koning zijn macht niet van God kreeg, maar van het volk. De koning was daarom verplicht om goed voor zijn volk te zorgen.
Een andere Verlichte denker was Montesquieu. Hij dacht na over het bestuur van het land. Hij vond dat je niet alle macht aan één persoon of één groep moet geven. Als je de macht verdeelt over meer groepen, is de kans kleiner dat iemand misbruik van de macht kan maken. Zeker als de verschillende groepen elkaar mogen controleren.

De koning en zijn volk

Lodewijk XVI had enorm veel macht: hij mocht vrijwel alles zelf beslissen. Hij werd daarbij geholpen door ministers, edellieden en ambtenaren. Maar zij moesten hem gehoorzamen: Lodewijks wil was wet. Deze manier van regeren heet: **absolutisme** en de koning een absolute vorst. Koning, koningin en edelen leefden in grote rijkdom. Deze groep mensen werd de tweede stand genoemd, net als in de Middeleeuwen. De geestelijken waren de eerste stand. Slechts 3% van de Franse bevolking hoorde bij de eerste of tweede stand. Maar zij bezaten samen zo'n 75% van alle grond in Frankrijk. En zij hoefden geen belasting te betalen. De derde stand bestond uit iedereen die niet bij de adel of de geestelijkheid hoorde. Boeren, ambachtslieden, wetenschappers, rijke kooplieden: ze hoorden allemaal bij de derde stand. De derde stand betaalde belasting en maakte daarmee het luxe leven van de mensen van de eerste en tweede stand mogelijk. Een groot deel van de mensen uit de derde stand had het zwaar. Zij moesten hard werken om te kunnen overleven.

BRON 4 De Franse Marie-Thérèse Géoffrin ontving in haar huis geleerden, wetenschappers en filosofen. Zij wisselden de laatste nieuwtjes en roddels uit, maar bespraken ook serieuze onderwerpen. Bijvoorbeeld: over hoe de samenleving verbeterd kon worden. Schilderij uit 1812.

Wie waren Lodewijk XVI en Marie-Antoinette?

Lodewijk was de tweede kleinzoon van de Franse koning. Lodewijks vlotte en knappe broer was de lieveling van zijn ouders. De verlegen en onhandige Lodewijk kreeg veel minder aandacht en was daardoor vaak eenzaam. Tussen zijn zevende en dertiende levensjaar stierven Lodewijks broer, vader en moeder. Onverwachts werd Lodewijk de troonopvolger. Hij kreeg nu veel onderwijs en bleek een goede leerling te zijn. Toen hij vijftien jaar was, trouwde hij met Marie-Antoinette, de veertienjarige dochter van de Oostenrijkse keizerin. Vier jaar later stierf zijn grootvader, de koning. Lodewijk werd toen, op negentienjarige leeftijd, koning van Frankrijk en de achttienjarige Marie-Antoinette koningin.

BRON 5 Etienne Allegrain schilderde in 1695 het enorme paleis in Versailles, bij Parijs. Lodewijk XVI en Marie-Antoinette woonden hier, samen met honderden edelen. De koning verplichtte hen bij hem in het paleis te wonen, zodat hij de edelen goed in de gaten kon houden. De edelen vonden het een eer om zo dicht bij hun koning te wonen, want dit vergrootte hun aanzien. Ze vulden hun tijd met grote feesten en jachtpartijen. En heel soms mochten ze de koning advies geven.

Geldgebrek

In 1788 en in 1789 waren er slechte oogsten. Daardoor werd graan duurder, en brood dus ook. Juist in deze jaren verhoogde Lodewijk XVI de belastingen. Door de vele oorlogen die Frankrijk voerde en de dure levensstijl van de eerste en tweede stand, was de schatkist vrijwel leeg. Lodewijk begreep dat Frankrijk een ernstig probleem had, want de derde stand kon de hoge belastingen eigenlijk niet meer opbrengen. Om tot een oplossing te komen, riep hij een vergadering van leden van de drie standen bijeen. In deze vergadering mocht elke stand één stem uitbrengen: vóór of tegen. De derde stand wilde dat ook de geestelijken en edelen belasting zouden gaan betalen. Maar de eerste en tweede stand stemden tegen. Er veranderde dus niets. De teleurstelling bij de derde stand was groot.

Revolutie!

Ongeveer zes weken later maakten enkele burgers bekend dat zij een nieuwe vergadering organiseerden, maar nu zonder de eerste en tweede stand. Niet iedereen wilde dat afwachten. Er braken rellen uit: groepen mensen wilden met geweld de macht grijpen. Op 14 juli 1789 bestormden zij de Bastille, een oud kasteel waar een grote voorraad buskruit werd bewaard. De bestorming was een succes. De relschoppers namen de directeur van de Bastille gevangen. Ze hakten meteen zijn hoofd eraf, staken dat aan een piek en droegen die schreeuwend en joelend door de straten van Parijs.
De bestorming van de Bastille is later gezien als het begin van de **Franse Revolutie**. Overal in het land kwamen mensen in opstand. Zij wilden vrijheid en gelijkheid: de macht moest eerlijker verdeeld worden. Maar vooral wilden ze een einde maken aan de honger en de armoede. Hoe precies? Daarover verschilden de meningen. Maar het was duidelijk dat de tijd van het absolutisme voorbij was.

BRON 6 De bestorming van de Bastille. Dit anonieme schilderij is kort na de bestorming gemaakt.

absolutisme
Vorm van regeren waarbij de koning alle macht heeft.
Franse Revolutie
Periode van grote veranderingen in Frankrijk, tussen 1789 en 1799.
grondrechten
Rechten die voor alle mensen gelden, overal ter wereld.
Verlichting
Manier van denken uit de zeventiende en achttiende eeuw.

2 2 Napoleon

? Hoe kwam Napoleon aan de macht en hoe verloor hij die macht weer?

Nieuwe machthebbers

Na de bestorming van de Bastille had Lodewijk XVI weinig meer te vertellen in Frankrijk. De macht kwam in handen van de vergadering van de derde stand. Deze Nationale Vergadering schreef een nieuwe grondwet. Enkele regels die vanaf toen in Frankrijk golden:

- De adel moest voortaan belasting betalen.
- Mensen die veel belasting betaalden, mochten de leden van de Nationale Vergadering kiezen.
- In de koloniën bleef de slavernij bestaan.
- De meest gehate belastingen werden afgeschaft.
- De koning kreeg minder macht, maar hoefde niet af te treden.

Sommige leden van de Nationale Vergadering, de radicalen, vonden deze maatregelen niet ver genoeg gaan. Zij wilden dat er veel meer veranderde.

Staatsinrichting

Regels die door de overheid zijn gemaakt, heten **wetten**. Wetten gelden voor alle mensen in het land. De allerbelangrijkste regels staan in de **grondwet**.
In de grondwet van Nederland staat bijvoorbeeld:

- Discriminatie is verboden.
- Elke Nederlander mag zelf zijn godsdienst kiezen.
- Elke Nederlander heeft vrijheid van meningsuiting.

Alle andere wetten moeten kloppen met wat er in de grondwet staat.

Jaren van terreur

De Nationale Vergadering besloot in 1792 om een oorlog te beginnen tegen Oostenrijk en Pruisen, in die tijd een machtig land in het noorden van Duitsland. De oorlog verliep rampzalig voor Frankrijk: duizenden soldaten werden gedood en grote delen van Oost-Frankrijk werden door de vijand veroverd. In Parijs brak paniek uit. Hoe kon dit gebeuren? Waarom verloor Frankrijk de oorlog? Honderden Parijse burgers werden vermoord, omdat zij verraders van de revolutie én van Frankrijk zouden zijn. Lodewijk XVI werd gevangen genomen.
In de Nationale Vergadering kregen de radicalen nu de meeste macht. Hun leider, Robespierre, schafte het koningschap af. Lodewijk XVI en Marie-Antoinette kregen de doodstraf. En zij waren niet de enigen. Alleen al het gerucht dat iemand 'tegen de revolutie' zou zijn, was een reden om hem de doodstraf te geven. In twee jaren vol **terreur** werden ruim 40.000 mensen vermoord.

BRON 7 Lodewijk XVI is onthoofd. De beul houdt het hoofd omhoog, zodat iedereen kan zien dat de koning dood is. Schilderij uit 1793.

Een sterke leider

In 1794 kwam er een einde aan de terreur. Robespierre werd, net als zijn slachtoffers, gedood onder de guillotine. Veel mensen waren teleurgesteld in de revolutie. Een deel van de derde stand was nog steeds arm en leed honger. En van de mooie idealen over vrijheid en gelijkheid was ook niet veel terechtgekomen. Hoe nu verder? Sommige Fransen wilden weer een koning, net als vroeger. Anderen wilden verder met de revolutie. Maar vooral verlangden de mensen naar rust en vrede. Volgens veel Fransen had Frankrijk daarvoor een sterke leider nodig. Die man kwam er: Napoleon.
De populaire generaal Napoleon Bonaparte greep in 1799 de macht. Hij liet een nieuwe grondwet maken. Regels uit de vorige grondwet die hij goed vond, nam hij daarin over. met nieuwe regels zorgde Napoleon ervoor dat hij alle macht in handen kreeg. Het kiesrecht werd afgeschaft. De Nationale Vergadering bleef bestaan, maar Napoleon koos de leden voortaan zelf. Het volk vond dat goed. Ook veel Europese koningen waren blij met Napoleon. Net als het Franse volk hoopten zij dat Napoleon een einde zou maken aan de chaos in Frankrijk.

De ramp van 1812

Al snel bleek dat Napoleon niet alleen in Frankrijk de macht wilde hebben. Zijn legers veroverden grote delen van Europa. De Fransen wonnen vele veldslagen en het leek alsof geen enkel leger Napoleon kon stoppen. Maar in 1812 veranderde dat. Napoleon viel met een reusachtig leger Rusland binnen. De Russen trokken zich terug, waardoor de Fransen heel ver Rusland konden intrekken. De Fransen veroverden zelfs de hoofdstad Moskou. Napoleon wachtte daar tot de Russen zich kwamen overgeven. Maar niemand kwam: de Russen lieten Napoleon gewoon wachten. Toen de winter begon, besefte Napoleon dat hij niet langer in Moskou kon blijven. Zijn leger zou daar niet genoeg voedsel vinden. De Fransen moesten terug, in de ijskoude Russische winter. Slechts 2% van de Franse soldaten kwam thuis. Alle anderen waren gestorven tijdens gevechten met de Russen, door bevriezing en honger, of door uitputting. Napoleon had zijn leger toen al verlaten en was naar Parijs teruggekeerd.

BRON 8 In 1804 kroonde Napoleon zichzelf en zijn vrouw tot keizer en keizerin. Jacques-Louis David maakte dit schilderij van twaalf bij acht meter tussen 1805 en 1807. Deze afbeelding is een kopie van een deel van het schilderij.

Napoleon verslagen

In Frankrijk stelde Napoleon een nieuw leger samen. Dit was echter lang niet zo sterk als het leger dat hij in Rusland had verloren. De Europese koningen grepen hun kans. Bij Leipzig werd Napoleons nieuwe leger verslagen door de legers van vijf landen samen. De samenwerkende legers gingen door en veroverden Parijs. Napoleon werd verbannen naar Elba, een eiland voor de kust van Italië. Maar hij ontsnapte en wist opnieuw een leger bijeen te krijgen. Weer werkten verschillende landen samen. Bij Waterloo werd Napoleon verslagen. Hij werd voor de tweede keer verbannen, ditmaal naar Sint Helena, een eiland voor de kust van Afrika. Daar stierf hij in 1821.

BRON 9 Het Franse leger in Rusland, in 1812. Schilderij van Adolphe Yvon, 1856.

terreur
Geweld tegen willekeurige burgers.

grondwet
De belangrijkste wetten in een land. Een wet mag nooit in tegenspraak zijn met een regel uit de grondwet.

wet
Regel die door de overheid is vastgesteld.

2 3 De Franse tijd in de Nederlanden

? Welke gevolgen had de Franse Revolutie voor de Republiek?

Weg met de stadhouder!

De nieuwe ideeën van de Verlichting bereikten ook de Republiek. Ze spraken vooral de **patriotten** aan, een groep mensen die genoeg had van het bestuur van de regenten. Ook hadden de patriotten een hekel aan stadhouder Willem V, die zich gedroeg als een koning. De patriotten vonden het onzin dat iemand alleen om zijn afkomst mocht regeren. De macht moest bij de burgers liggen, vonden ze. In 1787 probeerden de patriotten de macht te grijpen, maar dat mislukte. Veel patriotten vluchtten toen naar Frankrijk.

Enkele jaren na de Franse Revolutie viel een Frans leger de Republiek aan. Na twee jaar vechten overwonnen de Fransen het leger van de Republiek. De stadhouder vluchtte met zijn gezin naar Engeland. De eerder gevluchte patriotten kwamen terug. De **Bataafse Republiek**, zoals ons land nu ging heten, was volgens hen niet bezet door de Fransen, maar bevrijd van de stadhouder.

BRON 10

Een Franse soldaat schreef tijdens de oorlog met de Republiek:
'Men bedriegt U, Hollandse soldaten, met de leugens die we van koningen, vorsten en officieren maar al te goed kennen. In slavernij en ellende willen zij U houden. Kom, kameraden! Leve de vrijheid, naar de duivel met jullie tirannen!'
naar: een Frans schotschrift (korte brief), 1794.

Van republiek naar koninkrijk

In de Bataafse Republiek kwam de macht in handen van een deel van het volk, net als in Frankrijk. Daarom noemden de patriotten de gebeurtenissen rond 1795 de **Bataafse Revolutie**. De Fransen stonden toe dat de patriotten gingen regeren. In ruil daarvoor moest de bevolking veel belasting betalen aan de Fransen en de Franse soldaten in het land onderdak en kleding geven. Het werd al snel duidelijk dat de patriotten alleen in naam regeerden en dat de werkelijke macht bij de Fransen lag. In 1798 kwam er een nieuwe grondwet. Net als in Frankrijk waren daarin vrijheid en gelijkheid de belangrijkste uitgangspunten. Overal in het land zouden voortaan dezelfde wetten gelden. Elke burger werd door de wet gelijk behandeld. En er kwam vrijheid van meningsuiting. Napoleon ergerde zich aan de patriotten, want hij vond dat ze het land niet goed bestuurden. Ze praatten te veel en deden te weinig, vond hij. In 1806 dwong hij de patriotten daarom de macht af te staan en benoemde hij zijn jongere broer Lodewijk Napoleon tot koning. De Bataafse Republiek ging nu **Koninkrijk Holland** heten. De vrijheid en gelijkheid die de patriotten in de grondwet hadden vastgelegd, verdween. De macht kwam in handen van één persoon: de koning.

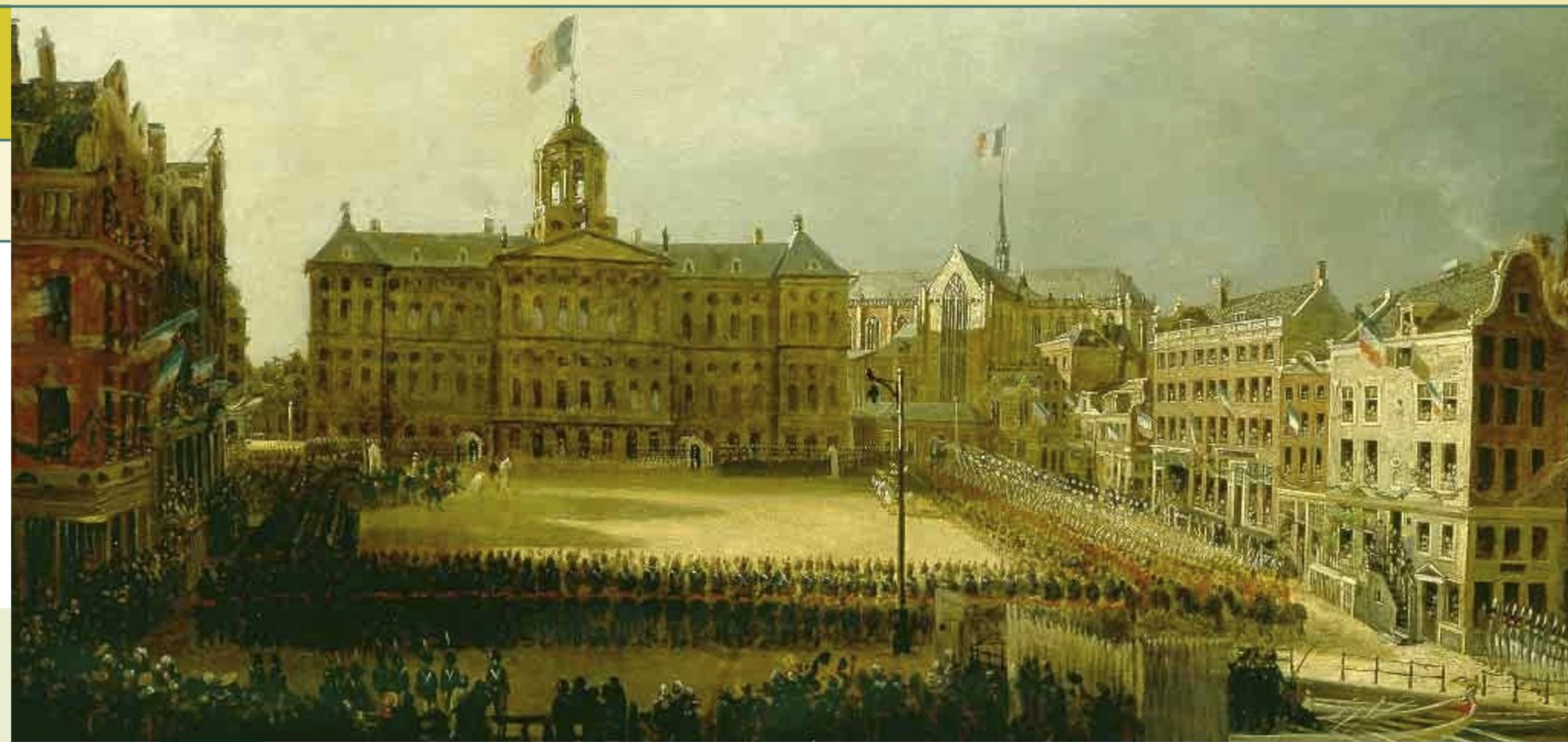
Wie was Lodewijk Napoleon?

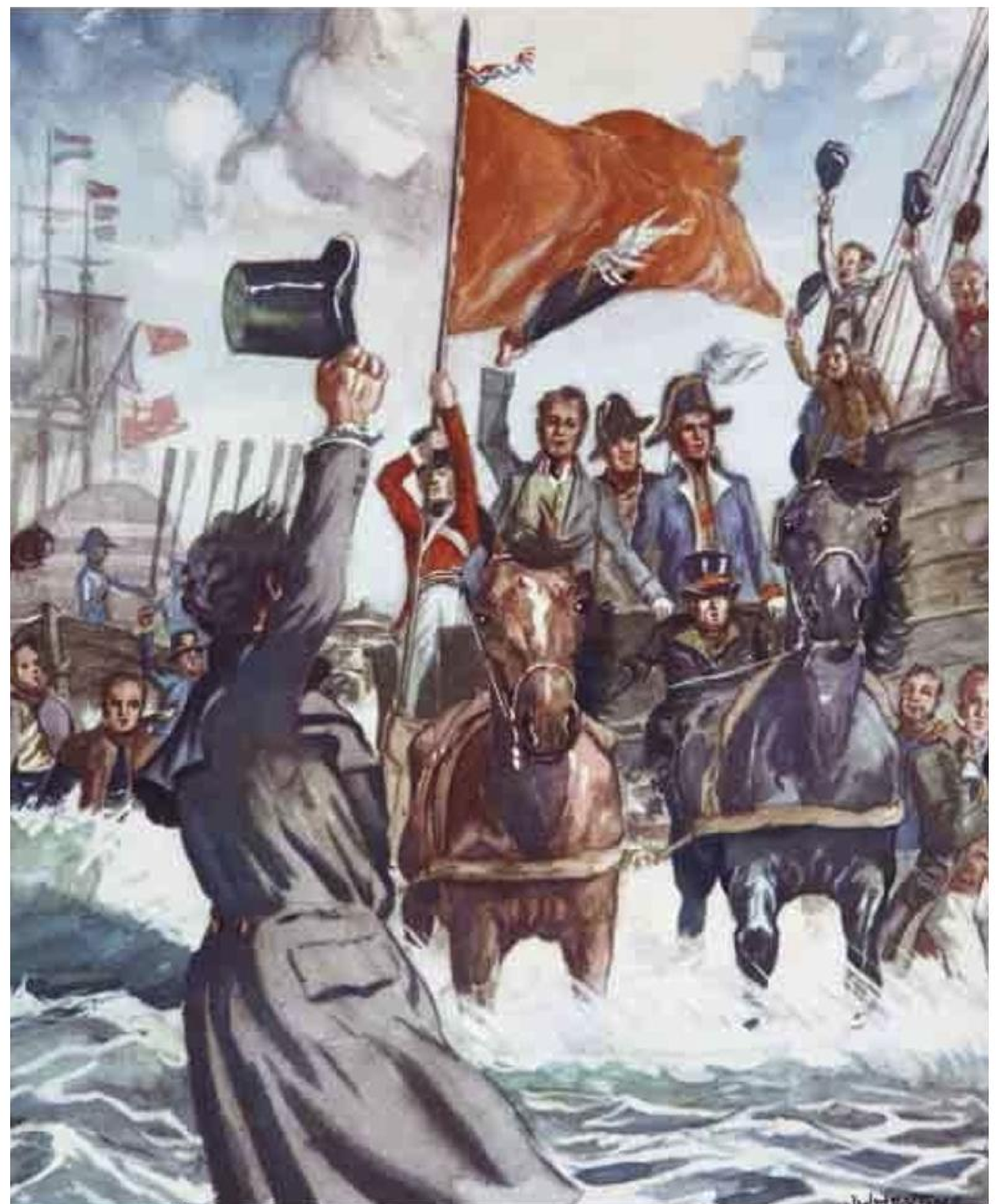
Lodewijk Napoleon hoopte dat zijn broer hem koning zou maken van een warm gebied, bijvoorbeeld in Italië. Maar toen duidelijk werd dat hij het natte en koude Koninkrijk Holland kreeg, was hij toch enthousiast. Hij nam taallessen, zodat hij zijn volk in de eigen taal kon toespreken. Dit maakte hem bij veel mensen populair. Zijn populariteit nam toe doordat hij het regelmatig voor het volk opnam. Als keizer Napoleon bijvoorbeeld de belastingen wilde verhogen, vertelde zijn broer hem dat de mensen in het Koninkrijk Holland echt niet zo veel konden betalen. En toen in Leiden een schip met buskruit ontplofte en daarbij veel doden en gewonden vielen, ging hij er meteen heen om de slachtoffers te ondersteunen en het reddingswerk te organiseren. Hij kreeg zelfs de bijnaam Lodewijk de Goede. Na zijn koningschap verhuisde hij alsnog naar het zonnige Italië.

Een Franse provincie

Napoleon vond zijn broer niet streng genoeg. Als een regel niet goed was voor het volk, paste Lodewijk Napoleon die niet toe, ook niet als zijn broer eiste dat dat wél gebeurde. Hierdoor hadden de broers regelmatig ruzie. In 1810 zette Napoleon zijn broer af en maakte van het Koninkrijk Holland een provincie van het Franse keizerrijk.
In elk land waar Napoleon de macht kreeg, voerde hij nieuwe wetten en regels in. Ook in ons land. Veel regels uit de grondwet van 1798 nam Napoleon over. Ook bepaalde hij dat iedereen dezelfde maten en gewichten moest gebruiken: meter, liter en kilo. De rechtspraak werd openbaar en de burgerlijke stand werd ingevoerd: voortaan hield de overheid van alle burgers de persoonsgegevens bij.

BRON 11 Keizer Napoleon bracht in 1811 een bezoek aan Amsterdam. Het stadhuis werd door zijn broer gebruikt als paleis. Schilderij van Mattheus van Bree, 1811.

BRON 12 Tekening van Johan Heyting, twintigste eeuw.

Na de Franse tijd

In 1813 werd Napoleon bij Leipzig verslagen. De Franse soldaten verdwenen uit ons land. Maar wie moest nu de macht krijgen? Stadhouder Willem V, die in 1795 was gevlucht, was inmiddels overleden. Enkele politici schreven een brief naar Willem Frederik, de zoon van de stadhouder. Was hij bereid het land te leiden? Dat was hij, en op 30 november 1813 kwam hij bij Scheveningen in ons land aan. Twee jaar later besloten de overwinnaars van Napoleon dat Willem Frederik geen stadhouder werd zoals zijn vader, maar koning. Hij zou gaan regeren over het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Dat bestond uit het grondgebied van de oude Republiek en de zuidelijke Nederlanden (het tegenwoordige België). Ten noorden van Frankrijk was daarmee een groot, sterk land ontstaan. Dat zou voorkomen dat Frankrijk in de toekomst weer voor problemen zou zorgen, hoopten de overwinnaars van Napoleon.

Bataafse Republiek
De naam van ons land tussen 1795 en 1806, toen de patriotten aan de macht waren.

Bataafse Revolutie
Periode rond 1795, toen de patriotten aan de macht kwamen.

Koninkrijk Holland
Naam van ons land tussen 1806 en 1810. De Fransman Lodewijk Napoleon was de koning.

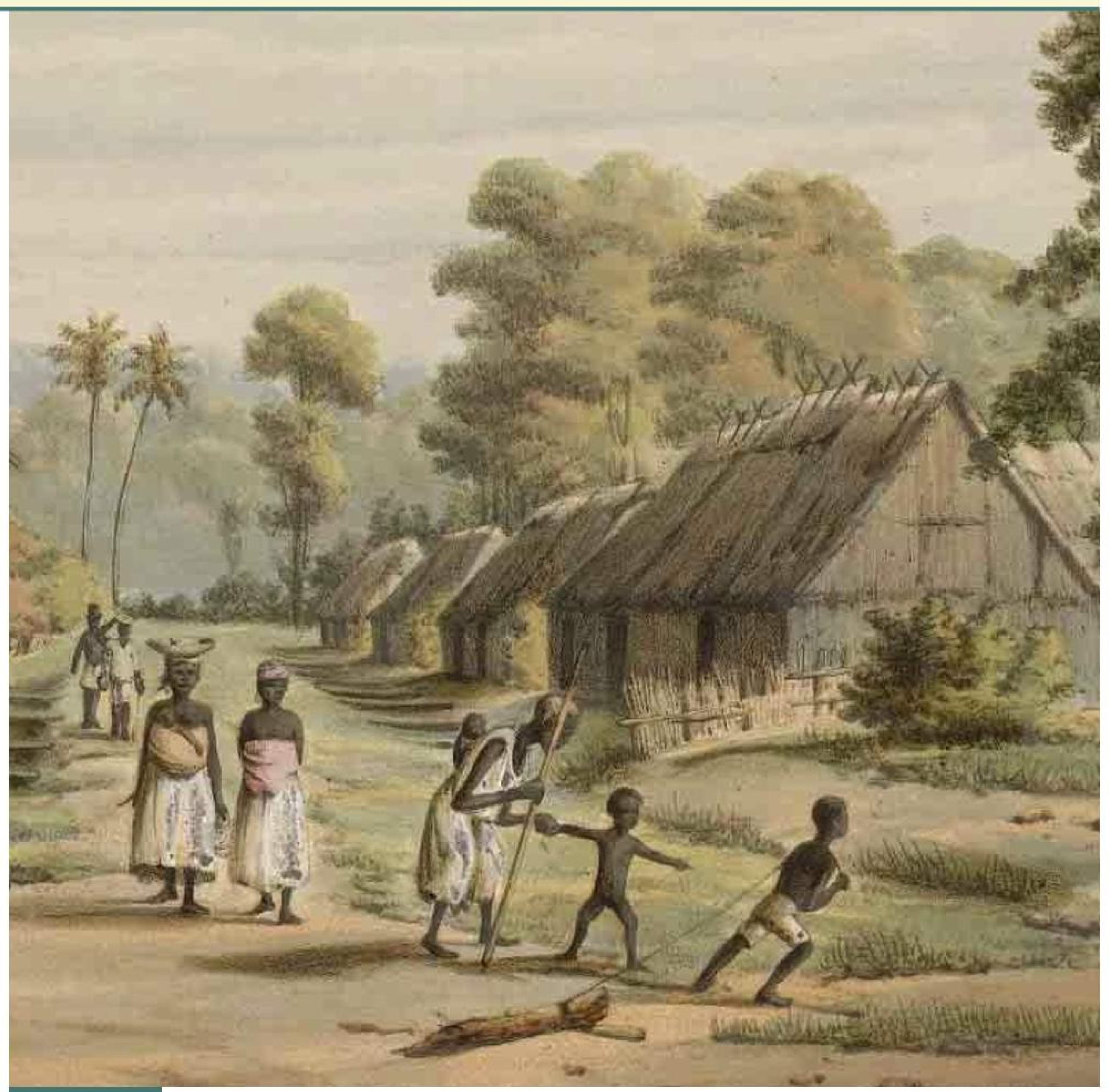
patriotten
Mensen die vóór de ideeën van de Verlichting en tegen het bestuur door de regenten en de stadhouder waren.

2 4 Slaven op de plantages

? Hoe was het leven van slaven op de plantages, en waarom kwam er verzet tegen slavernij?

Op de plantage

Suiker, koffie, cacao, tabak, katoen: deze producten werden verbouwd op de plantages in de koloniën in Amerika. Europeanen kochten deze producten graag.
De plantages lagen aan een rivier, zodat er altijd water beschikbaar was. Dit water werd via sloten en kanaaltjes naar de velden geleid. De plantagehouder woonde in een groot, houten huis. Bij dit huis stonden nog enkele bijgebouwen, zoals een keuken of een voorraadschuur. In de Tijd van pruiken en revoluties deden Afrikaanse slaven en hun nakomelingen het zware werk op de plantages. Zij werkten op de velden en groeven sloten en kanalen. De slaven woonden in houten hutten, die meestal bij elkaar in de buurt lagen, als een klein dorp.
De slaven werkten lange dagen onder de brandende tropenzon. Wie niet hard genoeg werkte, kreeg met de zweep. De meeste plantagehouders hadden blanke opzichters in dienst, maar er waren ook zwarte opzichters: de *basja's*. Dit waren slaven die andere slaven in de gaten moesten houden en eventueel moesten straffen.
Behalve veldslaven, waren er ambachtsslaven, zoals metselaars en timmermannen. Ook waren er huisslaven, die in de woning van hun meester werkten als bediende, kok of klusjesman. Huisslaven werden vaak erg gewaardeerd. Het gebeurde regelmatig dat een meester een huisslaaf de vrijheid gaf.

BRON 14 Een slavendorp op een plantage in Suriname. Op de daken van de hutten liggen palmbladeren. Iedere familie had een eigen stukje grond om groente te telen. Met de opbrengst daarvan konden zij wat geld verdienen. Tekening van Gerard Voorduin, 1860.

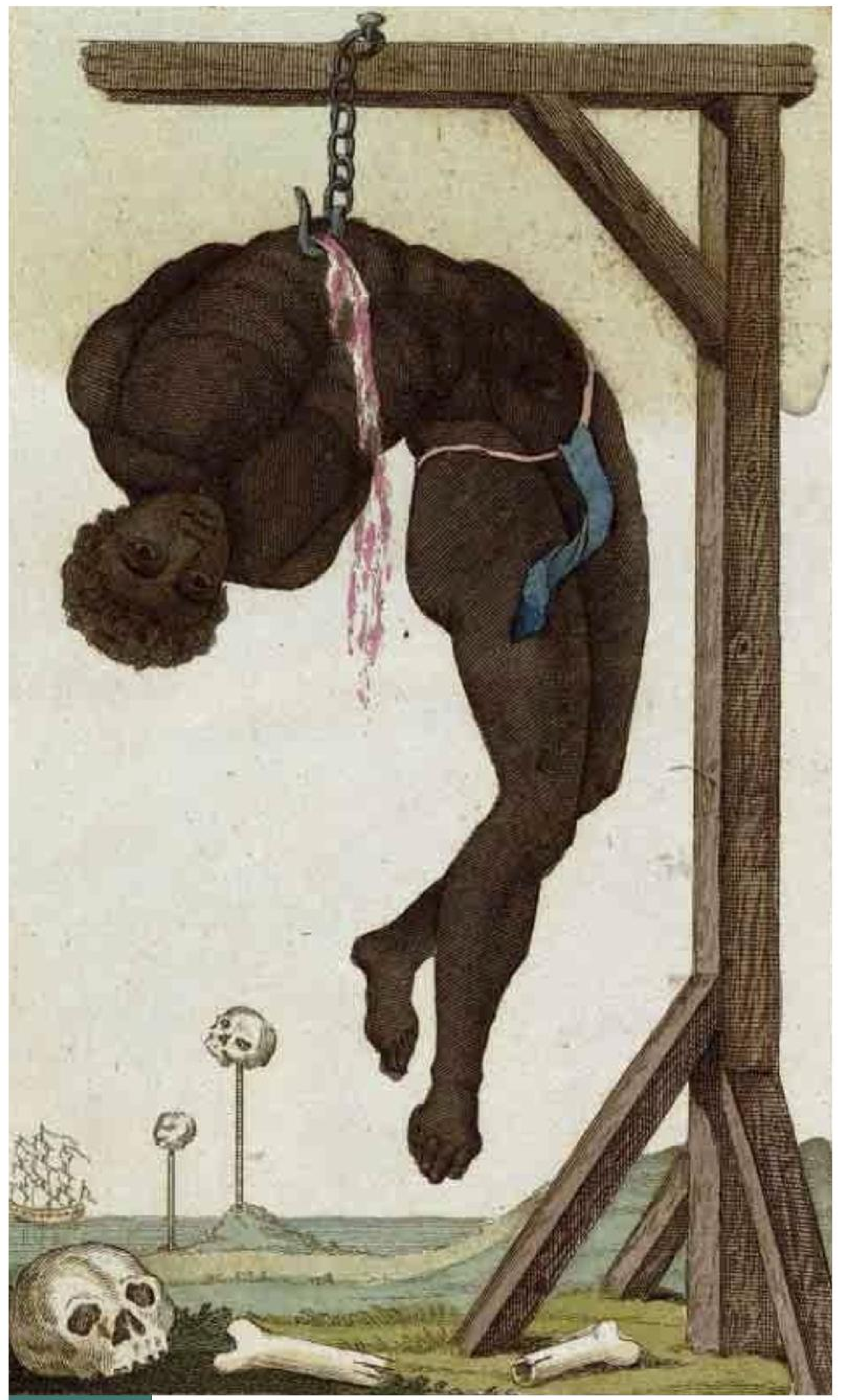

BRON 13 Een suikermolen op een plantage in het Caribisch gebied.

Oorzaken en gevolgen

Gebeurtenissen en ontwikkelingen hebben oorzaken en gevolgen. Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

- Een *directe oorzaak* van de slavenhandel was de vraag naar arbeiders op de plantages. Maar de oorzaak dáárvan was de vraag in Europa naar plantageproducten, zoals suiker. De vraag naar plantageproducten is daarom een *indirecte oorzaak* van de slavenhandel.
- Dankzij de slavenhandel werd er op de plantages meer geproduceerd. Dit is een *gevolg op korte termijn* van de slavenhandel. Dat er nu in Nederland veel mensen uit Suriname wonen die nakomelingen zijn van slaven, is een *gevolg op lange termijn* van de slavenhandel. Mensen in de achttiende eeuw wisten immers niet dat nakomelingen van slaven naar Nederland zouden verhuizen.

BRON 15 John Stedman vocht als soldaat tegen Boni. Jaren later schreef hij een boek over zijn tijd in Suriname, waaruit deze afbeelding komt. Stedman was geschokt door de behandeling van de slaven in Suriname. We weten niet of de afgebeelde man een slaaf was of een gevangen opstandeling. Wel schreef Stedman dat de man voor straf aan een haak hing en pas na drie dagen stierf. Tekening uit het boek, 1792.

Slavenopstanden

Er zijn weinig grote slavenopstanden geweest. Omdat slaven niet konden lezen en schrijven, was het organiseren van een opstand moeilijk. Ook hadden ze geen vuurwapens. De verschillen tussen de slaven leidden vaak tot misverstanden en onderlinge ruzies, vooral tussen slaven die kort geleden uit Afrika waren aangekomen. Zij hoorden bij verschillende stammen – die soms in oorlog met elkaar waren – en spraken daardoor verschillende talen en hadden eigen gewoontes.
Een slavenopstand in Suriname is de Boni-opstand. Diep in het Surinaamse oerwoud woonden groepen gevluchte slaven, veilig voor de slavenhouders, die er de weg niet wisten. Eén van deze mensen was Boni. Zijn moeder, een slavin, was het oerwoud ingevlucht toen ze door haar eigenaar was verkracht. Negen maanden later werd een jongetje geboren: Boni. Hij groeide op vol haat tegen blanken en tegen slavernij. Boni werd de leider van een groep mensen die plantages overvielen, daar de slaven bevrijdden en de blanken vermoordden. De Nederlandse bestuurders stuurden soldaten, maar zij wisten de goed getrainde strijders van Boni niet te verslaan. De Nederlanders beloofden daarop aan driehonderd slaven de vrijheid als ze zouden helpen de 'Boni's' te verslaan. Deze driehonderd droegen rode soldatenmutsen. Door deze 'roodmutsen' vonden de soldaten de schuilplaats van Boni en zijn mensen. Velen werden gedood, maar Boni ontsnapte. Hij ging nog twintig jaar door met zijn aanvallen.

Abolitionisme

Door de ideeën van de Verlichting gingen sommige Europeanen anders over slavernij denken. Als alle mensen gelijkwaardig zijn en dezelfde rechten hebben, dan is slavernij verkeerd, vonden zij. Andere Europeanen vonden het niet christelijk om mensen als slaaf te houden. In Engeland gingen tegenstanders van de slavernij samenwerken. Ze noemden zich **abolitionisten** (*to abolish* is Engels voor 'afschaffen'). Ze kregen veel tegenstand van plantagehouders, scheepseigenaren, handelaren en bankiers. Toch overtuigden ze zoveel mensen dat de Engelse regering de slavenhandel verbood. Onder druk van het machtige Engeland deden andere Europese landen hetzelfde. Er werd nog wel stiekem in slaven gehandeld, maar de tijd van grootschalige slavenhandel was voorbij. In 1833 werd slavernij in alle Engelse koloniën verboden. In de veertig jaar daarna schaften de meeste landen de slavernij af. Nederland deed dat in 1863.

BRON 16

In 1775 stond in een Nederlands tijdschrift:
'De donkerbruine, gesuikerde drank die jij zo graag drinkt, kunnen we niet meer missen. Maar Afrika wordt ontvolkt door er slaven weg te halen voor het bewerken van de grond waarop deze miezerige producten groeien. De slaven worden uit hun vaderland weggehaald met benauwde schepen. Naar een vreemd land, zonder hoop ooit nog naar hun eigen land terug te kunnen keren. Denk je eens in wat het is om voor altijd slaaf te worden, weggescheurd uit de armen van je ouders, je vrienden, je minnaar. Geen ander vooruitzicht te hebben dan zo lang het leven duurt, de vrijheid te moeten missen en de slavernij te moeten doorstaan.'
naar: een artikel uit De Vaderlander, *oktober 1775.*

abolitionisten
Mensen die zich inzetten voor de afschaffing van de slavernij.

2 5 De opkomst van machines

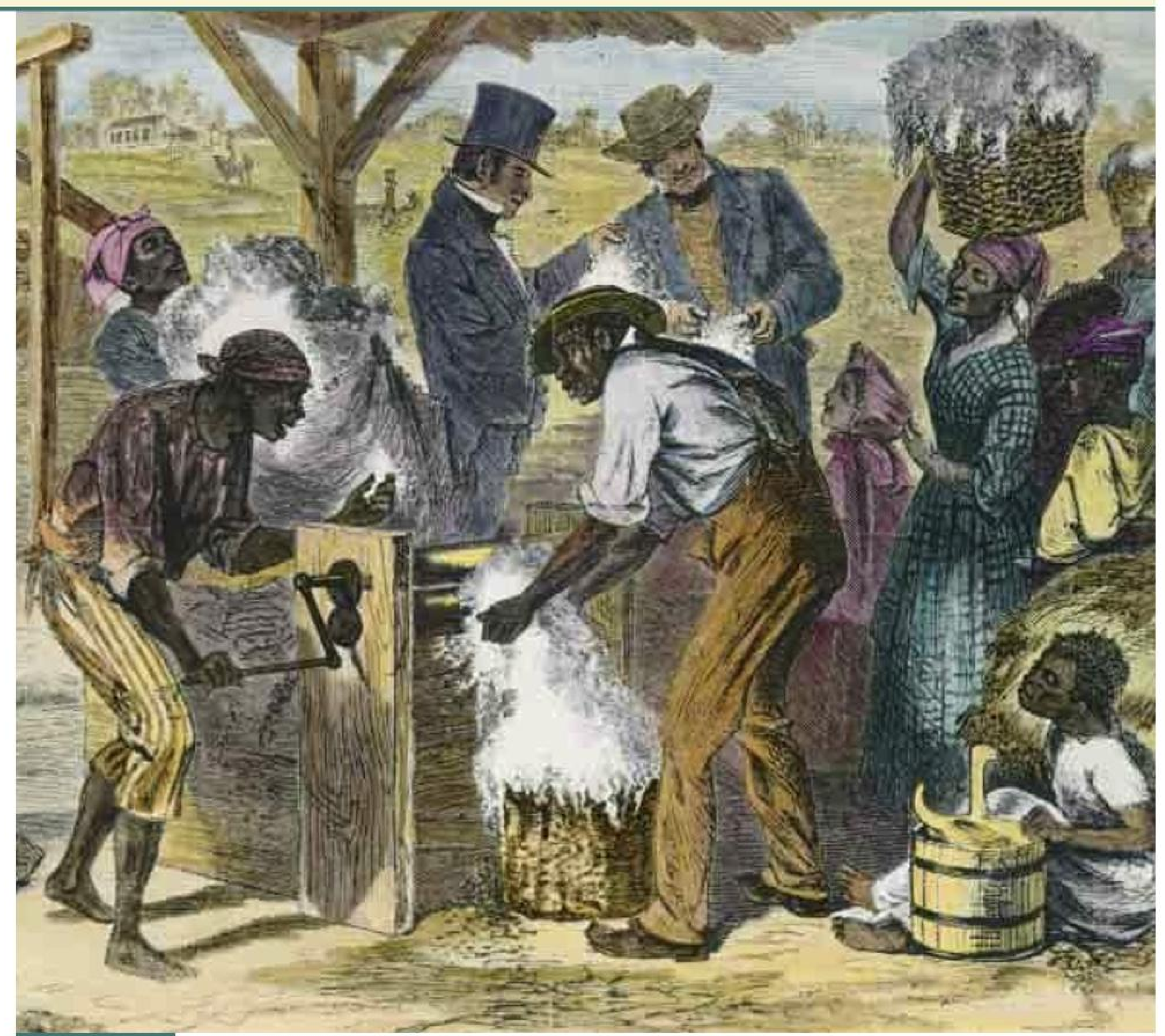
? Welke uitvindingen zorgden ervoor dat huisnijverheid vervangen werd door industrie?

Machines en slaven

In de achttiende eeuw groeide in Europa de bevolking. Daarom was er meer kleding nodig. Veel kleding werd gemaakt van katoen. Katoen komt van katoenplanten. Aan de katoenplant groeien kleverige witte pluizenbollen met zaden. Slaven plukten de bollen, waarna ze de zaden er met de hand uithaalden. Van het witte pluis kun je draden spinnen. Dat gebeurde met een spinnewiel. Van de gesponnen draden werden daarna op een weefgetouw lappen stof geweven. Het spinnen en het weven werd gedaan door thuiswerkers. Deze manier van productie heet **huisnijverheid**.
Rond 1750 vond de Engelsman Kay de schietspoel uit. Hiermee kon sneller en beter geweven worden. Omdat weven nu sneller ging, had men meer draad nodig. De Engelsman Hargreaves vond in 1764 een spinnewiel uit waarmee je acht draden tegelijk kon spinnen: de *Spinning Jenny*. Nu kon de productie van geweven katoenen stoffen flink toenemen. Een gevolg was dat er veel meer katoen nodig was. En dit betekende weer dat ook de slavenhandel toenam: de katoen moest immers eerst verbouwd worden. Op de katoenplantages bracht een nieuwe machine verandering. De Amerikaan Whitney vond een machine uit die de zaden uit de pluizen kon halen: de *cotton gin*. Dankzij dit apparaat verbeterde de kwaliteit van de katoen.
Het plukken van katoen gebeurde overigens nog steeds met de hand, door slaven. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam de vraag naar slaven daardoor weer toe.

BRON 17 De Spinning Jenny. Waarschijnlijk noemde Hargreaves zijn uitvinding Spinning engine (ronddraaiende motor) en is het woord engine vervormd tot Jenny.

BRON 18 Slaven gebruiken de *cotton gin*. *Gin* is hier een afkorting van *engine*.

Stoomkracht

In de grond zijn nuttige materialen te vinden. Bijvoorbeeld metaalerts en steenkool. Metaalerts is steen dat een metaal – zoals ijzer – bevat. En steenkool kan als brandstof dienen. Mijnwerkers halen deze delfstoffen (delven = opgraven) uit de grond.
In de achttiende eeuw nam de vraag naar delfstoffen sterk toe. Mijnwerkers moesten daardoor steeds dieper graven. Maar hoe je dieper je graaft, hoe meer last je krijgt van grondwater. Dat moest eerst uit de mijn naar boven worden gebracht. Pas daarna konden de mijnwerkers naar beneden, de mijn in. Daarvoor werden kleine liften gebruikt. Ook de delfstoffen werden in deze liften naar boven gebracht.
In een diepe mijn kon het water niet meer met de hand worden opgepompt en kon de lift nauwelijks nog uit de mijn worden getakeld. De Engelsman Newcomen bedacht hiervoor een oplossing. Als je water verhit, ontstaat er stoom. Met die **stoomkracht** kun je, via een slim mechanisme, een apparaat in beweging zetten. Bijvoorbeeld een waterpomp of een mijnlift.

De stoommachine

De stoommachine van Newcomen werkte, maar bleek erg duur in het gebruik. De machine was bovendien traag en ging snel stuk. Een halve eeuw later, in 1769, bedacht James Watt een betere stoommachine, die bovendien goedkoper en eenvoudiger was in het gebruik.
De stoommachine kon allerlei andere machines aandrijven, bijvoorbeeld enorme spin- en weefmachines. Deze machines pasten niet in een woonhuis. Er werden grote gebouwen gebouwd waar de machines wél in pasten: fabrieken. Machines konden sneller en goedkoper produceren dan thuiswerkers. Hierdoor kwamen er meer fabrieken en minder huisnijverheid. Dat was een grote verandering: een **revolutie**.
Met behulp van machines in fabrieken producten maken, noemen we industrie. Daarom heet deze revolutie de **Industriële Revolutie**.

Wetenschap en techniek

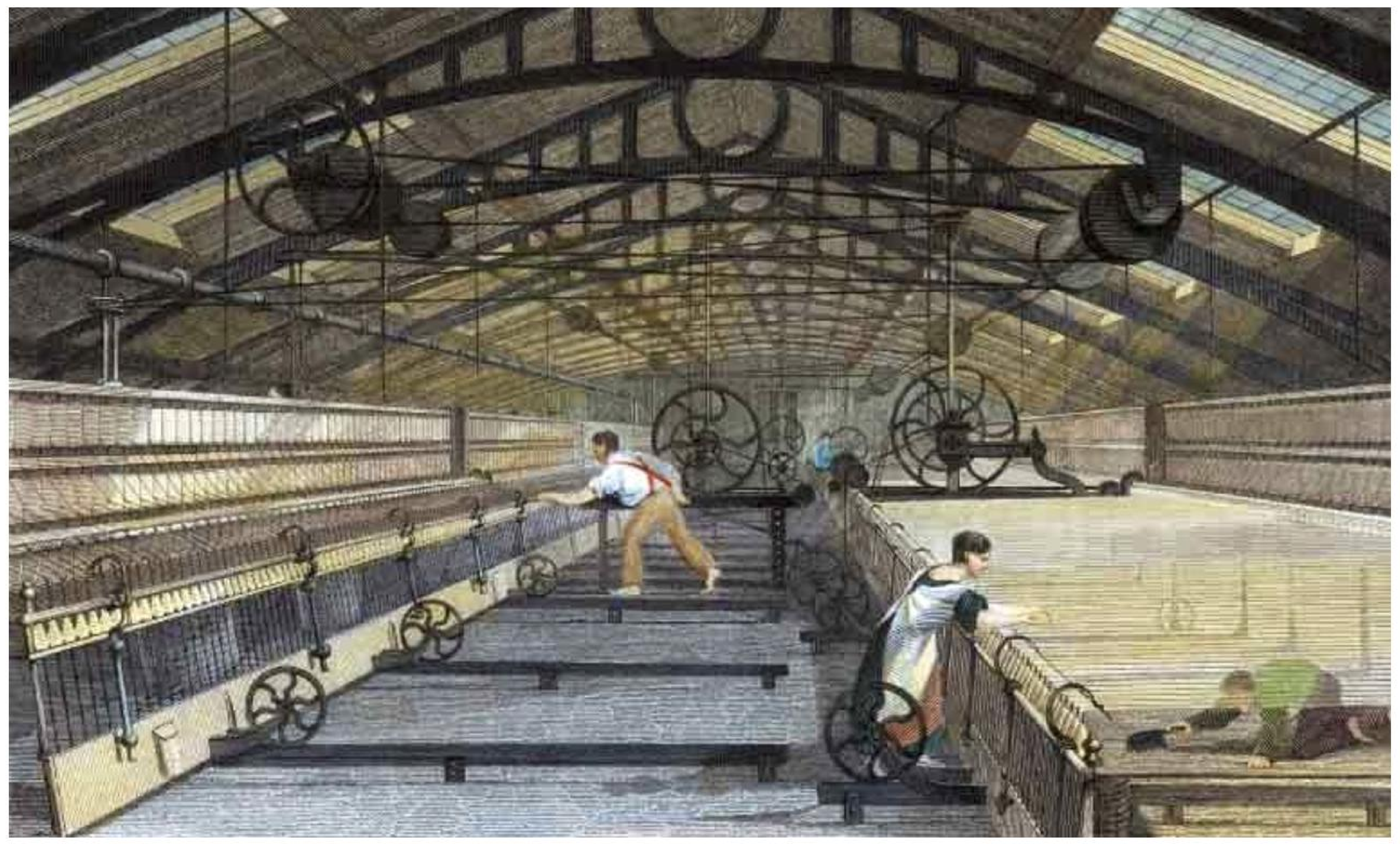
Veel machines werden uitgevonden in de tijd van de Verlichting. Dat was geen toeval. Bij de Verlichting hoort een kritische manier van denken over de manier waarop mensen met elkaar omgaan, maar ook over techniek en wetenschap. Wetenschappers geloofden niets meer zomaar. Ze gingen onderzoek doen door experimenten uit te voeren, met het doel hun kennis te vergroten. Daardoor ontdekten ze nieuwe wiskundige regels en natuurkundige wetten.
De nieuwe wetenschappelijke kennis werd ook gebruikt om machines te maken en om technische problemen aan te pakken, zoals het grondwaterprobleem in diepe mijnen.

Wie was Eise Eisinga?

De Friese Eise Eisinga was een buitengewoon intelligente jongen. Zijn familie was arm, zodat hij al op jonge leeftijd moest gaan werken. Toch wist hij, door naast zijn werk veel te lezen, veel kennis op te doen. Hij was vooral geïnteresseerd in wis- en sterrenkunde.
In 1774, Eise was toen dertig jaar, beweerde een dominee dat alle planeten tegen elkaar zouden botsen. De aarde zou daardoor vergaan. Eise wist dat dat niet waar kon zijn, omdat planeten in vaste banen bewegen. Hoe kon hij dit het best aan andere mensen duidelijk maken? Hij besloot het zonnestelsel na te bouwen: in het klein in zijn woonkamer. Iedereen die dat wilde, kon daar zien hoe de planeten zich ten opzichte van de zon en van elkaar bewegen.
Dat kan nog steeds: het planetarium van Eise Eisinga werkt na bijna 250 jaar nog perfect. Via een enorm radarwerk bewegen alle planeten en manen in de juiste banen, met de juiste snelheid en precies zoals ze op dat moment aan de hemel staan. Je kunt het planetarium van Eise bezoeken in de Friese plaats Franeker.

BRON 19 Een fabriekshal in Engeland. De enorme spinmachines werkten op stoomkracht. Tekening uit 1830.

huisnijverheid
Het thuis met de hand of met gereedschappen maken van producten voor de verkoop.
Industriële Revolutie
Verandering in de manier van produceren, waarbij machines in fabrieken het werk overnamen van thuiswerkers.
revolutie
Grote, snelle verandering.
stoomkracht
Energie die vrijkomt als water wordt omgezet in stoom.

2 6 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1. Het streven naar grondrechten en naar politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse Revolutie.
2. Slavenarbeid op de plantages en de opkomst van het abolitionisme.

DIT HEB JE GELEERD

1. Je weet welke ideeën bij de Verlichting horen.
2. Je weet waarom het Franse volk in opstand kwam tegen zijn koning.
3. Je weet hoe Napoleon aan de macht kwam en hoe hij die macht weer verloor.
4. Je weet welke gevolgen de Franse Revolutie voor de Republiek had.
5. Je weet hoe het leven van slaven op de plantages was, en waarom er verzet tegen slavernij kwam.
6. Je weet welke uitvindingen ervoor zorgden dat huisnijverheid vervangen werd door industrie.

DIT KUN JE NU

1. Je kunt directe en indirecte oorzaken herkennen.
2. Je kunt gevolgen op lange termijn en op korte termijn herkennen.

1700

1705 Stoommachine van Newcomen.

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

1750

1750 Uitvinding schietspoel.

1764 Spinning Jenny.

1765 Aanvallen van Boni.

1769 Stoommachine van Watt.

1775

1774 Lodewijk XVI wordt koning van Frankrijk.

1781 Planetarium van Eise Eisinga.

1787 Mislukte machtsgreep door patriotten.

1789 14 juli: aanval op de Bastille. Begin van de Franse Revolutie.

1793 Terreur in Frankrijk. Lodewijk XVI en Marie-Antoinette onthoofd.

1794 Robespierre onthoofd. Einde van de terreur.

1795 Slavenopstand op Curaçao. Bataafse Revolutie. Stadhouder Willem V vlucht.

1800

1799 Napoleon Bonaparte grijpt de macht in Frankrijk.

1804 Napoleon kroont zichzelf tot keizer.

1806 Bataafse Republiek wordt Koninkrijk Holland.

1810 Koninkrijk Holland wordt een provincie van het Franse keizerrijk.

1812 Napoleon verslagen in Rusland.

1813 Napoleon verslagen bij Leipzig. Verbanning naar Elba. Willem Frederik landt in Scheveningen.

1815 Napoleon verslagen bij Waterloo. Verbanning naar Sint Helena. Willem Frederik wordt koning Willem I.

1825

1833 Engeland schaft de slavernij af.

PERSONEN

Eise Eisinga (1744-1828)
Friese amateur-wetenschapper. Beroemd om het planetarium dat hij in zijn huis bouwde.

Lodewijk XVI (1754-1793)
Absolute koning van Frankrijk. Vermoord tijdens de Franse Revolutie.

Lodewijk Napoleon (1778-1846)
Jongere broer van Napoleon Bonaparte en koning van Koninkrijk Holland.

Marie-Antoinette (1755-1793)
Koningin van Frankrijk en echtgenote van Lodewijk XVI. Vermoord tijdens de Franse Revolutie.

Montesquieu (1689-1755)
Franse filosoof met Verlichte ideeën. Hij schreef vooral over politiek.

Napoleon Bonaparte (1769-1821)
Militair leider, later ook politiek leider van Frankrijk. Keizer tussen 1804-1815.

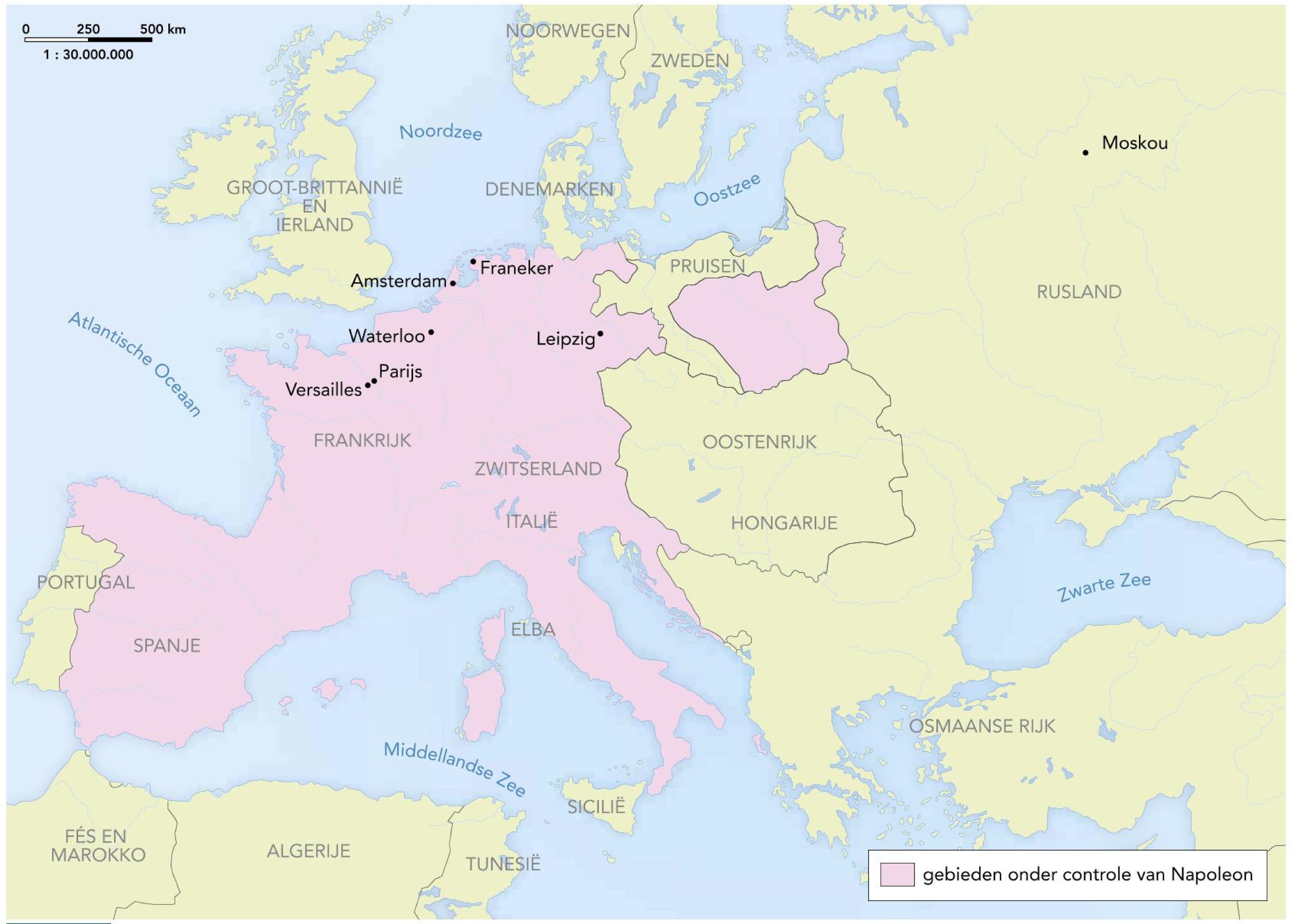
Robespierre (1758-1794)
Radicale leider tijdens de Franse Revolutie. Verantwoordelijk voor de terreur.

Rousseau (1712-1778)
Franse filosoof met Verlichte ideeën over politiek en over de manier waarop mensen met elkaar moeten omgaan.

BEGRIPPEN

absolutisme
abolitionisten
Bataafse Republiek
Bataafse Revolutie
Franse Revolutie
grondrechten
huisnijverheid
Industriële Revolutie
Koninkrijk Holland
patriotten
revolutie
stoomkracht
terreur
Verlichting

grondwet
wet

BRON 20 Europa in de tijd van Napoleon.

2 Keuzeopdrachten

A De Amerikaanse Revolutie

BRON 1 De dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika. Na enkele jaren van oorlog werden deze koloniën samen de Verenigde Staten van Amerika.

Ruzie over belasting

In het oosten van Noord-Amerika lagen Engelse koloniën. Hier woonden ongeveer twee miljoen mensen. Ze waren uit Europa gekomen in de hoop op een beter bestaan met meer vrijheid en minder armoede. De kolonisten bestuurden hun kolonie zelf, de Engelse regering bemoeide zich er nauwelijks mee. Dat veranderde in 1764, toen de Engelsen geld nodig hadden voor hun oorlogen in Europa en in Amerika. De Engelse regering hief belastingen op suiker, kranten, lood en andere producten. Ook moesten de kolonisten voortaan zelf de Engelse soldaten betalen die in Amerika waren.
In 1773 ging het mis in de stad Boston. Volgens weer een nieuwe regel mochten Amerikanen voortaan alleen thee kopen van de Engelse VOC, de BOC. Dat zou de BOC en daarmee de Engelse schatkist geld opleveren, hoopten de Engelsen. In Boston lagen drie schepen vol Engelse thee. Zestig kolonisten gingen, verkleed als indianen, aan boord en gooiden alle 342 kisten thee in het water. De Engelsen reageerden met geweld op deze 'Boston Tea Party'. Vanaf toen namen de spanningen tussen de kolonisten en de Engelsen snel toe.

Kolonisten, te wapen!

In 1775 trok een Engelse generaal met zevenhonderd soldaten naar een stadje ten westen van Boston. De kolonisten zouden er munitie hebben verstopt en de generaal wilde dit in beslag nemen. De kolonisten vielen de Engelsen aan en versloegen hen. Daarmee begon officieel de oorlog tussen de Engelsen en de kolonisten. Onder leiding van generaal George Washington belegerden kolonisten Boston. Uit Engeland kwamen 4.500 soldaten naar Boston. De Engelsen wonnen de veldslag die toen volgde, maar omdat er zo veel Engelse soldaten waren gesneuveld, bleven de kolonisten Boston omsingelen. Na een halfjaar gaven de Engelsen het beleg op en voeren terug naar Engeland. Boston was daarmee de eerste stad waar de Engelsen waren verjaagd.

BRON 2

In 1776 verklaarden de Verenigde Staten dat ze geen koloniën van Engeland meer waren. In de Onafhankelijkheidsverklaring staat:
'Wij vinden dat alle mensen gelijkwaardig zijn en dat zij van hun schepper rechten hebben gekregen, zoals het recht op leven, vrijheid en het nastreven van geluk. Om te zorgen dat iedereen deze rechten heeft, moet er een regering zijn. Als een regering niet goed is, heeft het volk het recht om een nieuwe regering te kiezen. De koning en de regering van Groot-Brittannië hebben ons slecht behandeld. Niet eenmaal, maar langdurig en aanhoudend. Daarom verklaren wij, de vertegenwoordigers van de Verenigde Staten van Amerika, plechtig dat deze verenigde koloniën vanaf nu vrije en onafhankelijke staten zijn.'
naar: de Onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten van Amerika, 1776.

BRON 3 Schilderij van Emanuel Leutze, 1851.

De Onafhankelijkheidsoorlog

Hierna stuurde Engeland tienduizenden soldaten naar Amerika, en het leger van generaal Washington kreeg het moeilijk. De opstand van de kolonisten zou daarom snel voorbij zijn, dachten de Engelsen. Maar het liep anders. Veel Amerikanen hadden zich tot die tijd niet bemoeid met de opstand. Maar toen de Engelsen aan het winnen waren, kozen veel mensen alsnog partij voor de opstandelingen. Washington versterkte zijn leger en stak de rivier de Delaware over. Aan de andere oever lag een Engels leger. Washington versloeg het en nam duizend soldaten gevangen. Een jaar later volgde een nog groter succes voor de Amerikanen: na een gewonnen veldslag bij het plaatsje Saratoga namen ze zesduizend Engelse soldaten gevangen. Onder hen was een generaal, die zich overgaf door zijn zwaard aan de Amerikanen te geven.

Bondgenoten

Na de Slag bij Saratoga kregen de Amerikanen een nieuwe bondgenoot: Frankrijk. Dat land leverde al wapens aan het leger van Washington, maar ging nu ook zelf meevechten. In Amerika, in Europa, maar vooral op zee. Een jaar later gingen ook Spanje en de Republiek de Amerikanen steunen. Zo veel vijanden, en vechten op zo veel plaatsen tegelijk – dat hield Engeland niet vol. In 1783 werd vrede gesloten. De Engelse soldaten verlieten Amerika.

Grondwet

Er waren in 1783 dertien onafhankelijke staten (landen) in Noord-Amerika. De leiders van deze staten wilden samenwerken, maar liever niet méér dan nodig was. Na vier jaar praten kwam er een grondwet. Daarin werd vastgelegd dat de Verenigde Staten van Amerika één land werden, maar dat de staten veel zelf mochten blijven beslissen.
In de Amerikaanse grondwet kwam onder meer het volgende te staan:

- De macht wordt verdeeld, zodat niet één persoon alle macht in handen kan krijgen.
- Een deel van de Amerikaanse burgers krijgt kiesrecht; zij kunnen de mensen kiezen die het land en de staten besturen.
- Er is vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid en vrij wapenbezit. Deze en andere rechten gelden voor iedereen, maar niet voor indianen en zwarten.

B De pruikentijd

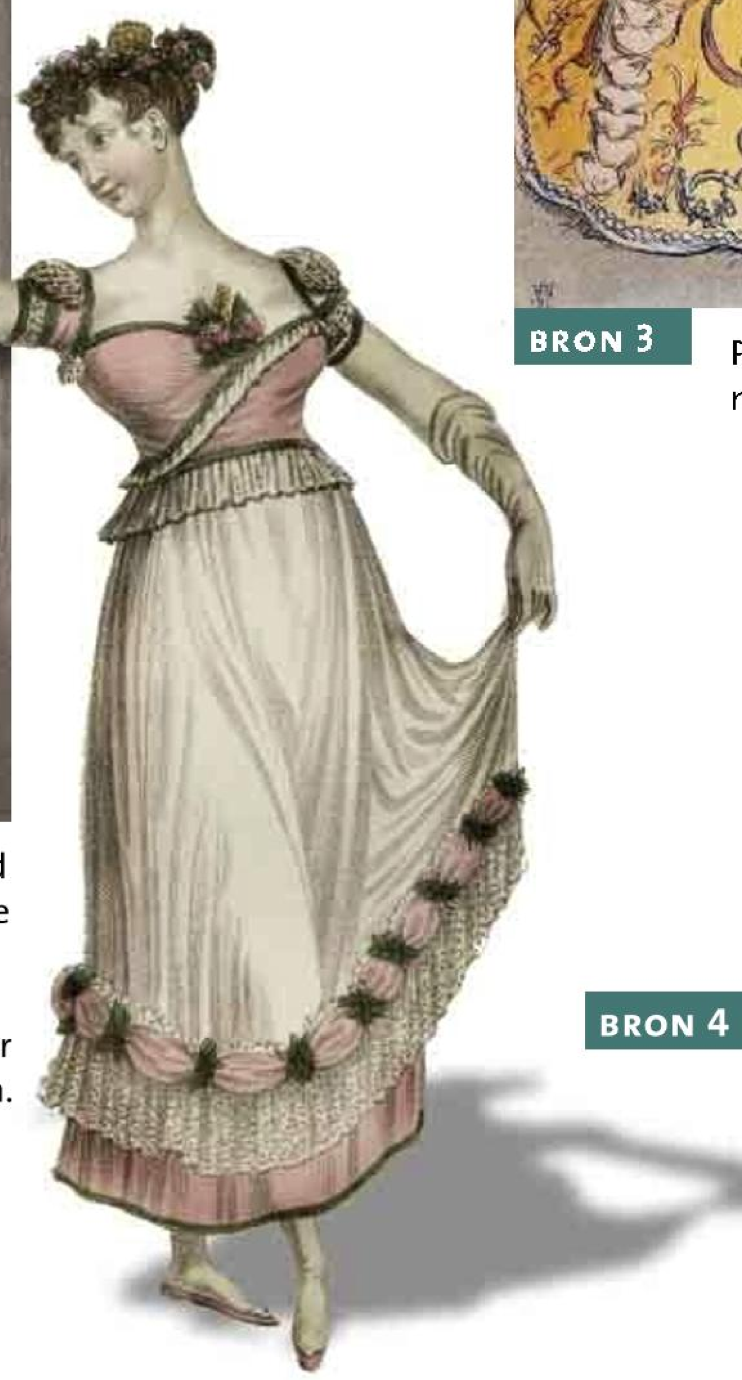
Pruik op, pruik af

In de zeventiende en achttiende eeuw was bij rijke mensen het dragen van pruiken erg in de mode. De Franse koning Lodewijk XIII begon ermee. Hij wilde met zijn pruiken verbergen dat hij kaal was. Zijn onderdanen deden hem na. Pruikenmakers kochten het lange haar op van arme mensen en verwerkten dit tot pruiken. Voor een pruik was mensenhaar het mooist, maar wel duur. Daarom werd er ook paardenhaar of geitenhaar gebruikt.
Rond 1680 waren pruiken in de mode met heel veel krullen die tot ver over de schouders vielen.
In de tweede helft van de achttiende eeuw werden heel hoge pruiken populair. Koningin Marie-Antoinette droeg ze en iedereen die een pruik kon betalen, volgde deze nieuwe mode. De pruikenmode werd extreem. Niet alleen versierden vrouwen de pruiken met bloemen, hoeden of linten, maar ook met bootjes, minituintjes en soms zelfs met een vogelkooi (met echte vogels erin!).
Na de Franse Revolutie wilden mensen geen overdreven pruiken meer dragen. Natuurlijk wilden ze er nog wel mooi uitzien. Vrouwen hadden eenvoudige kapsels, maar wel elegant. Ze staken hun haar op en versierden het met eenvoudige banden of linten.

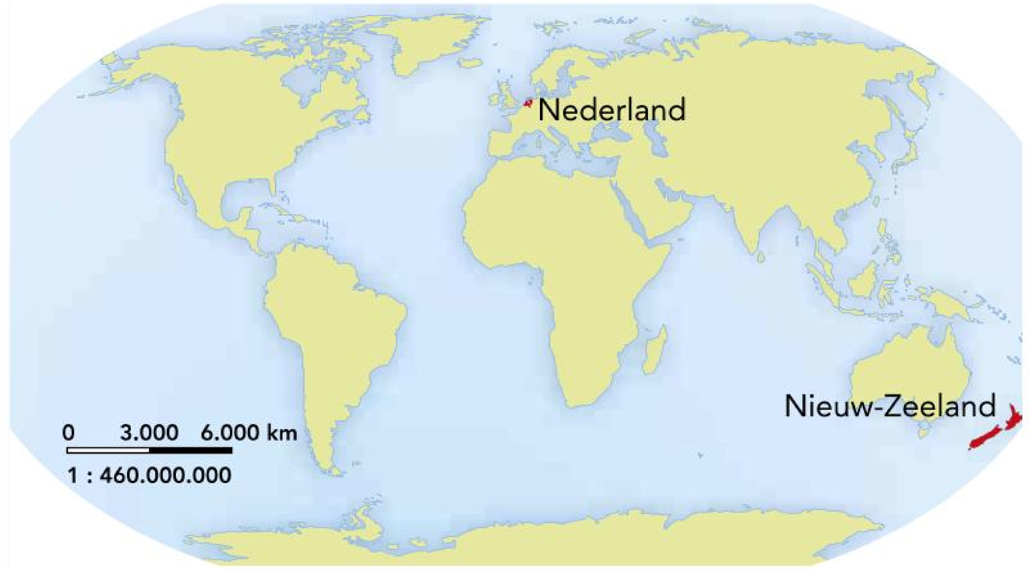

BRON 2 Pruikenmode aan het einde van de zeventiende eeuw.

BRON 1 Een pruik wassen kan bijna niet, dus de pruik werd erg vies. Daarom werden in de achttiende eeuw de pruiken wit gepoederd, om die schoon te laten lijken. Mannen die niet rijk waren, droegen hun haar in een lage staart en deden daar soms poeder op. Zo leek het net alsof ze toch een pruik droegen.

BRON 3 Plaatje uit een modetijdschrift uit 1778.

BRON 4 Plaatje uit een modetijdschrift van na de Franse Revolutie.

C In die tijd in Nieuw-Zeeland

Abel Tasman en James Cook

Nieuw-Zeeland was in de zeventiende eeuw ontdekt door de Groningse ontdekkingsreiziger Abel Tasman. Volgens Tasman waren Maori's, zoals de mensen die daar leefden zich noemden, agressief en gevaarlijk en kon je er maar beter wegblijven. Daarom werd het gebied gemeden, totdat een eeuw later de Engelse ontdekkingsreiziger James Cook Nieuw-Zeeland bezocht. De Maori's die hij ontmoette, waren vriendelijk. Door een misverstand kwam het tot geweld tussen de Engelsen en de Maori's, waarna Cook Nieuw-Zeeland verliet en verder reisde. Enkele jaren later maakte Cook opnieuw een reis in het gebied en bezocht hij een ander deel van Nieuw-Zeeland.

BRON 1

Cook beschrijft hoe hij tijdens zijn tweede reis in een kleine boot over een rivier vaart:
'We ontmoetten drie inboorlingen. Een man stond op een rots en enkele meters achter hem stonden twee vrouwen, elk met een speer. De man liet merken bang te zijn. Uiteindelijk stapte ik op de rots en omhelsde hem. Zijn angst verdween. Toen kwamen de twee vrouwen en mijn matrozen ook dichterbij. We bleven ongeveer een half uur praten, zonder elkaar te kunnen verstaan. We namen afscheid. De jongste vrouw, die vlugger kon praten dan alles wat ik ooit eerder had gehoord, danste voor ons, ten afscheid.
De volgende morgen hadden wij een tweede ontmoeting. Ik had verschillende dingen meegenomen, die ik hen aanbood. Ze keken er ongeïnteresseerd naar. Behalve bijlen en spijkers, die waardeerden zij zeer.
Ze brachten ons naar hun woning in het bos, een hut gemaakt van boomschors. Ze hadden hun haar gekamd en met witte veren versierd. Sommigen droegen een vlecht van witte veren om hun hoofd en om hun oren. Ze ontvingen ons met de grootste beleefdheid. Bij het afscheid dansten de vrouwen, terwijl de man zijn neus en voorhoofd tegen mijn neus en voorhoofd drukte.'
naar: James Cook, Reize rondom de waereld, *1799.*

Engelsen en Maori's

Tijdens zijn derde reis naar Nieuw-Zeeland had Cook iemand bij zich die de taal van de Maori's een beetje sprak. Dit keer ontmoette hij een grotere groep Maori's. Zij woonden met enkele honderden mensen in een dorp, in kleine hutten. In het midden van het dorp stond een groter huis, de *whakairo*. Het was van iedereen en werd gebruikt om samen te eten, te praten of te dansen. Voor de deur stond een uit hout gesneden beeld, dat woedend keek. Dit beeld werd de *tekoteko* genoemd en stelde de dapperste voorouder van de stam voor. Hij stond bij de deur, zodat boze geesten niet naar binnen zouden durven. In de *whakairo* ontmoette Cook het dorpshoofd. Het contact was goed.
Na enkele weken reisde Cook verder. Op een eiland in de Grote Oceaan werd hij vermoord, om net zo'n misverstand als hij tijdens zijn eerste reis in Nieuw-Zeeland had meegemaakt.
Na Cook kwamen er meer Europeanen naar Nieuw-Zeeland. De Europeanen hadden een grote invloed op de Maori's. Ze brachten producten mee die de Maori's niet kenden. Dit gaf de Europeanen veel aanzien. Maar er waren ook conflicten, doordat de Europeanen regelmatig grond inpikten die voor de Maori's heilig was. In de negentiende eeuw werd Nieuw-Zeeland een kolonie van Engeland. Maar de ruzies bleven: Engelsen en Maori's vochten twee oorlogen uit.

BRON 3 Een *tekoteko*.

BRON 2 Het dorpshoofd dat Cook ontmoette. Tekening van een bemanningslid van Cook, 1773.

3 Op stoom

BRON 1 Uit een polder, land dat lager ligt dan de zee, moet regelmatig water worden weggepompt. In de zeventiende en achttiende eeuw gebeurde dat met windmolens. Maar als het niet waaide, stonden de molens stil en kwam de polder soms onder water te staan. Daarom werden in 1869 de molens in de polder bij Medemblik (Noord-Holland) vervangen door een stoomgemaal, dat ook bij windstilte werkt. Pas in 1975 is dit stoomgemaal vervangen door een elektrisch gemaal. Het is nu een museum.

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
In het wit zie je een fabriek. Dit hoort bij de Industriële Revolutie. In dit tijdvak kwamen er talloze fabrieken waar machines en arbeiders producten maakten. Op de achtergrond zie je rijke burgers. Zij kregen in dit tijdvak meer macht en invloed.

VERHALENBOEK NR 15-16

BRON 2 In deze katoenfabriek produceerden weefmachines lappen stof voor de kledingindustrie. In de fabrieken in de negentiende eeuw gebeurden vaak ongelukken. De arbeiders in de fabriek verdienden weinig en maakten lange dagen. Foto uit ± 1895.

BRON 3 Deze fabriek in het Zuid-Aziatische land Bangladesh stortte in 2013 in. Een dag voor de ramp kwamen er scheuren in het gebouw. De eigenaars van de fabriek dwongen het personeel toch te komen werken, omdat ze anders geen loon zouden krijgen. Meer dan 1100 mensen kwamen om. In de enorme fabriek werkten ruim vijfduizend mensen. Ze maakten kleding voor de verkoop in Europa en Amerika.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

De uitvinding van de stoommachine in de achttiende eeuw had grote gevolgen. De stoommachine kon andere machines aandrijven. Ondernemers bouwden in en bij steden fabrieken met daarin machines. De thuiswerkers op het platteland raakten daardoor hun werk kwijt. Zij trokken naar de steden om daar werk in een fabriek te vinden. De steden groeiden snel. Er ontstonden grote wijken waar arbeiders en werklozen in grote armoede leefden.
De overheid bestond vooral uit rijke burgers. Zij hadden in eerste helft van de negentiende eeuw meer invloed op het bestuur gekregen, maar deden niets aan de problemen van de armen. Daarom wilden ook arbeiders kiesrecht. Als zij zelf de mensen in de volksvertegenwoordiging konden kiezen, dan zouden die de problemen wel aanpakken. Niet alleen arbeiders, maar ook vrouwen wilden meer rechten. Vrouwen mochten niet stemmen. Sommige vrouwen kwamen hiertegen in actie: zij wilden kiesrecht om op die manier dezelfde rechten te kunnen krijgen als mannen.

Niet alle belangrijke gebeurtenissen van dit tijdvak speelden zich in Nederland af. In Azië veroverde Nederland een grote kolonie, Nederlands-Indië. Meer dan een eeuw zou dit enorme gebied aan de andere kant van de wereld bij het Koninkrijk der Nederlanden horen.

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

- In ons land heeft iedereen dezelfde rechten. Dat klinkt mooi, maar is het echt waar? In de Tijd van pruiken en revoluties kwam de derde stand op voor haar rechten. In de Tijd van burgers en stoommachines waren het de fabrieksarbeiders en de vrouwen. Ook in onze tijd laten groepen mensen hun stem horen als zij hun rechten niet vanzelf krijgen.
- De paperclip, elektrische lampen, wc-papier, de ritssluiting, de telefoon – dit zijn slechts enkele van de honderden fabrieksproducten die in de negentiende eeuw zijn uitgevonden en die jij dagelijks gebruikt. Zonder deze producten zou jouw leven er heel anders uitzien.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | n. Chr. →

3 1 Het Koninkrijk der Nederlanden

? Hoe werd het Koninkrijk der Nederlanden geregeerd vóór en na 1848?

De handel verbeteren

Koning Willem I wilde dat zijn land en zijn onderdanen zo rijk en welvarend mogelijk werden. Om dat te bereiken wilde hij de handel verbeteren, zodat er meer geld verdiend werd. Hiervoor was in de eerste plaats beter vervoer nodig. Willem I liet daarom kanalen graven en wegen en spoorlijnen aanleggen. Hij richtte daarvoor de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) op, het bedrijf dat alle economische plannen uitvoerde. Als er een nieuw kanaal moest komen, zorgde de NHM dat het er kwam. En een fabrikant die geld nodig had voor een nieuwe fabriek, kon dat lenen bij de NHM. Op die manier hielp de NHM de handel te verbeteren. De NHM handelde ook zelf, bijvoorbeeld in Nederlands-Indië.

BRON 4

In een toespraak zei Willem I:
'Onze handel neemt toe. Onze scheepsbouw ontwikkelt zich goed. Met de landbouw gaat het steeds beter. Langzaam maar zeker worden onze fabrieken beter. De fabrieksproducten worden zowel in Europa als in andere werelddelen verkocht.'
naar: De Troonrede van 1827.

BRON 5 In 1839 reed de eerste trein in ons land, tussen Amsterdam en Haarlem. De stoomtrein haalde een snelheid van ongeveer 25 kilometer per uur. Veel mensen waren bang voor dit 'ijzeren monster'. Ze vonden dat hij gevaarlijk hard reed en te veel lawaai maakte.

België onafhankelijk

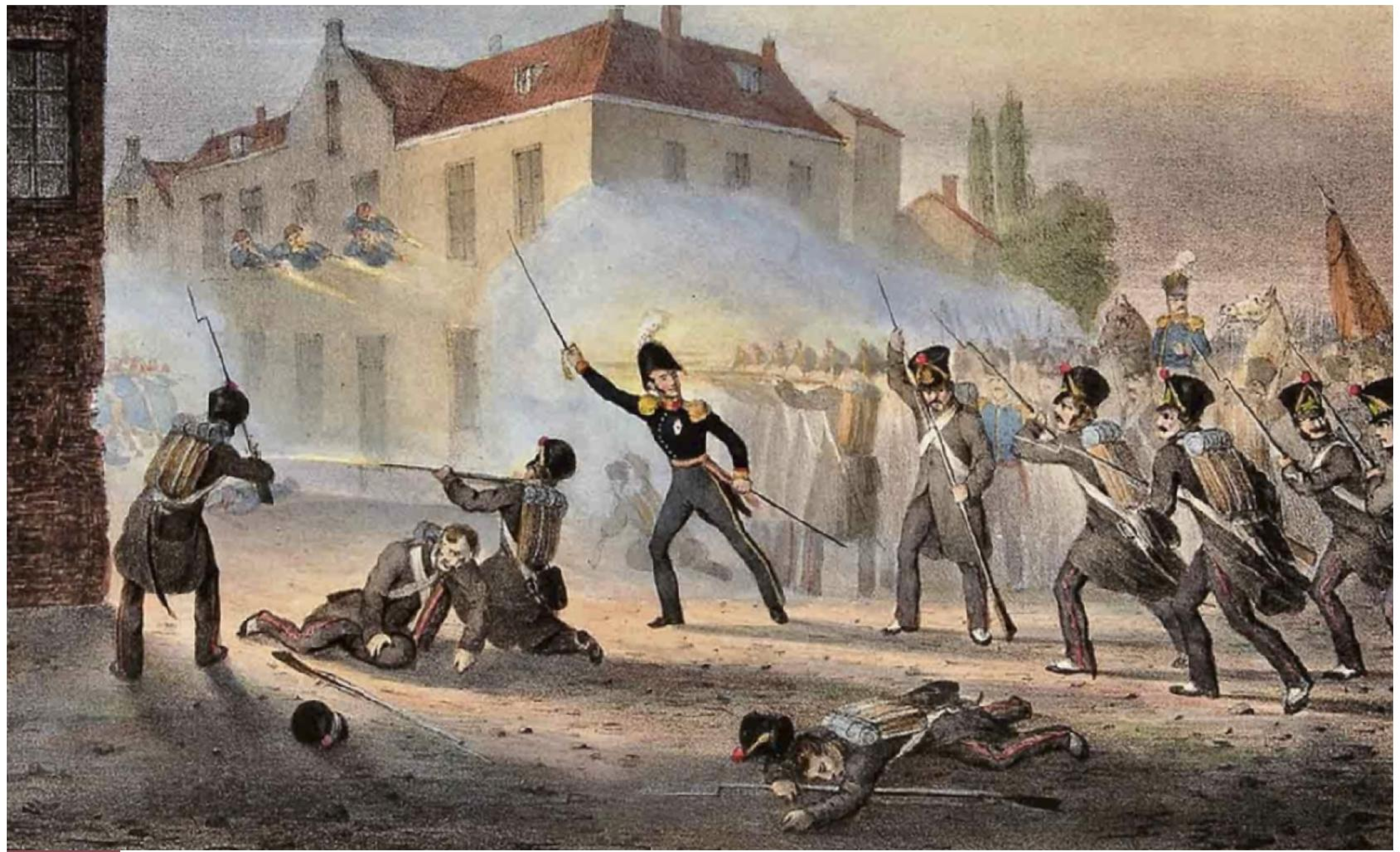
Nederland en België waren in die tijd één land, maar tussen beide gebieden waren grote verschillen. Zoals de taal: in het noorden spraken de mensen Nederlands, in het zuiden Vlaams en Frans. Veel Belgen waren ontevreden, omdat zij vonden dat de koning het noorden voortrok. Hij wilde bijvoorbeeld van het Nederlands de enige officiële landstaal maken en beval dat iedereen die in het bestuur werkte Nederlands moest spreken en schrijven, ook in de Franstalige provincies. Een andere maatregel van Willem I was godsdienstvrijheid. De meeste Belgen waren katholiek, en velen van hen wilden niet dat andere godsdiensten dezelfde rechten kregen.
De koning negeerde de klachten. Er braken rellen uit in Brussel en Antwerpen, die Willem I met geweld liet neerslaan. De Belgen riepen toen de onafhankelijkheid uit, want bij een koning die zijn soldaten op hen liet schieten, wilden zij niet horen. Tijdens een vergadering in Londen besloten de belangrijkste leiders van Europa dat België een onafhankelijk land moest worden. Willem I was hiermee oneens en stuurde zijn leger naar België. Pas toen Frankrijk met oorlog dreigde, riep hij zijn leger terug. Hij liet het leger zeven jaar klaarstaan om opnieuw aan te vallen. Dat kostte zo veel geld dat Nederland failliet dreigde te gaan. Willem I had toen geen keus: hij gaf in 1839 de onafhankelijkheid van België toe. Ons land heet sindsdien: Koninkrijk der Nederlanden.

Staatsinrichting

In een **democratie** bepaalt het volk door wie het land wordt bestuurd. Maar niet álle mensen hebben **kiesrecht** (of: stemrecht). In ons land heb je kiesrecht als je:
- achttien jaar of ouder bent
- een Nederlands paspoort hebt
- in Nederland woont.

Voor de gemeenteraad werkt het iets anders: iemand die geen Nederlands paspoort heeft, mag toch stemmen. Wel moet deze persoon dan minstens vijf jaar (legaal) in Nederland wonen.

Er zijn twee soorten kiesrecht:
- Actief kiesrecht is het recht om bij verkiezingen op iemand te stemmen.
- Passief kiesrecht is het recht om je verkiesbaar te stellen, zodat je bij een verkiezing gekozen kunt worden.

BRON 6 De kroonprins, de latere koning Willem II, voert zijn soldaten aan bij het Belgische dorp Ravels. Tekening uit 1831.

De koning verliest zijn macht

Willem I had veel macht en wilde zo veel mogelijk zelf beslissen. Gehoorzaamde een **minister** hem niet, dan ontsloeg de koning hem en benoemde een nieuwe minister. Ministers hadden dus weinig te vertellen. Volgens de grondwet moest Willem I samenwerken met de **volksvertegenwoordiging**: het parlement. Maar dat deed hij zelden. Een groep rijke burgers die zich de **liberalen** noemden, wilde meer invloed op het bestuur. Maar de koning wilde daar niets van weten.
In 1840 werd Willem I opgevolgd door zijn zoon, Willem II. De nieuwe koning had modernere ideeën dan zijn vader en vond het niet juist dat de koning alle macht had. De liberalen hoopten daarom dat Willem II een deel van zijn macht zou afstaan. Maar dat weigerde hij. Tot 1848. Toen liet hij de liberaal Thorbecke alsnog een nieuwe grondwet schrijven, waarmee de macht van de koning werd verkleind en die van de volksvertegenwoordiging groter werd. Daarin stond onder meer:
- De koning beslist niets zelf; de ministers besturen het land.
- Ministers moeten voor elke beslissing toestemming vragen aan de volksvertegenwoordiging.
- Alleen mensen die een bepaald bedrag aan belasting betalen, mogen stemmen. Deze rijke burgers kiezen de leden van de Tweede Kamer en de leden van het provinciebestuur. Het provinciebestuur kiest de leden van de Eerste Kamer.

liberalen
Naam voor mensen die in de negentiende eeuw meer invloed op het bestuur wilden, ten koste van de macht van de koning. Liberalen willen dat de overheid zich zo min mogelijk met de samenleving bemoeit. Mensen moeten in vrijheid hun eigen keuzes kunnen maken.

minister
Tot 1848: raadgever van de koning. Vanaf 1848: bestuurder van het land, lid van de regering.

volksvertegenwoordiging
Door het volk gekozen groep mensen. In ons land de naam voor het parlement (Eerste en Tweede Kamer samen).

democratie
Bestuursvorm waarbij het volk invloed heeft, meestal via gekozen vertegenwoordigers.

kiesrecht
Recht om te kiezen en om gekozen te kunnen worden.

3 2 Wonen in een industriestad

? Hoe woonden arbeiders tijdens de Industriële Revolutie?

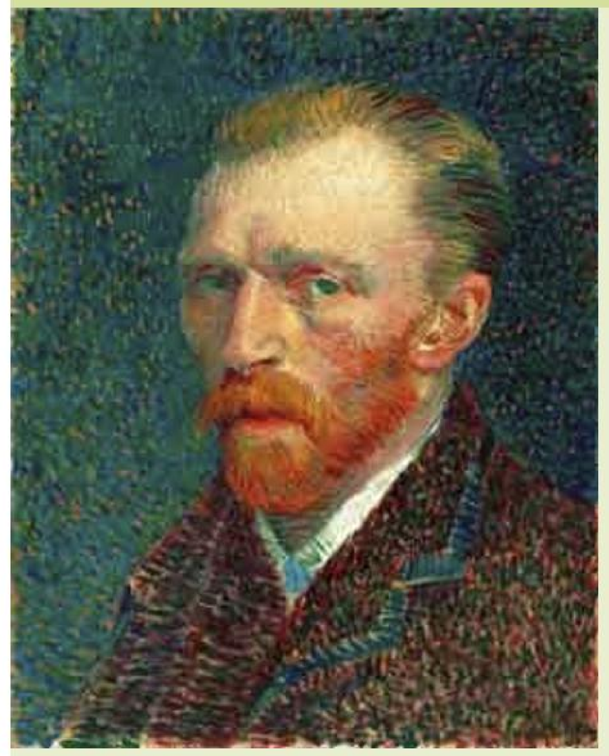
Fabrieken in Nederland

Door de Industriële Revolutie ging Nederland er anders uitzien. Er werden grote fabrieken gebouwd waarvan je de hoge, rokende schoorstenen al van veraf kon zien. En ruiken, want door de fabrieksrook raakte de lucht vervuild, net als het water waarin de fabriek het afval dumpte. Fabrieken werden bij voorkeur gebouwd langs rivieren, kanalen of spoorlijnen. Dat was handig voor het vervoer. Via het water of met de stoomtrein werden grondstoffen en steenkool (de brandstof voor de stoommachines) naar de fabrieken gebracht, en de fabrieksproducten naar de plaatsen waar ze werden verkocht. Fabrikanten keken ook of er genoeg mensen in de buurt woonden. Een fabriek heeft immers arbeiders nodig. Om die reden bouwden zij hun fabrieken vaak in of bij steden.
In de fabrieken werd dankzij de machines snel en goedkoop geproduceerd. De boeren en ambachtslieden die tot die tijd thuis producten maakten, konden hier niet tegenop concurreren. Hun inkomen daalde snel doordat ze hun producten niet meer verkocht kregen. Veel boeren zagen maar één oplossing: verhuizen naar de stad. Ze hoopten daar werk in een fabriek te vinden, en zo een beter bestaan.
Als mensen van het platteland naar de stad trekken, heet dat **urbanisatie**. Hierdoor groeiden de steden in ons land overal waar industrie kwam.

BRON 7 *De aardappeleters*, een schilderij van Vincent van Gogh uit 1885. Hij schilderde dit boerengezin zo realistisch mogelijk. Alleen de huidskleur van de mensen veranderde hij: ze hebben de kleur van ongekookte aardappelen.

Wie was Vincent van Gogh?

Vincent van Gogh groeide op in een dorpje in Noord-Brabant, als zoon van een dominee. Toen hij zestien jaar was moest hij van school, omdat zijn ouders het schoolgeld niet meer konden betalen. In de tien jaren daarna had Vincent verschillende baantjes, die geen van alle succesvol waren. Vincent werd een sombere, droevige man. Toen begon hij te schilderen, en vrijwel direct wist hij dat dit was wat hij wilde. Door zijn contacten met andere schilders ontwikkelde Vincent zijn talent. Gelukkig werd hij echter nooit. Hij was vaak boos en kreeg snel ruzie met mensen. Tijdens een ruzie met de schilder Gauguin zwaaide hij woedend met een mes, waarbij hij per ongeluk een stuk van zijn eigen oor afsneed. Twee jaar later pleegde Vincent zelfmoord door zichzelf met een pistool in de borst te schieten. Hij was toen 37 jaar oud. Tijdens zijn leven zagen weinig mensen Van Gogh als een groot schilder. In onze tijd zijn de schilderijen van Van Gogh miljoenen euro's waard.

Vies en druk

Doordat veel mensen naar de stad verhuisden, ontstond er gebrek aan betaalbare woonruimte. Woningbezitters verbouwden hun huizen, zodat er wel twaalf gezinnen in pasten. Elk gezin betaalde huur, dus de eigenaar verdiende er goed aan. Binnen in de overbevolkte huizen was nauwelijks ruimte of privacy. Doordat de huiseigenaren vrijwel nooit geld investeerden in reparaties of verbouwingen, verkrotten de woningen. Ze werden vochtig; regen en wind kwamen naar binnen. Klaagde een bewoner? Dan was er altijd wel iemand die juist van het platteland kwam en bereid was om in de woning te trekken.
De huizen in de arbeidersbuurten stonden dicht op elkaar. De straten waren modderig en vies. Riolering ontbrak en vuilnis werd lang niet overal opgehaald. Drinkwater kwam uit het besmette grondwater of uit een vervuilde rivier of gracht. Besmettelijke ziektes als cholera, tuberculose (tbc) en vlektyfus zorgden regelmatig voor epidemieën. Dan overleden in enkele maanden tijd duizenden mensen.

BRON 8

Een dokter bezocht in 1855 in Gouda een zieke arbeider. Hij schreef:
'Een lage deur geeft toegang tot de woning. Binnengekomen gaat men twee treden af. De straat, die zo'n dertig centimeter hoger ligt dan de vloer van de woning, stond onder water. Het water was binnen in het huis ongeveer op dezelfde hoogte als buiten. Alle planken die die arme mensen hadden kunnen vinden, waren in het water gelegd. De deur, die de twee kamers die de woning telt, scheidt, was over de planken gelegd, als een vlot. Zo naderde ik de zieke. Ik trof hem aan in bed, nét boven het wateroppervlak! Aan de achterzijde van de kamer zat een deur, waartegen aarde was gedrukt. De aarde moest het water van buiten tegenhouden, als een dam. Maar het hielp niet, het water borrelde toch naar binnen. Zo stond ik dan bij de zieke, als in een zinkend schip!'
naar: A. Luijten, Een woord over de woningen der werklieden, *1855.*

BRON 9 Kelderwoning in Amsterdam. In deze kamer woonde een gezin met zes kinderen. Foto uit 1914.

BRON 10 Een straat in Amsterdam. Schilderij van Eduard Hilverdink, 1889.

BRON 11

De schrijver Israël Querido schreef in een boek over een Amsterdamse arbeidersbuurt:
'De Tuinstraat leek een vuilnisbelt. De grond walmde van het rottende afval. Het was een straat van uitgevreten armoede, met haar donkere keldertjes, scheve gevels en schimmelende muren. (...) De zomer woelde in de stinkende krotten en bracht de vervuilde mensen schaamteloos naar buiten. Gekrijs van ongekamde vrouwen scheurde door de straat, tussen wild gegil van kinderen. Er klonken kreten en schreeuwen, schelden en vloeken. De woede van dronkaards, van vechtzieken, geprikkeld door leed, armoede en onrecht. Denkt u dat ik overdrijf? Ga met mij mee en oordeel zelf!'
naar: I. Querido, De Jordaan, *1912.*

urbanisatie
De groei van steden doordat mensen van het platteland naar de stad verhuizen.

3 3 De strijd van de arbeiders

? Hoe probeerden arbeiders hun levensomstandigheden te verbeteren?

Ongezond en gevaarlijk werk

In de fabrieken was het donker, benauwd en stoffig. De arbeiders werkten soms wel veertien uur per dag, zes dagen per week. Omdat fabrikanten nauwelijks veiligheidsmaatregelen namen, gebeurden er veel ongelukken. De lonen waren laag. Mannen verdienden vaak te weinig om hun gezin te onderhouden. Daarom werkten ook hun vrouwen en kinderen in de fabriek, hoewel zij meestal nog minder verdienden dan een man. Door deze **kinderarbeid** gingen kinderen niet naar school.
Sommigen arbeiders accepteerden de slechte omstandigheden niet en gingen staken. Maar een fabrikant kon hen dan zonder problemen ontslaan, omdat genoeg andere mensen het werk wilden doen. Daarom werkten ook uitgeputte of zieke arbeiders door. Weg-blijven betekende ontslag en dus hongerlijden.

Om sterker te staan in de strijd voor betere omstandigheden, gingen arbeiders samenwerken. Ze richtten **vakbonden** op. Elke maand betaalden de leden wat geld aan de bond. Wie ziek werd, kreeg dan geld van de vakbond. En als de vakbond een staking organiseerde, kon de fabrikant moeilijk álle stakende arbeiders ontslaan. Dan kon hij zijn fabriek wel sluiten! Stakers kregen bovendien een kleine uitkering van de vakbond, voor het gemiste loon. Op die manier werden de vakbonden een macht waar fabrikanten en politici rekening mee moesten houden.

BRON 12

In 1843 liet de overheid onderzoek doen naar kinderarbeid. Een ambtenaar schreef:
'Een van de kinderen werkt twaalf uur per dag. Het kind is vier jaar oud! Hij krijgt maar een kwartier pauze voor iedere maaltijd. Twee andere kinderen, zes en acht jaar oud, werken in de winter vijftien uur lang; van 's ochtends zeven tot 's avonds tien. De kinderen worden op een schandelijke manier geslagen met een zweep of stok. Soms slaat de baas hen met een hamer.'
naar: Rapport van de Commissie over Kinderarbeid, *1843*.

BRON 13 Twee kinderen werken aan een weefmachine in een fabriek. Foto uit ± 1900.

Liberalen

In de Tweede Kamer zaten vooral liberalen. Zij vonden dat ieder mens mag doen wat hij wil, zolang hij zich aan de wet houdt. Iedereen kan dan de kansen grijpen die goed bij hem passen en rijk en gelukkig worden, meenden zij. De overheid moest zich daarom zo min mogelijk bemoeien met de economie en met het leven van mensen. Want als de overheid iets verbiedt of ergens regels aan verbindt, is er minder vrijheid.
Sommige liberalen wilden zelfs de allerarmste mensen niet helpen, omdat ook die op eigen kracht uit de armoede konden komen. Anderen begrepen dat dit niet voor iedereen mogelijk is. Zij hielpen de armen en zamelden bijvoorbeeld geld in voor ziekenverzorging of voor voedsel voor werklozen. Sommige liberale fabrieksbazen lieten zelfs huizen bouwen voor hun arbeiders. Kleine, eenvoudige huizen, maar wel schoon en droog.

Socialisten

Mensen die wilden dat de overheid zich wél inzette voor de arbeiders, noemden zich **socialisten**. Zij wilden betere werkomstandigheden in de fabrieken, betere woningen voor arbeiders, hogere lonen en uitkeringen voor zieken en ouderen. Om dat te bereiken, wilden de socialisten **algemeen kiesrecht**. Arbeiders zouden dan volksvertegenwoordigers kunnen kiezen die voor hun belangen opkwamen.
In 1881 richtte de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis een **politieke partij** op, de Socialistische Democratische Bond (SDB). Hij werd, als eerste socialist, in de Tweede Kamer gekozen. Rond 1900 ging de SDB samenwerken met een andere socialistische politieke partij, de SDAP. Uit die partij is na de Tweede Wereldoorlog de PvdA voortgekomen, die nog steeds bestaat.
Ook protestanten en katholieken verenigden zich in politieke partijen om beter voor hun belangen op te kunnen komen. Vooral voor de katholieken was het moeilijk om een standpunt in te nemen over de slechte arbeidsomstandigheden van de arbeiders. Hun partij was er voor zowel arme katholieke arbeiders als rijke katholieke fabrikanten. Voor wiens belangen moest de partij zich inzetten: voor rijk of arm?

BRON 14 Deze foto uit 1920 laat het enorme verschil tussen rijk en arm zien.

Wie was Aletta Jacobs?

Aletta kwam uit een rijke familie. Ze wilde dokter worden, maar een meisje mocht in de negentiende eeuw niet studeren. Ze vroeg in een brief aan minister-president Thorbecke of hij voor haar een uitzondering wilde maken. Binnen een week gaf Thorbecke zijn toestemming. In 1871 ging ze naar de universiteit. Met succes: ze werd de eerste vrouw die aan de Nederlandse universiteit afstudeerde en de eerste vrouwelijke arts van Nederland.
Aletta ging in een volksbuurt in Amsterdam werken. Ze zag de armoede van de arbeiders en gaf twee keer per week een gratis spreekuur voor hen. Aan arbeidersvrouwen gaf ze voorlichting over geboortebeperking.
Als vrouw had Aletta geen kiesrecht, hoewel ze wél genoeg belasting betaalde. Dat vond ze onacceptabel. Aletta werd een **feministe**. Ze zette zich in voor de **emancipatie** van de vrouw en streed voor kiesrecht voor vrouwen.

algemeen kiesrecht
Kiesrecht voor iedereen.
emancipatie
Streven naar gelijke rechten voor een bepaalde groep mensen die zijn achtergesteld.
feministen
Vrouwen (en soms ook mannen) die strijden voor gelijke rechten voor man en vrouw.
kinderarbeid
Situatie waarin kinderen betaald werk doen.
politieke partij
Organisatie die invloed wil op de overheid en meedoet aan verkiezingen. In een politieke partij zitten mensen met dezelfde politieke ideeën.
socialisten
Mensen die vinden dat de overheid iedereen die het moeilijk heeft, moet helpen.
vakbond
Vereniging van werknemers die zich inzet voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden.

3 4 Sociale wetten, schonere steden

? Waarom en hoe probeerde de overheid na 1870 de levensomstandigheden van arbeiders te verbeteren?

Sociale wetten
In de tweede helft van de negentiende eeuw werd voor veel mensen duidelijk dat er iets moest veranderen. De armoede, de smerige woonwijken, de besmettelijke ziektes, de slechte werkomstandigheden in de fabrieken – ook veel liberalen realiseerden zich dat dit niet langer zo kon doorgaan. Men sprak van de **sociale kwestie**. De regering begon met het invoeren van **sociale wetten**: wetten die erop gericht zijn de levensomstandigheden van mensen te verbeteren. De liberale politicus Samuel van Houten maakte in 1874 de eerste sociale wet. Dit zogeheten Kinderwetje verbood fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar. In 1900 werd de leerplicht ingevoerd. Voortaan moesten alle kinderen tussen zes en twaalf jaar verplicht naar school. Met andere sociale wetten werd geregeld dat arbeiders een kleine uitkering kregen bij ziekte, ongeval of ouderdom. Hiermee moest er een einde komen aan de extreme armoede. Door de Woningwet van 1901 waren gemeentes verplicht te controleren of de huizen in de arbeidersbuurten bewoonbaar waren. De gemeente moest de slechtste woningen slopen en daarvoor in de plaats nieuwe en betaalbare woningen voor arbeiders laten bouwen.

BRON 15 De Uilenburgstraat in Amsterdam,1925.

Ook de arbeidsomstandigheden verbeterden. In 1895 werd de Veiligheidswet ingevoerd en waren er regels voor de veiligheid in fabrieken. Ook het maximale aantal uren van een werkdag werd bij wet geregeld. Geleidelijk aan werd het aantal werkuren per dag verminderd tot aan de achturige werkdag in 1919.
Een andere belangrijke verandering was de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen, in 1917. Twee jaar later bereikten de feministen een van hun belangrijkste doelen: algemeen kiesrecht voor vrouwen.

Gezondheid
Besmettelijke ziektes zorgden in de negentiende eeuw voor veel doden. Men vermoedde dat deze ziektes te maken hadden met slechte hygiëne, maar niemand wist hoe het precies zat. Aan het eind van de negentiende eeuw ontdekten artsen dat sommige ziektes werden veroorzaakt door de bacteriën in vervuild water, rottend afval en uitwerpselen. Rijke burgers waren bang dat ook zij besmet zouden worden.
Er was maar één manier om deze ziektes te stoppen: de arbeidersbuurten moesten schoner worden.
De gemeentes gingen daarom het huisvuil ophalen. Modderige stegen kregen bestrating. Vieze grachten werden uitgebaggerd of gedempt. Er werd soms olie op het grachtenwater gegooid, om te voorkomen dat mensen het dronken. Later werden waterleidingen aangelegd. Maar ook moesten de arbeiders zélf aan de slag: zij moesten leren hun huizen én zichzelf schoon te houden. Daarom werd er voorlichting gegeven over het belang van hygiëne. De maatregelen hadden succes: na 1900 waren er geen grote epidemieën meer in ons land.

BRON 16

Uit een boekje voor huisvrouwen dat gratis werd uitgedeeld onder arbeidersgezinnen:
‘Kleine, donkere gangetjes en andere ruimtes in uw woning, hooguit verlicht door een klein venstertje, zijn gevaarlijk. Licht en lucht kunnen daar niet binnendringen. Het vuil, en dus ook een leger van ziektekiemen, is bang van licht, en houdt van donkere, vochtige hoekjes. Zonneschijn vernietigt niet alleen de ziektekiemen, maar zorgt ook dat u ziet dat er vuiligheid ligt. Zo nodigt de zon u uit tot schoonmaken.’
naar: C. Dekker, Aan de vrouwen van Nederland!*, 1911.*

BRON 17 Tekening uit het boekje *Gezondheid is de grootste schat* van Louis Raemaekers, 1927.

Poep
Een van de grootste problemen in de negentiende-eeuwse stad was poep. Al sinds de Middeleeuwen leegden stadsbewoners hun emmers met uitwerpselen op straat of in de gracht. Door de urbanisatie was de hoeveelheid uitwerpselen enorm toegenomen. In Utrecht werd berekend dat er elke dag 11.305 kilo poep op de straten en in het water van die stad terechtkwam. Veel steden hadden weliswaar een poepophaaldienst, maar lang niet iedereen maakte daar gebruik van. Het aanleggen van riolering was ingewikkeld, omdat de techniek – uitwerpselen wegspoelen met water – nog niet bekend was. Rond 1900 werden rioolsystemen uitgevonden die redelijk werkten, maar daarmee werd het probleem eigenlijk vooral verplaatst (bron 18). Bovendien was het een enorm karwei om alle huizen aan te sluiten op het riool. Pas halverwege de twintigste eeuw hadden alle steden en dorpen een goed werkend en hygiënisch rioolsysteem. Tot die tijd bleven de poepophalers hun werk doen.

BRON 18

Als er riolering was aangelegd, werden de uitwerpselen van een hele stad in een rivier geloosd. Ook in Tilburg ging het zo:
‘Als een dikke, zwarte massa stort het vuil zich in de heldere waterloop van de rivier. Direct na dat punt ziet de rivier er drabbig en inktachtig uit, en ontwikkelt stinkende gassen. Een soms vrij dikke laag samengekleefd stinkend vul bedekt de oppervlakte van de rivier. Wanneer het waterpeil daalt, blijft deze smurrie op de wal achter. In deze toestand stroomt de rivier zo’n zes kilometer. Dan bereikt de rivier het dorp Oisterwijk, om de lucht daar met zijn stank te bederven’.
naar: Verslag betreffende de Openbare Gezondheid*, 1902.*

BRON 19 Poepophalers in de Amsterdams Jordaan. De poep werd verkocht aan boeren, die er hun land mee bemestten. Foto uit 1936.

sociale kwestie
Het probleem van de armoede en de slechte levensomstandigheden van de arbeiders in de negentiende eeuw, en de discussie hierover.
sociale wet
Wet waarmee de overheid het leven van vooral arme mensen probeert te verbeteren.

3 5 De kolonie Nederlands-Indië

? Hoe ging Nederland om met de kolonie Nederlands-Indië?

Nationalisme en imperialisme

Vanaf de zeventiende eeuw handelde de VOC in Indië. De VOC had handelskantoren aan de kust en bestuurde slechts kleine delen van het enorme gebied. Dat was voldoende voor het belangrijkste doel van het **kolonialisme**: geld verdienen door handel. In de loop van de tijd veroverde de VOC echter meer delen van Indië. Tijdens de regering van de patriotten, in 1799, ging de VOC failliet en kwamen de gebieden van de VOC in handen van de overheid. Na de Franse tijd, rond 1816, zag de Nederlandse regering heel Indië als een kolonie en noemde het gebied Nederlands-Indië. Maar ook toen had Nederland er nog niet overal de macht. Er vochten altijd wel ergens Nederlandse soldaten: om nieuwe gebieden te veroveren of om een opstand van de inheemse bevolking neer te slaan.
Ook andere Europese landen veroverden gebieden: in Azië en Afrika. Veel Europeanen waren erg trots op hun eigen land en cultuur. Dit **nationalisme** maakte dat Europese landen hun macht en aanzien wilden vergroten, bijvoorbeeld door koloniën te veroveren. Door dit **imperialisme** kwamen grote delen van de wereld in handen van vooral Engeland en Frankrijk. Voor imperialisten was handel belangrijk, maar macht en aanzien nog meer. Zij vonden het normaal en terecht dat zij over andere volken heersten.

BRON 20 In 1894 wonnen Nederlandse soldaten een gevecht op het Indische eiland Lombok. Hierna had Nederland er de macht. Schoolplaat uit 1910.

BRON 21 Inheemse boeren en een Nederlandse ambtenaar. Schoolplaat uit 1979.

Geld verdienen

Nederland wilde geld verdienen aan zijn kolonie. Daarvoor werd in 1830 het **cultuurstelsel** ingevoerd. Elke inheemse boer werd verplicht om op een vijfde deel van zijn grond producten te verbouwen voor de handel met Nederland, zoals koffie, suiker en tabak. De Nederlandse Handel-Maatschappij kocht deze producten tegen lage prijzen in en vervoerde ze naar Europa. Daar werden ze met veel winst verkocht. Miljoenen guldens werden zo verdiend. Daarvan werden in Nederland spoorwegen aangelegd en bruggen gebouwd.
De inheemse boeren moesten vaak zowel voor de Nederlanders produceren als voor de Indische vorst of grootgrondbezitter van wie ze de grond huurden. Veel boeren hielden daardoor te weinig land en werkkracht over om voedsel voor zichzelf en hun gezinnen te verbouwen. Daardoor leefden ze in armoede en leden ze vaak honger.

BRON 22

De Nederlander Eduard Douwes Dekker werkte in Nederlands-Indië. Onder de naam Multatuli schreef hij een boek dat in Nederland veel indruk maakte. Het gaat onder meer over de manier waarop in Nederlands-Indië de boeren werden behandeld.
'Daar kwamen de vreemdelingen uit het westen, die zich meester maakten van het land. Ze wilden rijk worden van dit vruchtbare land. Ze dwongen de bewoners een deel van hun tijd te besteden aan het kweken van producten die veel winst zouden opleveren in Europa. De regering bepaalde zelf welke prijs ze voor deze producten aan de boer betaalde. Meestal was dit net genoeg om hem niet van honger te laten sterven. Maar ... aan boord van de schepen, die beladen werden met de oogsten die Nederland rijk maakten, wapperde vrolijk de vlag.'
naar: Multatuli, Max Havelaar, *1860.*

Einde van het cultuurstelsel

Vanaf 1870 kwam er langzaam een einde aan het cultuurstelsel. Dat had twee oorzaken:

- De liberalen die vanaf 1848 in Nederland het land bestuurden, waren vóór economische vrijheid. Iedereen die dat wilde, moest een bedrijf kunnen beginnen, dus ook in Nederlands-Indië. In 1870 werd dat geregeld. Een ondernemer kon in Indië bijvoorbeeld een theeplantage beginnen. Een deel van de oogst werd naar Nederland vervoerd en daar verkocht. De ondernemer liet het werk op zijn plantage doen door inheemse arbeiders. Veel boeren die tijdens het cultuurstelsel een stukje grond huurden, gingen toen op een plantage voor een Nederlandse baas werken.
- De Nederlandse regering vond het niet meer juist om een kolonie alleen te gebruiken om er aan te verdienen. Om iets terug te doen, ging Nederland de inheemse bevolking 'opvoeden'. Er kwamen scholen en de slimste kinderen mochten in Nederland verder studeren. Door het onderwijs zouden mensen beter voor zichzelf kunnen zorgen en kwam er een einde aan de armoede, was het idee. Maar ook gingen sommige mensen er kritisch door denken. Zij gingen zich afvragen waarom hun land eigenlijk door Nederlanders werd bestuurd en niet door henzelf. Langzaam groeide daartegen verzet.

cultuurstelsel
Regels van de overheid die boeren in Nederlands-Indië verplichtten om producten te verbouwen voor de handel met Nederland.
imperialisme
Macht en aanzien van een land vergroten door gebieden te veroveren.

BRON 23 De arbeiders van deze planter halen schors van de stammen van kinabomen. Daarvan werd kinine gemaakt, een medicijn tegen malaria. Foto uit ± 1910.

Soorten samenlevingen

Geschiedenis kun je indelen in tijdvakken. Je kunt ook kijken naar de soort samenleving waarin mensen leefden. Er zijn vijf soorten. Ze gelden voor alle tijden en voor alle culturen.

- Pre-agrarische samenleving: mensen leven van de jacht, de visvangst en het verzamelen van voedsel.
- Landbouwsamenleving: mensen wonen in dorpen en leven van de landbouw.
- Agrarisch-stedelijke samenleving: een deel van de mensen leeft van landbouw en woont op het platteland; een deel leeft van handel en ambachten en woont in een stad.
- Industriële samenleving: de meeste mensen wonen in de stad en werken in de industrie.
- Informatiesamenleving: kennis wordt uitgewisseld (bijvoorbeeld via internet) waardoor mensen diensten of producten kunnen aanbieden en zo geld verdienen.

kolonialisme
Gebieden in andere werelddelen willen bezitten om er economisch beter van te worden.
nationalisme
Overdreven trots zijn op je land, volk en cultuur.

3 6 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1. Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed.
2. De Industriële Revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
3. Het moderne imperialisme.

DIT HEB JE GELEERD

1. Je weet hoe het Koninkrijk der Nederlanden werd geregeerd vóór en na 1848.
3. Je weet hoe arbeiders woonden tijdens de Industriële Revolutie.
4. Je weet hoe arbeiders probeerden hun levensomstandigheden te verbeteren.
5. Je weet waarom en hoe de overheid na 1870 probeerde de levensomstandigheden van de arbeiders te verbeteren.
6. Je weet hoe Nederland omging met de kolonie Nederlands-Indië.

DIT KUN JE NU

Je kunt vijf soorten samenlevingen benoemen en herkennen.

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1800

- **1815** Willem I wordt koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.
- **1824** Oprichting Nederlandsche Handel-Maatschappij.

1825

- **1830** Cultuurstelsel in Nederlands-Indië. Belgische Opstand.
- **1839** Willem I erkent de onafhankelijk van België. Eerste treinverbinding in ons land: Haarlem-Amsterdam.
- **1840** Willem II volgt zijn vader op.
- **1848** Nieuwe grondwet van Thorbecke.

1850

- **1860** Multatuli schrijft *Max Havelaar*.
- **1870** Ondernemers mogen in Indië bedrijven beginnen.
- **1871** Aletta Jacobs is de eerste vrouwelijk student in Nederland.
- **1874** Kinderwetje van Van Houten, de wet tegen kinderarbeid.

1875

- **1881** Domela Nieuwenhuis richt de politieke partij SDB op.
- **1885** Vincent van Gogh schildert *De aardappeleters*.
- **1894** Oprichting SDAP.

1900

- **1900** Invoering leerplicht.
- **1901** Invoering Woningwet.
- **1917** Algemeen kiesrecht voor mannen.
- **1919** Algemeen kiesrecht voor mannen én vrouwen.

1925

PERSONEN

Willem I (1772-1843)
Eerste koning van het Koninkrijk der Nederlanden.

Willem II (1792-1849)
Tweede koning van het Koninkrijk der Nederlanden.

Johan Thorbecke (1798-1872)
Liberale politicus en minister-president. Schreef in 1848 een nieuwe grondwet.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919)
Socialistische politicus. Oprichter van de politieke partij SDB.

Aletta Jacobs (1854-1929)
Eerste vrouwelijke arts in Nederland. Zette zich in tegen armoede en vóór vrouwenkiesrecht.

Samuel van Houten (1837-1930)
Liberale politicus. Maakte in 1874 de eerste sociale wet: het verbod op kinderarbeid.

Eduard Douwes Dekker (1820-1887)
Schrijver van *Max Havelaar* onder de schuilnaam Multatuli. Het boek was een aanklacht tegen de slechte behandeling van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië als gevolg van het cultuurstelsel.

Vincent van Gogh (1853-1890)
Nederlandse kunstschilder. Schilderde onder meer *De aardappeleters*.

BEGRIPPEN

algemeen kiesrecht
cultuurstelsel
emancipatie
feministen
imperialisme
kinderarbeid
kolonialisme
liberalen
minister
nationalisme
politieke partij
sociale kwestie
sociale wet
socialisten
urbanisatie
vakbond
volksvertegenwoordiging

---

democratie
kiesrecht (of: stemrecht)

BRON 24 Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden én het Koninkrijk der Nederlanden.

3 Keuzeopdrachten

A Een wespentaille

Een korset maakt slank

Rijke vrouwen droegen in de negentiende eeuw prachtige jurken, hoeden en juwelen. Ze volgden de laatste mode uit Parijs op de voet. In de tweede helft van de eeuw raakte het korset in de mode. Dit damesondergoed accentueerde de taille (het middel) en de borsten van een vrouw. In bron 1 zie je hoe een dame met veel moeite in haar korset geholpen wordt. Met een lange veter worden haar buik en borsten strak bijeengetrokken.
Een korset maakt slank. Een taille van ongeveer 45 centimeter omtrek was voor veel vrouwen het ideaal. Het dragen van een korset was geen pretje. Ribben en organen werden soms zo hard weggedrukt en geplet dat het lichaam misvormd raakte. Was het dragen van een korset ongezond en pijnlijk? Jazeker! Maar ja: wie mooi wil zijn, moet pijn lijden. Toch?

BRON 2 Afbeelding uit ± 1925.

BRON 1 Bij het aantrekken van het korset heeft de draagster hulp nodig. Tekening uit 1840.

BRON 3 Camille Clifford was in 1900 een beroemd fotomodel en actrice in Amerika. Al op jonge leeftijd droeg ze een korset. Je ziet hoe smal haar taille is. Foto uit ± 1900.

B Op de fiets

Onfatsoenlijk en gevaarlijk?

De eerste fietsen werden gemaakt in de achttiende eeuw. Maar op die fietsen was het lastig rijden, want het stuur zat vast. Daardoor kon een fietser alleen rechtdoor en viel hij vaak.
De geschiedenis van de fiets begint pas echt in 1816, toen Karl von Drais de eerste bestuurbare fiets ontwierp, de 'draisine'. Deze fiets was helemaal van hout, ook de banden. Er zaten geen trappers op: de fietser duwde zichzelf met de voeten vooruit, als op een step. Hierna werd de fiets verder ontwikkeld. Elke paar jaar verscheen er een nieuw type. Fietsen werd een vorm van vrijetijdsbesteding: mensen gingen voor hun plezier een stukje fietsen.
Er waren veel bezwaren tegen het fietsen. Het zou gevaarlijk zijn, want iemand die zich zo snel voortbewoog, zou tegen mensen opbotsen en ongelukken veroorzaken. En wat als de fietser viel? Hij kon zijn nek wel breken! En als een fietser een paard inhaalde, sloeg dat soms op hol. Fietsen leidde dus nogal eens tot een vechtpartij. De eerste fietsers droegen daarom altijd een zweep bij zich, om zich zowel honden als omstanders van het lijf te kunnen houden.
Veel mensen vonden het onfatsoenlijk als een vrouw fietste. Maar met de komst van speciale fietskostuums (fietsbroeken en opknoopbare rokken) veranderde dit. Ook vrouwen ontdekten nu de voordelen van de fiets.

BRON 2 Tekening uit de negentiende eeuw.

BRON 1 Advertentie uit 1897.

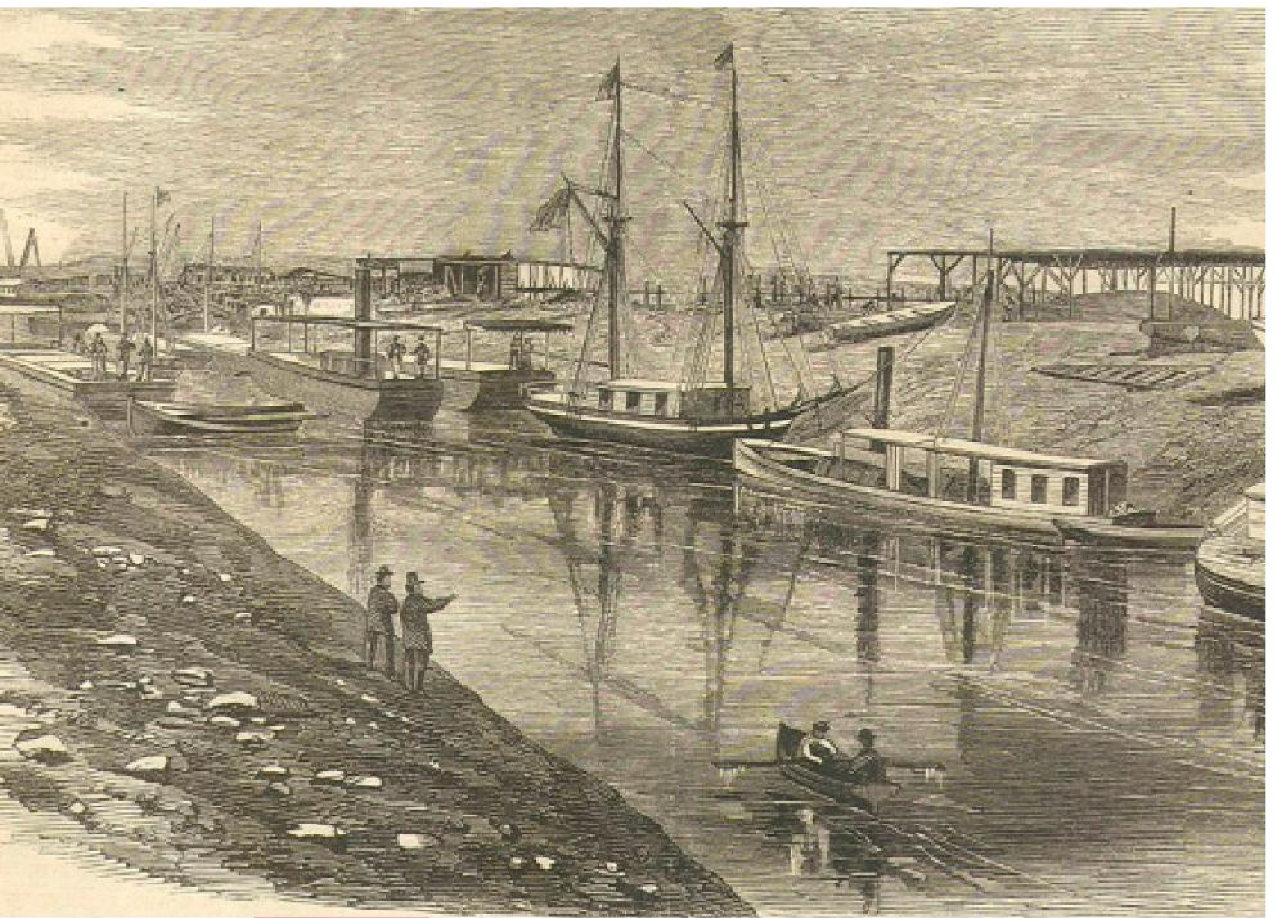

BRON 3 Fietsers in 1887.

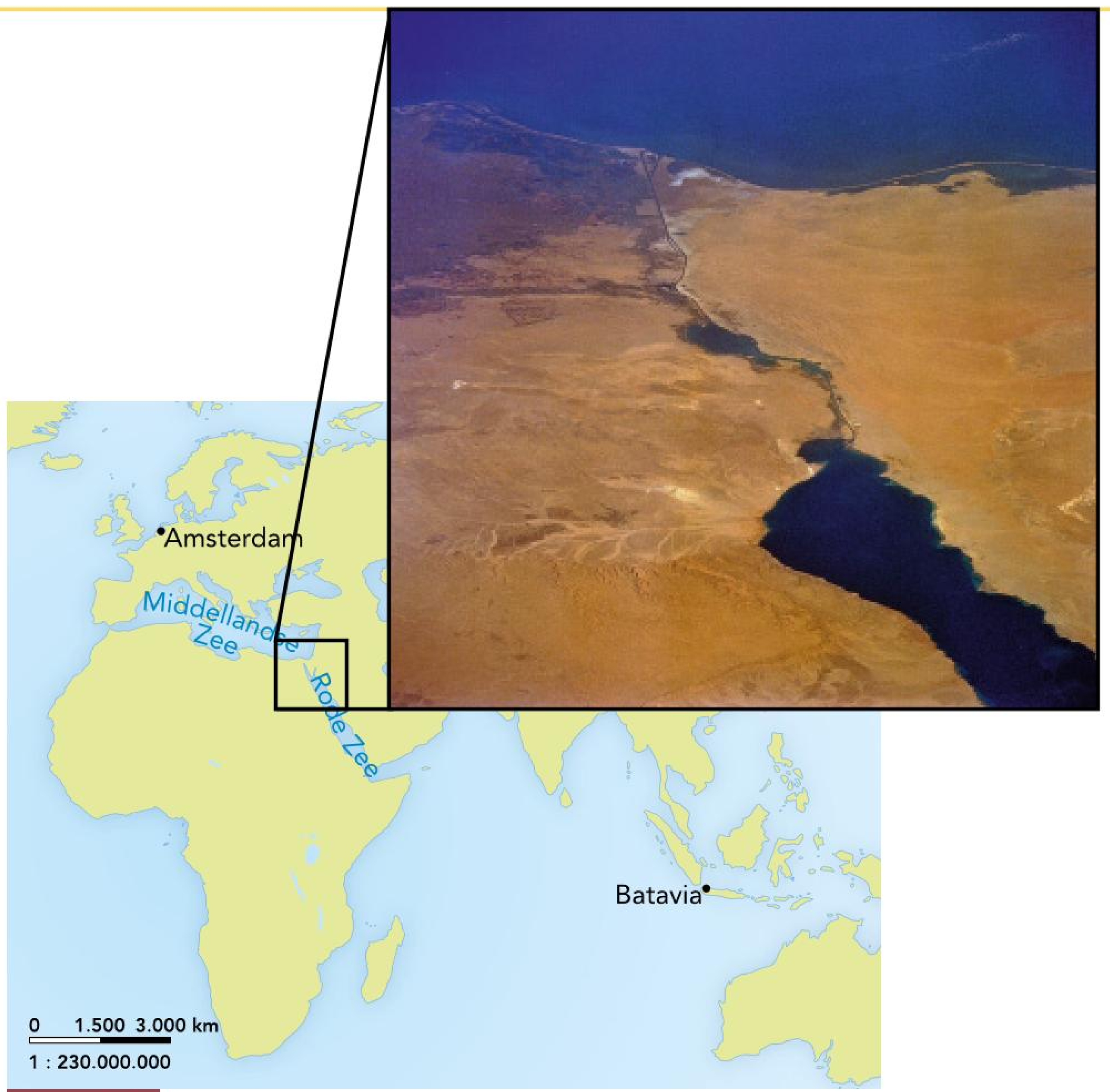
C Twee keer naar Indië

Een kanaal van 163 kilometer

Wie over zee van Europa naar Azië reisde, moest helemaal om Afrika heen varen. Zou een schip via de Middellandse Zee naar de Rode Zee kunnen varen, dan was de reis ruim een derde deel korter. Maar dat was onmogelijk, want tussen die twee zeeën was geen verbinding. Al eeuwen werd er nagedacht over het aanleggen van een kanaal tussen de twee zeeën: een waterweg van 163 kilometer, dwars door een woestijn. Maar de klus was té groot.
Na de uitvinding van de stoommachine veranderde dat. Men hoefde toen niet meer het kanaal met de hand te graven, want daarvoor waren nu machines. Maar ook daarmee was het een enorm karwei. In 1859 werd begonnen met de aanleg van het kanaal. Dertigduizend arbeiders overleefden het zware werk in de woestijn niet. De meesten stierven aan besmettelijke ziektes. In 1867 was het Suezkanaal klaar. Twee jaar later werd het officieel geopend. Vanuit Europa lag Azië toen 9000 kilometer dichterbij.

BRON 1 In 1869 voeren de eerste schepen door het Suezkanaal.

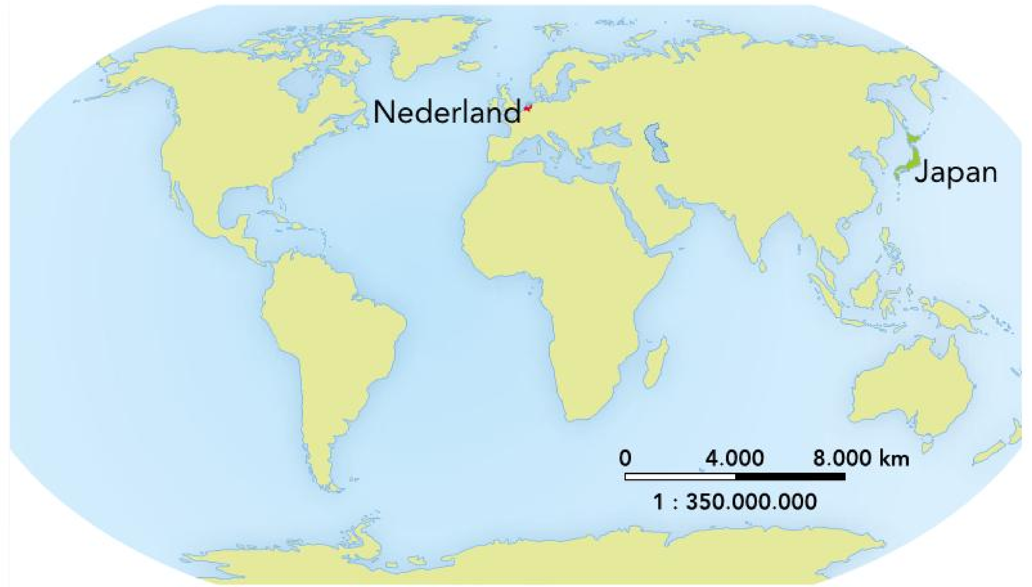

BRON 2 Het Suezkanaal op de kaart en op een satellietfoto.

BRON 3 Het Suezkanaal in onze tijd.

D In die tijd in Japan

Shogun, daimyo en samoerai

In de negentiende eeuw was Japan gesloten voor buitenlanders. De Japanse samenleving was strak georganiseerd volgens eeuwenoude ideeën. Buitenlanders zouden twijfel kunnen zwaaien over de juistheid van dat systeem, en dat wilden de Japanse bestuurders voorkomen. De Japanse keizer hield zich bezig met godsdienst, kunst en wetenschap. Echte macht had hij niet. De hoogste bestuurder van Japan was de *shogun*. Hij werd hierbij geholpen door leenmannen, de *daimyo's*. Een daimyo bestuurde een gebied, mocht er regels maken, rechtspreken en belasting innen. Hij had een luxe bestaan. In ruil daarvoor beloofde hij trouw aan de shogun en vocht voor hem als dat nodig was. Vier van de vijf Japanners waren boer. Zij waren arm en hadden geen macht. Net als de huizen, bomen en dieren hoorden ze bij het grondgebied van de daimyo. Elke daimyo had mensen die voor hem vochten en hem hielpen bij het bestuur. Deze *samoerai* hadden veel aanzien.

BRON 1 Een samoerai. Zijn zwaard, de *katana*, gaf hem macht en aanzien. Gedroeg een samoerai zich oneervol, dan moest hij zijn katana afgeven, een grote vernedering. Foto uit 1862.

BRON 2 Keizer Meiji. Foto uit 1873.

Grote veranderingen

Amerika en Europa wilden graag met Japan handelen, maar Japan liet hen niet toe. In 1853 brachten Amerikaanse oorlogsschepen Japan een brief van de Amerikaanse president aan de Japanse keizer. Toen de Amerikanen aan land gingen om de brief af te geven, wilden samoerai hen tegenhouden. Maar de Amerikanen versloegen de samoerai eenvoudig met hun moderne wapens.
Door deze overwinning kon Amerika Japan dwingen om buitenlanders toe te laten. De shogun voorkwam die vernedering door 'vrijwillig' de komst van buitenlanders naar Japan toe te staan.
De gebeurtenissen zetten Japanners aan het denken. Moest Japan niet ook een modern leger krijgen, in plaats van de samoerai met hun Middeleeuwse wapens? En een modern bestuur, in plaats van de shogun en zijn daimyo's? Veel Japanners vonden van wel en in 1868 werd de shogun afgezet. De keizer kreeg de macht. Er veranderde veel:

- De daimyo's werden vervangen door gouverneurs, die de wetten van de keizer lieten uitvoeren. De belasting werd voortaan geïnd door speciale belastingambtenaren. Door deze maatregelen ging het bestuur meer lijken op dat in westerse landen.
- Boeren waren voortaan vrij.
- Japan kreeg een modern leger.
- Er werd westerse technische en wetenschappelijke kennis naar Japan gehaald. Op scholen en universiteiten leerden Japanners over deze kennis.

De keizer wilde met deze maatregelen van Japan een modern land maken, dat net zo sterk en machtig zou zijn als de Verenigde Staten en andere westerse landen. Doordat Japan zich zo snel ontwikkelde, werden Japanners heel trots op hun land en volk. Dit nationalisme zou in de Tweede Wereldoorlog een grote rol gaan spelen.

4 Van oorlog naar oorlog

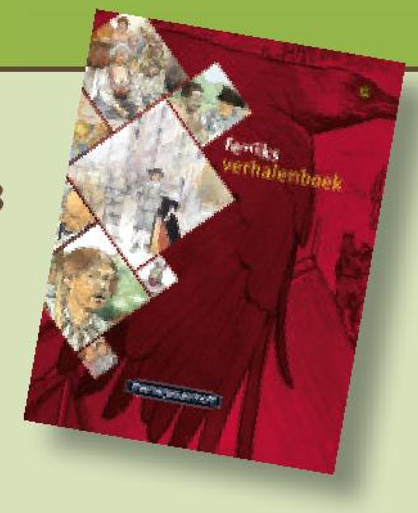

BRON 1 In het zuidwesten van België en het noorden van Frankrijk zijn duizenden velden vol witte kruizen. Het zijn graven van soldaten die in de Eerste Wereldoorlog omkwamen. Deze foto is gemaakt in Noord-Frankrijk, bij het dorpje Romagne-sous-Montfaucon. Hier liggen ruim 14.000 Amerikaanse soldaten begraven.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)
In het wit zie je een tank, een nieuw wapen in de Eerste Wereldoorlog. Op de achtergrond demonstreren werklozen tijdens de zware economische crisis in dit tijdvak.

VERHALENBOEK NR 17-18

BRON 2 Een man zoekt werk. In 1933, het jaar waarin deze foto werd gemaakt, ging het heel slecht met de economie.

BRON 3 Een werkloze vrouw zoekt een baan. In 2013, toen deze foto werd gemaakt, ging het heel slecht met de economie.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

In 1914 werd in de stad Sarajevo een moord gepleegd. Hiermee begon een oorlog waarin 65 miljoen soldaten uit 32 landen met elkaar vochten. Deze Eerste Wereldoorlog kostte aan meer mensen het leven dan alle oorlogen in de vijf eeuwen daarvoor samen. Op de meest bloedige dag zetten 66.000 Engelse soldaten een aanval in. Een dag later waren daarvan nog 9000 soldaten over. Alle anderen waren dood, gewond of werden vermist. Na de oorlog straften de overwinnaars Duitsland, de belangrijkste verliezer, zwaar.

Tien jaar na de oorlog ging het in de hele wereld slecht met de economie. In Europa waren miljoenen mensen werkloos. In Duitsland, dat het door de straf na de verloren oorlog toch al moeilijk had, was de crisis het grootst. De regering wist geen oplossing en veel Duitsers gingen naar een sterke leider verlangen die de problemen kon oplossen. Dat werd Adolf Hitler. Samen met zijn partij kreeg hij alle macht in handen. Duitsland veranderde toen in korte tijd in een land zonder vrijheid van meningsuiting. De overheid gebruikte geweld tegen onschuldige mensen en voerde racistische wetten in. Na enkele jaren zou Hitler een nieuwe oorlog beginnen, die nog bloediger zou zijn dan de vorige.

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

- Vóór de Eerste Wereldoorlog spraken groepen landen af om elkaar te helpen als er oorlog kwam. Daardoor voelden ze zich veilig, bij een aanval zouden de bevriende landen te hulp komen. Ook in onze tijd hebben landen zulke afspraken gemaakt. Er is een nadeel: hierdoor kan een land betrokken raken bij een conflict waar het zelf niets mee te maken heeft.
- Vrijheid, zoals vrijheid van meningsuiting of de vrijheid om te kiezen wie namens jou het land mag besturen, vinden wij heel gewoon. In het Duitsland van Hitler werden deze rechten afgeschaft. Vrijheid is niet vanzelfsprekend, ook niet in onze tijd. Dat wij in vrijheid leven is iets waar we zuinig op moeten zijn.

4 1 Een land om trots op te zijn

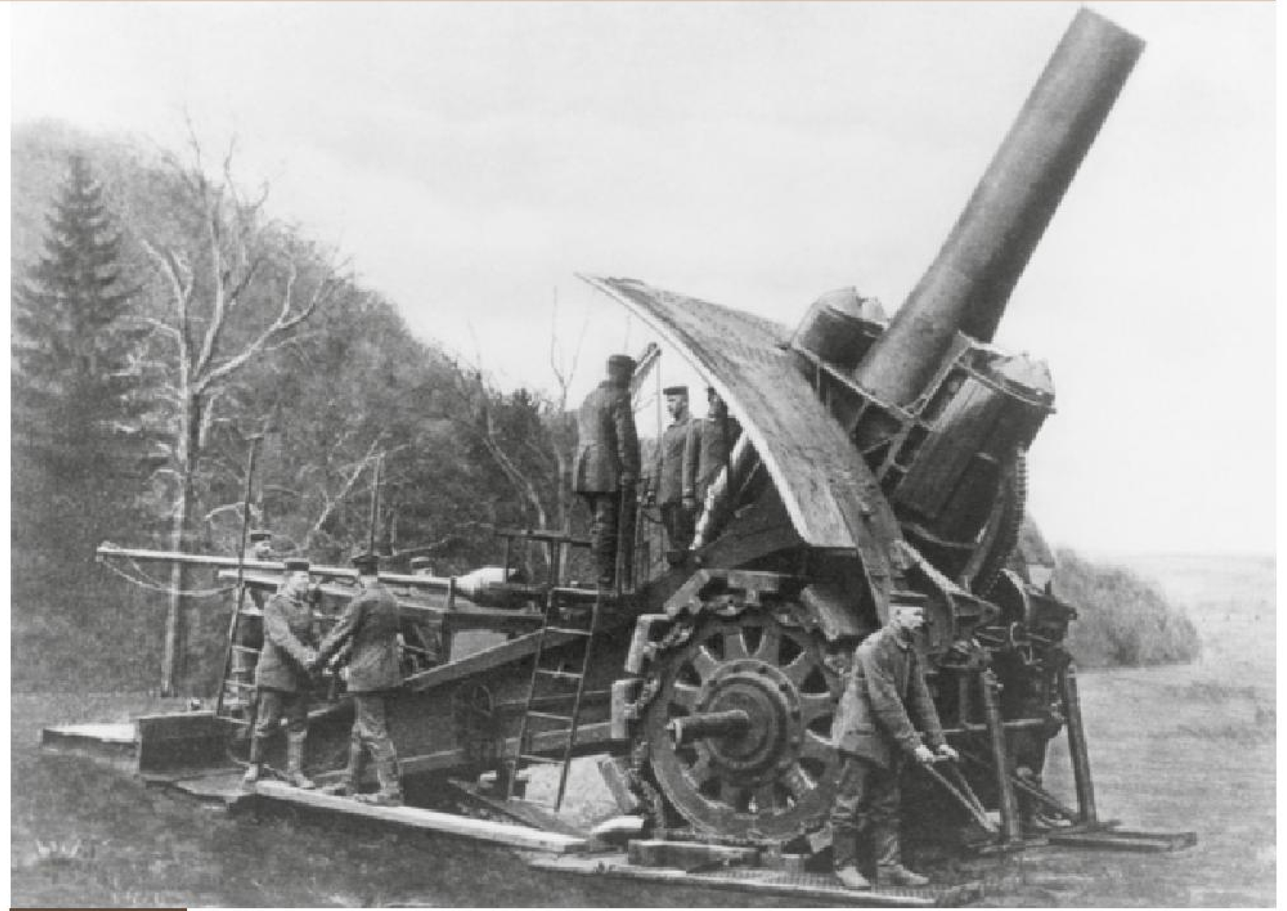
? Welke oorzaken had de Eerste Wereldoorlog?

Militarisme

Rond het jaar 1900 waren veel mensen in Europa nationalistisch. Ze waren trots op hun land, volk en cultuur. Soldaten vonden het een eer om voor hun land te vechten. Ouders waren enorm trots als hun zoon een militair uniform droeg of een medaille kreeg. Alles wat met het leger te maken had, vonden zij prachtig. Vaak waren er optochten van soldaten. Ze hadden dan hun mooiste uniformen aan en droegen glimmend gepoetste wapens met zich mee. Tijdens deze militaire parades kon het volk zien hoe mooi en sterk hun leger was. Door dit **militarisme** vonden veel mensen een oorlog zo slecht nog niet. Dan kon een land goed laten zien hoe groot zijn leger was en hoe moedig zijn soldaten.
De meeste Europese landen hadden aan het begin van de Tijd van Wereldoorlogen een enorm leger en heel veel wapens. Elk groot Europees land was in staat om een oorlog te voeren en, zo dacht elk land, die te winnen.

BRON 4 Kleine soldaten. Foto uit ± 1900.

BRON 5 In fabrieken werden steeds krachtiger wapens gemaakt. Dit is 'Dikke Bertha', een Duits kanon uit 1893. Het vuurde granaten af van ruim 1100 kilo, die elk even groot waren als een volwassen man.

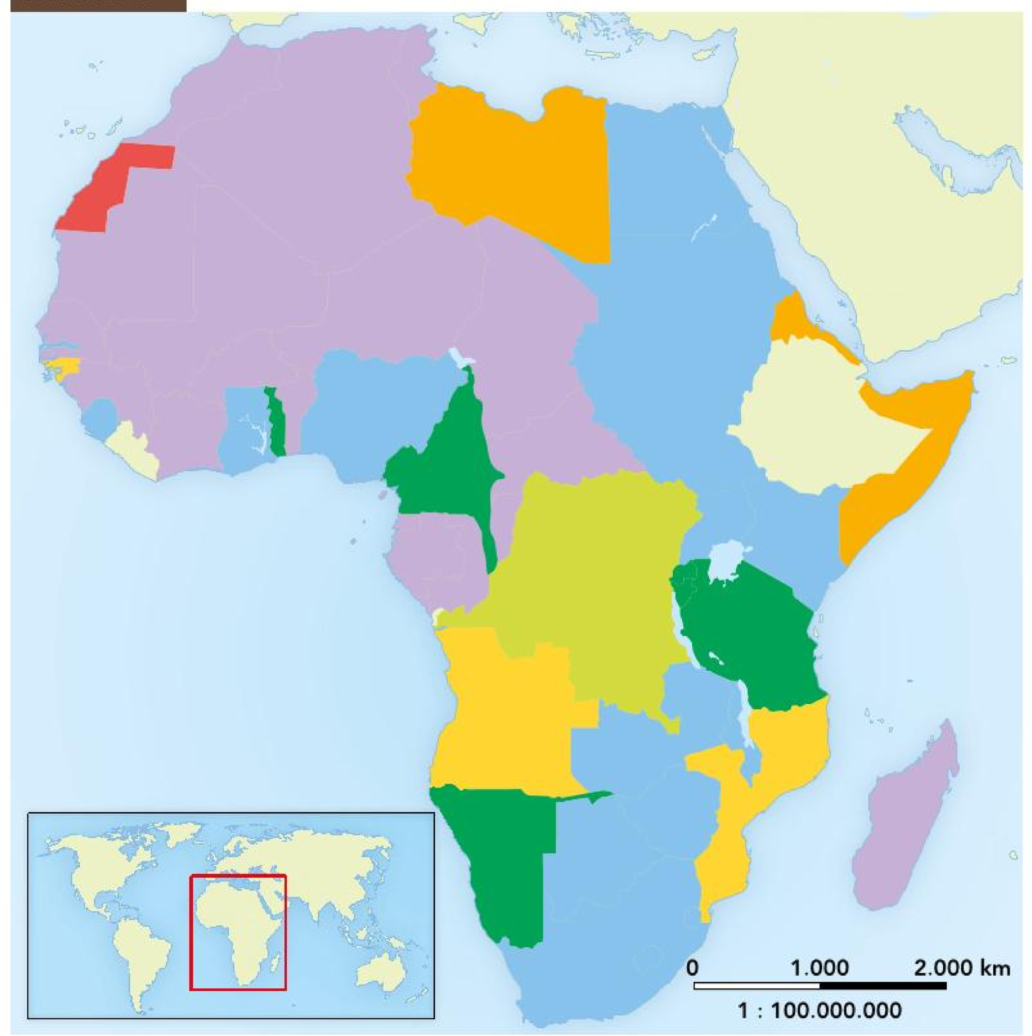
Een nieuw land: Duitsland

Ondanks het militarisme werden er in Europa na 1815 weinig oorlogen gevoerd. Er was een **machtsevenwicht**. Dit veranderde in 1871 toen de tientallen kleine Duitse landjes zich samenvoegden tot één groot nieuwe land: Duitsland. Duitsland was imperialistisch en wilde een machtig wereldrijk worden, net als Engeland en Frankrijk. Dat kon alleen door koloniën te veroveren of die van andere landen af te pakken. Met dat doel begon Duitsland met de opbouw van een groot en sterk leger en een oorlogsvloot.
Engeland heerste op zee en had een enorme vloot. Al gauw ontstond er tussen Duitsland en Engeland een **wapenwedloop**: elk land kocht en bouwde zo veel mogelijk oorlogsschepen. Engeland won deze wapenwedloop en bleef dus op zee het machtigst. Maar op land was minder duidelijk wie het sterkst was. De spanningen in Europa namen toe.

Bondgenoten

Om tijdens een oorlog niet alleen te staan, sloten landen **bondgenootschappen**. Bondgenoten spraken af om elkaar in geval van oorlog te helpen. Sommige landen, zoals Nederland en België, bleven **neutraal**: zij kozen geen partij. Aan het begin van 1914 waren er in Europa twee grote bondgenootschappen. Het ene bestond uit Rusland, Groot-Brittannië en Frankrijk. Het andere uit Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.
Duitsland lag ingesloten tussen twee vijandige bondgenoten: Frankrijk in het westen en Rusland in het

BRON 6 In 1900 hadden de grote Europese landen vrijwel heel Afrika onder elkaar verdeeld in koloniën. Ook in Azië waren nog nauwelijks gebieden waar je een nieuwe kolonie kon veroveren.

Afrika tussen 1880 - 1914

- Portugees gebied
- Frans gebied
- Duits gebied
- Spaans gebied
- Italiaans gebied
- Belgisch gebied
- Brits gebied

oosten. Als er oorlog kwam, kon Duitsland dus van twee kanten worden aangevallen. Duitse generaals bedachten een plan om dit te voorkomen. Rusland is een enorm land en het zou lang duren voordat de Russen hun leger bij de Duitse grens hadden. Zes weken, berekenden de Duitse generaals. Die tijd moesten ze benutten. Als er oorlog dreigde zou Duitsland niet afwachten, maar als eerste Frankrijk aanvallen. Het Duitse leger moest dan binnen zes weken dat land verslaan en daarna snel naar het oosten reizen, om daar tegen de Russen te vechten. Met dit aanvalsplan voelde Duitsland zich wat veiliger.

Moord in Bosnië

Dát er een oorlog zou komen, was in 1914 voor veel Europeanen duidelijk. Maar waar en wanneer? De aanleiding tot de oorlog was een moord in Bosnië. Dit land was jaren in handen geweest van het Osmaanse (Turkse) Rijk. Toen de Turken er de macht verloren, werd Bosnië onafhankelijk. Maar niet voor lang: het land werd vrijwel direct ingenomen door Oostenrijk-Hongarije. Servië is een buurland van Bosnië. In Bosnië wonen veel Serviërs. Nationalistische Serviërs wilden dat Bosnië zich bij Servië aansloot: alle Serviërs in één land! Deze nationalisten moesten niets hebben van Oostenrijk-Hongarije.
Toen de Oostenrijk-Hongaarse kroonprins Bosnië bezocht, besloten enkele Servische nationalisten hem te vermoorden. Een van hen, Gavrilo Princip, schoot op 28 juni 1914 Franz-Ferdinand en zijn vrouw dood. In Oostenrijk-Hongarije waren veel mensen woedend. Servië moest worden gestraft, vonden ze. Rusland beloofde Servië te helpen als er oorlog kwam. En die kwam er. Ruim een maand na de moord begon de oorlog die veel mensen al jaren verwachtten: de Grote Oorlog. We noemen die nu de Eerste Wereldoorlog.

BRON 7 28 juni 1914: Gavrilo Princip schiet kroonprins Franz-Ferdinand en zijn vrouw Sophie dood. Tekening uit een Italiaanse krant, twee weken na de moord.

bondgenootschap
Twee of meer landen die hebben afgesproken om elkaar militair te helpen.
machtsevenwicht
De macht tussen landen is zo verdeeld dat geen enkel land ontevreden is.
militarisme
Trots zijn op alles wat met het leger te maken heeft: soldaten, wapens, medailles.
neutraal
Geen partij kiezen bij een ruzie of oorlog.
wapenwedloop
Strijd tussen landen om wie de meeste en krachtigste wapens heeft.

4 2 De Grote Oorlog

? Hoe verliep de Eerste Wereldoorlog?

De oorlog begint

Op 1 augustus 1914 gaven de Duitse keizer en zijn generaals het bevel: aanvallen! De Eerste Wereldoorlog was begonnen. De Duitsers moesten Frankrijk in zes weken verslaan. Frankrijk had de grens met Duitsland zwaar verdedigd. Het zou veel tijd kosten om door die verdediging heen te breken. Duitsland trok er daarom omheen via neutraal gebied: België en Luxemburg. Dat Duitsland neutrale landen aanviel, vonden veel mensen schandalig.
De Duitsers wilden België snel veroveren om daarna via Noord-Frankrijk naar Parijs op te trekken. Maar de doortocht door België kostte meer tijd dan gedacht. Terwijl de Duitsers in België vochten, trok het Franse leger naar het noorden om daar de Duitse aanval op te vangen. Bondgenoot Engeland stuurde tienduizenden soldaten om te helpen.
De Duitse aanval werd gestopt. De legers lagen tegenover elkaar op een smalle strook land die vanaf de Belgische kust via Noord-Frankrijk naar Zwitserland liep. Dat zou vier verschrikkelijke oorlogsjaren zo blijven. Miljoenen soldaten stierven op deze strook land.

BRON 8 Volgens sommige mensen zou de oorlog maar kort duren. Hun land, hun volk en hun leger waren toch geweldig? Op deze foto uit 1914 vertrekken Duitse soldaten per trein naar het front: Hoera, we gaan naar de oorlog! *Auf Wiedersehen auf dem Boulevard!* ('Tot ziens in de straten van Parijs!').

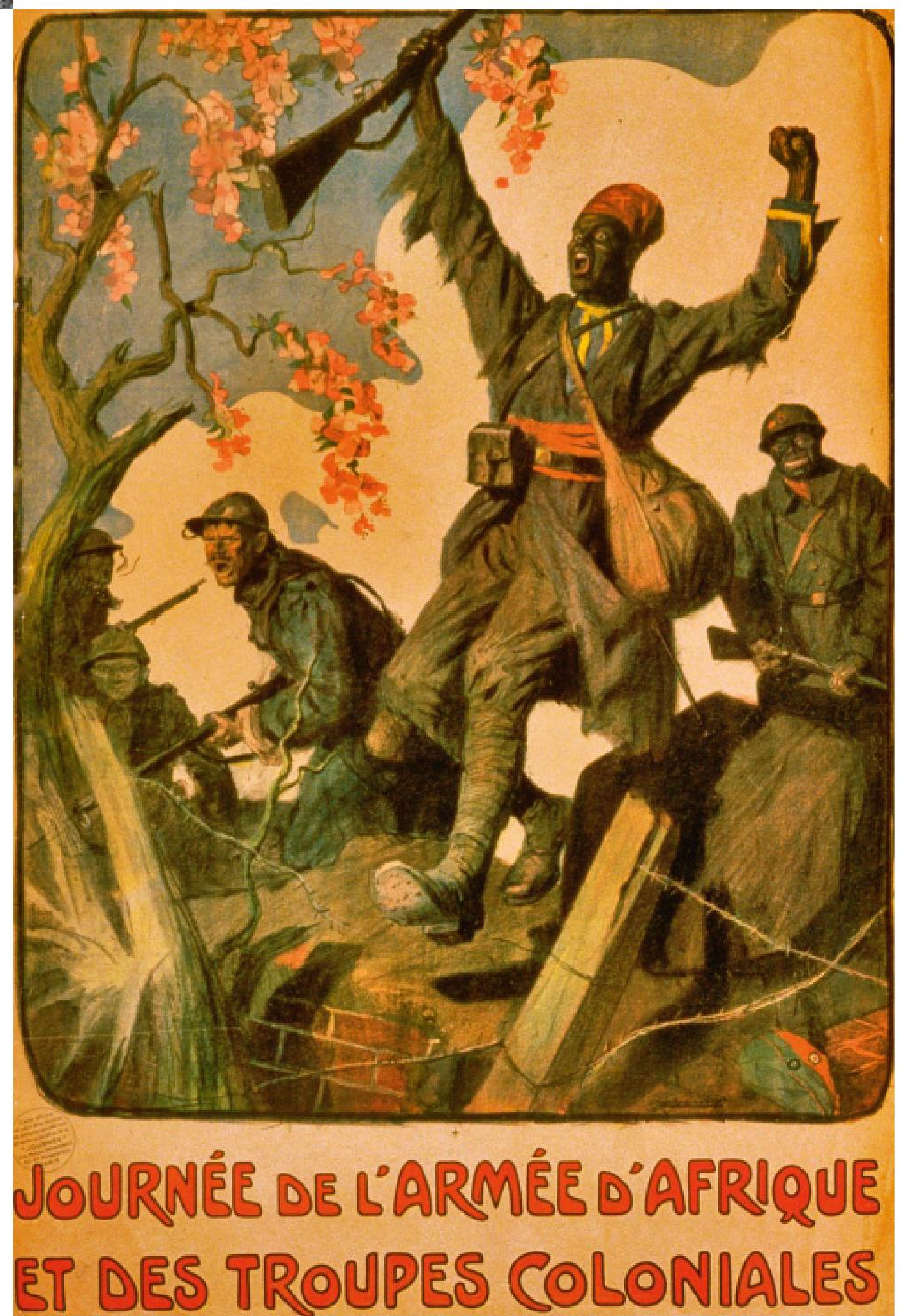
BRON 9 Een granaat explodeert bij een loopgraaf in Noord-Frankrijk. Foto uit de Eerste Wereldoorlog.

Vastgelopen in de modder

De legers van de twee bondgenootschappen lagen vaak maar een paar honderd meter van elkaar vandaan. De vijand schoot met mitrailleurs en vuurde zware granaten af. Om zich daartegen te beschermen groeven de soldaten lange gangen in de grond: loopgraven. Tussen de loopgraven van de twee legers lag een niemandsland: een spookachtig, kapotgeschoten strook land. Soms kwamen de soldaten uit hun loopgraaf en renden het niemandsland in, om de loopgraaf van de vijand te veroveren.
De soldaten aan de overkant begonnen dan massaal te schieten. Met als gevolg: duizenden doden en gewonden. Zulke aanvallen leverden niets op: geen enkel leger kon door de loopgraven van de tegenpartij breken. Ook met nieuwe wapens, zoals tanks, gifgas en vliegtuigen, lukte dat niet.
Als het regende, veranderden de loopgraven in modderpoelen en stonden de soldaten tot aan hun enkels in het water. Duurde dat lang, dan rotten hun voeten weg. Iemand met 'loopgraafvoeten' bleef levenslang gehandicapt. Andere soldaten leden aan *shellshock*: ze waren letterlijk gek van de spanning en van het lawaai van de granaatexplosies geworden. Soldaten moesten hun behoefte in een hoek van de loopgraaf doen. Dat stonk en trok ongedierte aan. In de winter was het ijskoud en als er tijdens een gevecht geen voedsel naar de loopgraaf gebracht kon worden, leden de soldaten honger. En dan was er nog de verveling tijdens het lange wachten in de weken of zelfs maanden waarin weinig gebeurde.

BRON 10 Het leger had vaak last van rattenplagen, doordat soldaten hun gesneuvelde kameraden in het niemandsland niet konden begraven. Sommige ratten werden zo groot als katten en knaagden zelfs aan slapende soldaten. Bijna alle legers beloonden goede rattenvangers, bijvoorbeeld met een fles sterke drank voor honderd ingeleverde rattenstaarten.

BRON 11 Franse soldaten en soldaten uit de koloniën vallen de vijand aan. Tekening in een Frans tijdschrift, 1917.

Wereldoorlog

In het westen van Rusland vochten de Russen tegen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Het Russische leger was zwakker dan verwacht en vooral Duitsland veroverde er grote gebieden. Oostenrijk-Hongarije vocht ook tegen Italië, in de bergen van de Alpen. De soldaten verplaatsten zich daar op ski's. Veel soldaten kwamen om, maar niemand veroverde veel gebied.
Er werd ook gevochten in het Osmaanse Rijk en zelfs in de koloniën in Afrika en Azië. Raakte een Europees land in oorlog, dan gold dat ook voor de koloniën van dat land. Vooral de Engelsen en Fransen hadden in hun koloniën inheemse soldaten opgeleid. Deze vochten in de kolonie zelf en in Europa. Tienduizenden soldaten uit Senegal, Congo, Algerije, India, Vietnam en vele andere landen zijn naar Europa gekomen om daar te vechten in de loopgraven. De Grote Oorlog was een **wereldoorlog** geworden.

Een beeldbron begrijpen

In Feniks staan veel beeldbronnen, zoals foto's en tekeningen. Daarmee wil de maker je iets vertellen of je ergens van overtuigen. Deze vragen helpen je om achter de bedoeling van de maker te komen:
1. Wat zie je op de afbeelding?
2. Weet je iets over de maker, zoals uit welk land hij komt of bij welke groep hij hoort?
3. Heeft de maker iets overdreven of symbolen gebruikt?
4. Heeft de afbeelding een titel of bijschrift?

Het laatste oorlogsjaar

In 1917 raakte een Duitse torpedo een Amerikaans schip. Een voltreffer! Het was al het achtste schip van het neutrale Amerika dat naar de zeebodem zonk. Amerika moest nu wel terugvechten en bracht tienduizenden frisse soldaten en heel veel nieuwe wapens naar Europa. Hier konden de uitgeputte Duitse soldaten niet tegenop. In 1918 werden de Duitse loopgraven doorbroken, voor het eerst sinds het begin van de oorlog.
In het oosten van Europa was de oorlog toen al voorbij. Voor Rusland verliep de oorlog zo slecht dat het volk in opstand was gekomen. De Russische tsaar (keizer) was afgezet en de nieuwe machthebbers hadden een wapenstilstand gesloten met Duitsland.
In november 1918 was de oorlog ook in West-Europa voorbij. Duitsland kreeg de schuld van de oorlog en zou zwaar worden gestraft.

wereldoorlog
Grote oorlog die in verschillende werelddelen wordt uitgevochten en waarin soldaten uit meerdere werelddelen vechten.

4 3 Hoop en wanhoop

? Welke gevolgen had de Eerste Wereldoorlog?
Hoe ontstond de economische crisis, en wat waren de gevolgen?

Verslagen en vernederd

Aan het einde van de oorlog vluchtte de Duitse keizer naar Nederland. Duitsland werd toen een democratische republiek: de **Republiek van Weimar**. Voor veel Duitsers braken er moeilijke tijden aan, met armoede en honger. Ze hadden weinig vertrouwen in de toekomst en in hun regering. Op straat werd vaak gevochten tussen groepen die protesteerden tegen de regering en het onderling oneens waren. De regering was te zwak om hier iets aan te doen.
Een half jaar na het einde van de oorlog werd het **Verdrag van Versailles** getekend. Dit verdrag is vernoemd naar het stadje bij Parijs waar de vredesbesprekingen waren. In het verdrag stond welke straffen Duitsland kreeg. Het moest Duits grondgebied en al zijn koloniën afstaan, en heel veel geld aan Frankrijk en België geven om de oorlogsschade te kunnen herstellen. Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten. Bijna de hele vloot moest weg, net als de luchtmacht.
Veel Duitsers vonden de straffen onrechtvaardig . Zij voelden zich vernederd door zowel de overwinnaars als door hun eigen regering, die het verdrag had goedgekeurd.

Volkenbond

Nooit mocht er zo'n vreselijke oorlog meer komen – daarover was iedereen het eens. Enkele wereldleiders richtten daarom de **Volkenbond** op, een organisatie waarvan zo veel mogelijk landen lid moesten worden. Het doel was om voortaan ruzies tussen landen door overleg op te lossen, om zo een oorlog te voorkomen. Dit idee van de Amerikaanse president Wilson leek een succes: tientallen landen werden lid en de Volkenbond loste enkele kleine conflicten tussen landen op. Maar bij echt grote problemen stond de Volkenbond machteloos: het had geen leger en kon dus niets afdwingen. Bovendien werden niet alle landen lid. Zelfs de Verenigde Staten niet, tot grote teleurstelling van president Wilson. De Volkenbond zou tot kort na de Tweede Wereldoorlog blijven bestaan.

Life is good!

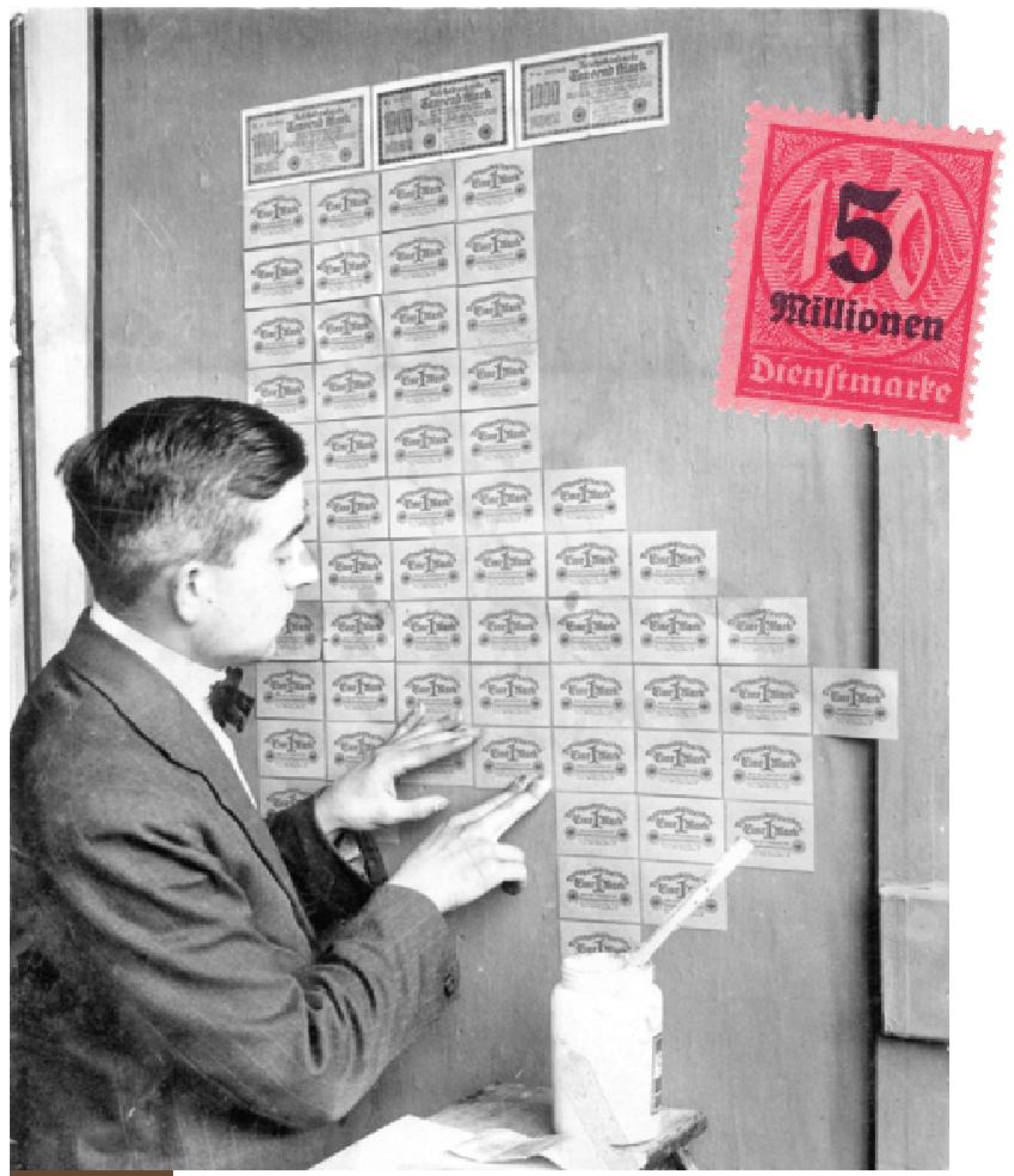
In de Verenigde Staten ging het na de Eerste Wereldoorlog economisch heel goed. De fabrieken draaiden op volle toeren. Veel Amerikanen konden luxeproducten kopen, zoals auto's en allerlei huishoudelijke apparaten. Deze producten maakten het leven voor iedereen een stuk aangenamer. Vanaf nu zou het alleen maar nóg beter worden, dachten veel mensen.

BRON 12 Bioscoopfilms (mét geluid!) werden populair. Filmacteurs werden in Amerika en in Europa echte idolen. Filmposter uit 1926.

Waardeloos geld

In Duitsland ging het slecht met de economie. De Duitse regering kon alleen de herstelbetalingen doen door geld bij te laten drukken. Maar als er van een product méér is, wordt het minder waard. Dat is ook bij geld zo. Als geld minder waard wordt, heb je méér geld nodig om een product te kunnen kopen: de prijs ervan stijgt dus. Dit heet inflatie.
In 1923 was de inflatie in Duitsland zo hoog dat het geld ten slotte geen enkele waarde meer had. De herstelbetalingen werden gestopt. De Amerikaanse bankier en minister Dawes bedacht een oplossing. Vanaf 1924 leende Amerika geld aan Duitsland. Duitsland kon daarmee de inflatie stoppen en doorgaan met de herstelbetalingen. Frankrijk kon daarmee de oorlogsschade repareren én Amerikaanse producten kopen. Dat laatste was weer goed voor de Amerikaanse economie. Iedereen werd dus beter van het **Dawesplan**. Het werkte, en even ging het in Duitsland iets beter.

BRON 13 Een Duitser gebruikt in 1923 geld als behang. Rechtsboven: een postzegel uit 1923.

De economie stort in

In Amerika was het heel gewoon om geld te lenen om iets te kopen. Miljoenen Amerikanen hadden daardoor schulden bij een bank. Dat was geen probleem zolang het goed ging met de economie. Maar in 1929 ging het mis. Amerikaanse fabrieken produceerden méér dan ze konden verkopen. Daardoor ontstonden grote voorraden. Fabrikanten gingen minder produceren en moesten daarom een deel van hun werknemers ontslaan. Deze mensen hadden geen inkomen meer en konden hun schulden soms niet afbetalen. Daardoor gingen veel banken en winkels failliet. Ook veel fabrieken gingen failliet, want mensen zonder inkomen kopen minder producten. Bij elk faillissement kwamen er meer werklozen bij en werden de problemen groter.
De **economische crisis** sloeg over naar Europa. Dat kwam doordat Amerika nauwelijks nog Europese producten kocht: de handel stortte in. In Duitsland was de crisis het grootst. Omdat de Amerikanen hun geld nu zelf hard nodig hadden, werd het Dawesplan gestopt. Miljoenen Duitsers werden werkloos en straatarm. De Duitse economie dreigde opnieuw in te storten, net als in 1923. De Weimar-regering kon de problemen niet oplossen. Steeds meer Duitsers vonden hun democratische republiek mislukt.

BRON 14

Het percentage werklozen in Duitsland:

Jaar	Percentage
1921	1,8 %
1924	4,9 %
1927	6,2 %
1929	8,5 %
1932	29,9 %

BRON 15 Ook in andere Europese landen, waaronder Nederland, was er crisis. Om een kleine uitkering te kunnen krijgen, moesten Nederlandse werklozen elke dag een stempel halen. Daarmee wilde de regering voorkomen dat mensen die stiekem ergens werkten, toch een uitkering kregen. Foto uit 1933.

Dawesplan
Plan van de Amerikaanse minister Dawes om de economische problemen in Duitsland op te lossen met leningen.
economische crisis
Periode waarin het slecht gaat met de economie, waardoor veel mensen werkloos zijn.
Republiek van Weimar
Naam van de democratische Duitse republiek van 1919-1933.
Verdrag van Versailles
Verdrag waarmee in 1919 de Eerste Wereldoorlog werd beëindigd. Duitsland kreeg alle schuld van de oorlog en werd zwaar gestraft.
Volkenbond
Organisatie waarin landen samenwerkten om door overleg conflicten op te lossen.

4 4 Een nieuwe leider

? Hoe kwam Hitler aan de macht, en welke ideeën had hij?
Hoe was het leven in nazi-Duitsland vóór de Tweede Wereldoorlog?

Communisme en fascisme

In de negentiende eeuw reisde de Duitse filosoof Karl Marx door Europa. Overal zag hij ongelijkheid: arbeiders en boeren hadden weinig macht en waren arm, terwijl een kleine groep rijken alle macht en bezit in handen had. Marx vond dat alles gelijk moest worden verdeeld. Om dat te bereiken, moest er een revolutie komen waarin alle bezit van de overheid werd, zodat die het opnieuw kon verdelen.
In Rusland hadden **communisten**, aanhangers van Marx' ideeën, in 1917 de macht gegrepen. Sommige Duitsers wilden dat ook Duitsland communistisch werd. Andere Duitsers vonden dat hun land een sterke, machtige leider nodig had aan wie iedereen gehoorzaamde. Zij namen een voorbeeld aan de **fascisten** die in Italië aan de macht waren. Deze hadden vier standpunten:

- Een land moet één sterke leider hebben die alle beslissingen neemt.
- Je moet niet denken, maar doen. Woorden zijn minder waard dan daden.
- Je moet zó trots zijn op je land en volk dat je bereid bent ervoor te sterven.
- Oorlog en geweld zijn goede middelen om problemen op te lossen.

BRON 16

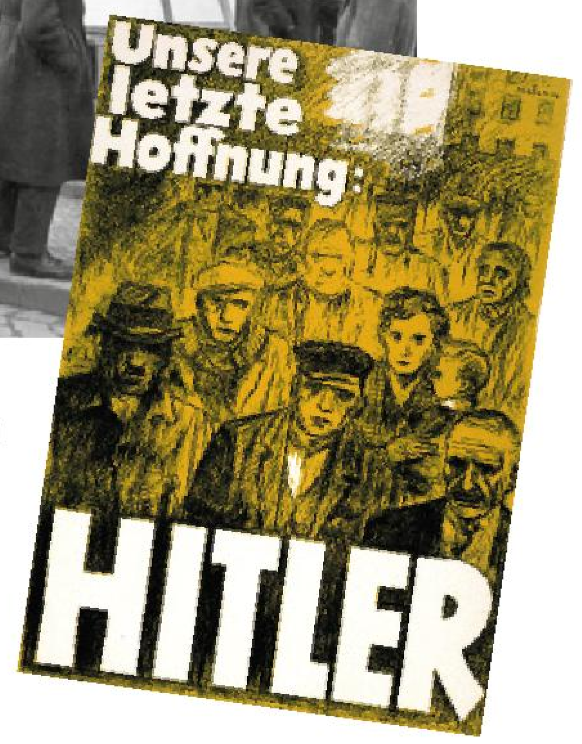
Een gewonde Duitse soldaat hoorde in 1918 in een ziekenhuis dat Duitsland zich had overgegeven. Enkele jaren later schreef hij hierover:
'Het werd zwart voor mijn ogen. Ik wankelde terug naar de slaapzaal, waar ik me op mijn bed neerwierp en huilde. In de daaropvolgende dagen, waarin ik diep nadacht, begreep ik wat ik moest doen. Het Duitse leger was het slachtoffer van verraad. Keizer Wilhelm II was niet streng genoeg geweest tegen communisten en joden. Ik besloot politicus te worden.'
naar: A. Hitler, Mein Kampf, *1923.*

Nazi's

In 1919 werd Hitler lid van een kleine politieke partij, waarvan hij al snel de leider werd. Deze **NSDAP** nam de fascistische standpunten over. Daarnaast was de NSDAP **racistisch**: in Duitsland was alleen nog plaats voor mensen die tot het Duitse volk behoorden. Joden, mensen wiens voorouders soms al eeuwenlang in Duitsland woonden, waren volgens de nazi's (afkorting van nationaal-socialisten, aanhangers van Hitler) geen 'echte' Duitsers.

Hitler beloofde het Duitse volk dat hij zich niet zou houden aan de regels uit het Verdrag van Versailles en de werkloosheid zou oplossen. Toen in 1929 de economische crisis begon, nam de populariteit van de NSDAP snel toe. In 1933 was de NSDAP de grootste partij van het land. Hitler werd minister-president. Maar zijn partij had geen meerderheid in het parlement en hij moest dus samenwerken met andere partijen.

BRON 17 'Onze laatste hoop: Hitler'. Duitsers bekijken een verkiezingsposter van de NSDAP. Foto uit 1932.

Hitler wordt dictator

In februari 1933 werd er brand gesticht in het parlementsgebouw. Hitler gaf de communisten de schuld. Hij waarschuwde dat de communisten probeerden chaos te creëren, om dan de macht te kunnen grijpen. Hitler vroeg het parlement om hem tijdelijk alle macht te geven, zodat hij de communisten kon aanpakken. Het parlement deed dat. Eenmaal aan de macht verbood Hitler alle politieke partijen behalve de NSDAP. Rechters moesten voortaan doen wat de nazi's wilden. Zij veroordeelden iedereen die ervan werd verdacht een tegenstander van de nazi's te zijn. Vele duizenden mensen werden opgesloten of gedood. Door deze terreur kwamen maar weinig Duitsers in verzet. Duitsland werd een **totalitaire samenleving**, met Hitler als dictator. Op scholen werd lesgegeven door nazi's, die de kinderen beïnvloedden. Ook volwassenen zagen en hoorden veel **propaganda**: posters, toespraken, radio-uitzendingen en films moesten hen overtuigen van de juistheid van de ideeën van de nazi's.

BRON 18 'Leve Duitsland!' Poster van de nazi Karl Stauber, 1935.

Naar een nieuwe oorlog

Hitler hield zich aan zijn verkiezingsbeloftes en stopte de herstelbetalingen. Ook bouwde hij een groot en sterk leger op. Miljoenen werklozen werden soldaat of werkten in wapenfabrieken. De werkloosheid en de armoede verminderden daardoor snel en Hitlers populariteit nam toe. Ook veel mensen in andere landen vonden het indrukwekkend hoe snel hij Duitsland weer opbouwde. Engeland en Frankrijk stonden toe dat Hitler het Verdrag van Versailles overtrad. Zij wilden, zo kort na de Eerste Wereldoorlog, niet weer een oorlog uitvechten. Zelfs toen Hitler enkele gebieden buiten Duitsland innam omdat daar veel Duitsers woonden, accepteerden Engeland en Frankrijk dat. Ze stelden wel een grens: zou Duitsland het grote buurland Polen aanvallen, dan zouden Engeland en Frankrijk Polen helpen, met oorlog als gevolg. Hitler beloofde dat dat niet zou gebeuren.

Staatsinrichting

Nederland is een **rechtsstaat**: een land waarin iedereen dezelfde rechten en plichten heeft. Deze staan in de wet. Iedereen moet zich aan de wet houden, ook de overheid. Wie een wet overtreedt, kan door de rechter worden gestraft. In een rechtsstaat zijn rechters zijn onafhankelijk; ze horen niet bij de regering. De overheid heeft dus geen macht over de rechter.

BRON 19 Partijdag van de NSDAP in 1934. Beeld uit een propagandafilm van Leni Riefenstahl.

communisten
Politieke groep die wil dat bezit en macht gelijk worden verdeeld.
fascisten
Politieke groep die één sterke leider wil. Fascisten vinden geweld toegestaan en zijn nationalistisch.
NSDAP
Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij, de fascistische politieke partij van Hitler. Vaak afgekort als: nazi-partij.
propaganda
Politieke reclame.
racisme
Mensen beoordelen op hun afkomst.
totalitaire samenleving
Samenleving waarin vrijwel het hele leven van mensen wordt bepaald door de overheid.

rechtsstaat
Land waarin iedereen dezelfde rechten en plichten heeft die in wetten zijn vastgelegd, en waarin rechters onafhankelijk zijn.

4 5 Communisme in de Sovjet-Unie

? Hoe en waarom veranderde Rusland in de communistische Sovjet-Unie , en hoe was het leven in dat land?

Revolutie

Rusland werd geleid door een keizer, de tsaar. Hij leefde in enorme rijkdom. Het grootste deel van het Russische volk was straatarm. Dat waren vooral boeren en arbeiders. Protesten tegen de armoede of tegen de tsaar werden door de politie en het leger neergeslagen. Een geheime politie hield mensen in de gaten die kritiek hadden en liet hen oppakken zodra ze iets deden wat niet mocht. Meestal werden ze dan door de rechter verbannen naar verafgelegen delen van het enorme land.
De Eerste Wereldoorlog verliep voor Rusland rampzalig. De meeste soldaten waren boeren die na een korte training naar het front waren gestuurd. Maar het kwam ook voor dat ze ongetraind en zelfs zonder wapen moesten vechten. Miljoenen sneuvelden. Doordat er zoveel boeren aan het front vochten en Duitsland grote landbouwgebieden veroverde, ontstond er in Rusland een enorme hongersnood.
Door de honger en de uitzichtloze oorlog kwamen in 1917 in de hoofdstad Sint-Petersburg groepen arbeiders in opstand. Dit keer weigerden de soldaten de opstand neer te slaan en kozen partij voor de opstandelingen. Daarna verspreidde de **Februarirevolutie** zich over het hele land. De tsaar werd afgezet en er kwam een nieuwe, tijdelijke, regering. Deze veranderde echter weinig. De oorlog ging door, en ook de hongersnood bleef.

Wie was Lenin?

Rond 1890 was Vladimir Oeljanov een tegenstander van de tsaar. Als het volk eenmaal aan de macht was zou alles beter worden, geloofde hij. Onder zijn schuilnaam Lenin leidde Oeljanov een groep communisten. De geheime politie pakte hem op en na een straf van drie jaar werd hij uit Rusland verbannen. Lenin ging in Zwitserland wonen, maar bleef van daaruit zijn groep communisten leiden. Na de Februarirevolutie kon Lenin met hulp van Duitsland naar Rusland terugkeren. Hij beloofde het Russische volk vrede, werk en brood als zijn communisten aan de macht zouden komen. Veel steun kreeg hij niet, want de meeste mensen vonden Lenin en zijn communisten gevaarlijk. Na een half jaar grepen Lenins mannen de macht.
Na deze **Oktoberrevolutie** sloot Rusland een wapenstilstand met Duitsland. Tegelijkertijd brak in Rusland een burgeroorlog uit. Tegenstanders van het communisme wilden Lenin verjagen. De burgeroorlog duurde vijf jaar en kostte miljoenen levens. Lenins mannen wonnen en vanaf die tijd werd Rusland geleid door de communistische partij en kreeg een nieuwe naam: Sovjet-Unie. Lenin was toen al ziek en stierf kort daarna, in 1924.

Terreur

Na Lenin werd Jozef Stalin leider van de communistische partij. Wie zijn macht bedreigde, liet hij uit de weg ruimen. Rond 1928 regeerde Stalin als een dictator over de Sovjet-Unie. Hij zag iedereen als vijand en als tegenstander van het communisme. Overal waren zijn spionnen en verklikkers aan het werk. Miljoenen onschuldige mensen 'verdwenen': ze werden opgepakt en gemarteld tot ze bekenden ergens schuldig aan te zijn. Daarna werden ze vermoord of verbannen naar een van de duizenden werkkampen die overal in de Sovjet-Unie waren gebouwd. Bekende mensen kregen soms een proces. Maar dat waren schijnprocessen, omdat vooraf de straf al vaststond. Iedereen kon het slachtoffer worden van deze terreur. De angst voor Stalin en zijn geheime politie was enorm groot. Niemand durfde iets tegen hem te ondernemen.

BRON 20 De zevenjarige Gelya Markizova mocht in 1936 Stalin een bos bloemen en een kus geven. Deze foto stond in alle kranten. Gelya's vader was volkscommissaris, een soort minister. In 1937 werd hij opgepakt en doodgeschoten omdat hij een landverrader zou zijn. Pas twintig jaar later hoorde Gelya dat haar vader dood was. Al die tijd dacht ze dat hij gevangenzat en hoopte ze dat hij ooit weer thuis zou komen.

BRON 21

Gelya overleefde Stalins terreur. Tientallen jaren later vertelde ze:
'Toen mijn vader werd opgepakt, stuurden mijn moeder en ik een brief naar Stalin. Een paar dagen daarna werd mijn moeder opgepakt. Ze heeft een jaar vastgezeten. In 1940 lag mama dood in huis. Ze zou zelfmoord hebben gepleegd, omdat een kind in het ziekenhuis waar ze werkte, was gestorven. Dat was mama's schuld. Vroeger geloofde ik dat verhaal. Inmiddels weet ik beter: mama is vermoord, omdat ze de vrouw van een landverrader was.'
naar: een interview met Gelya Markizova.

BRON 22 Op de linker foto staat Stalin met enkele medewerkers. De man rechts van hem werd later veroordeeld als verrader en kreeg de doodstraf. Foto's waarop hij te zien was, werden bewerkt (zie de rechter foto). Foto uit 1937.

Stalin: onze Grote Leider

Op posters, schilderijen en foto's liet Stalin zich afbeelden als de geliefde vader van alle inwoners van de Sovjet-Unie. Op school leerden kinderen dat Stalin een geweldig leider was. Heel lang geloofden veel Russen deze **persoonsverheerlijking**. Stalin zelf wist niets van de slechte dingen die gebeurden, dachten zij. Andere mensen waren daarvoor verantwoordelijk. Als Vadertje Stalin het zou weten, zou hij er toch wel iets aan doen? Pas na Stalins dood in 1953 hoorden de Russen de waarheid. Toen drong door dat Stalin miljoenen levens op zijn geweten heeft.

BRON 23 'De onvergetelijke begroeting'. Schilderij van Vasili Yefanov, 1937.

Februarirevolutie
Opstand in Rusland in 1917, waarbij de tsaar werd afgezet.
Oktoberrevolutie
Opstand in Rusland in 1917, waarbij Lenins communisten aan de macht kwamen. De Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie heten samen de Russische Revolutie.
persoonsverheerlijking
Propaganda die mensen ervan moet overtuigen dat hun leider geweldig is.

4 6 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1 De economische wereldcrisis.
2 Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme.
3 De Duitse bezetting en de jodenvervolging.

DIT HEB JE GELEERD

1 Je weet wat de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog waren.
2 Je weet hoe de Eerste Wereldoorlog verliep.
3 Je weet welke gevolgen de Eerste Wereldoorlog had.
4 Je weet hoe de economische crisis ontstond en wat de gevolgen daarvan waren.
5 Je weet hoe Hitler aan de macht kwam en welke ideeën hij had.
6 Je weet hoe het leven in nazi-Duitsland vóór de Tweede Wereldoorlog was.
7 Je weet hoe en waarom Rusland in de communistische Sovjet-Unie veranderde, en hoe het leven was in dat land.

DIT KUN JE NU

Je kunt de bedoeling van de maker in een beeldbron herkennen.

1870
1871 Duitsland één land.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN
(1900-1950)

1900
1910

1914 Moord op kroonprins Franz-Ferdinand in Sarajevo. Begin van de Eerste Wereldoorlog.
1917 Februarirevolutie in Rusland. Oktoberrevolutie in Rusland. Wapenstilstand tussen Duitsland en Rusland. De Verenigde Staten vechten mee in de Eerste Wereldoorlog.
1918 Duitsland verslagen, einde Eerste Wereldoorlog.
1919 Oprichting Volkenbond. Verdrag van Versailles.

1920

1923 De Duitse economie stort in.
1924 Dawesplan.
1928 Stalin dictator in de Sovjet-Unie.
1929 Begin economische crisis

1930

1933 Hitler dictator in Duitsland.

1940
1950

PERSONEN

Adolf Hitler (1889-1945)
Fascistische dictator van Duitsland van 1933-1945. Verantwoordelijk voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Vladimir Lenin (1870-1924)
Een van de leiders van de Oktoberrevolutie in Rusland in 1917. Eerste leider van de Sovjet-Unie.

Gavrilo Princip (1894-1918)
Servische nationalist. Moordenaar van kroonprins Franz-Ferdinand van Oostenrijk-Hongarije.

Josef Stalin (1878-1953)
Volgde in 1924 Lenin op en was vier jaar later dictator van de Sovjet-Unie.

Wilhelm II (1859-1941)
Keizer van Duitsland van 1888-1918. Hij werd aan het eind van de Eerste Wereldoorlog afgezet en vluchtte naar Nederland.

Woodrow Wilson (1856-1924)
President van de Verenigde Staten van 1913-1921. Bedenker van de Volkenbond.

BEGRIPPEN

bondgenootschap
communisten
Dawesplan
economische crisis
fascisten
Februarirevolutie
machtsevenwicht
militarisme
neutraal
NSDAP
Oktoberrevolutie
persoonsverheerlijking
propaganda
racisme
Republiek van Weimar
totalitaire samenleving
Verdrag van Versailles
Volkenbond
wapenwedloop
wereldoorlog

---

rechtsstaat

BRON 24 Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog.

4 Keuzeopdrachten

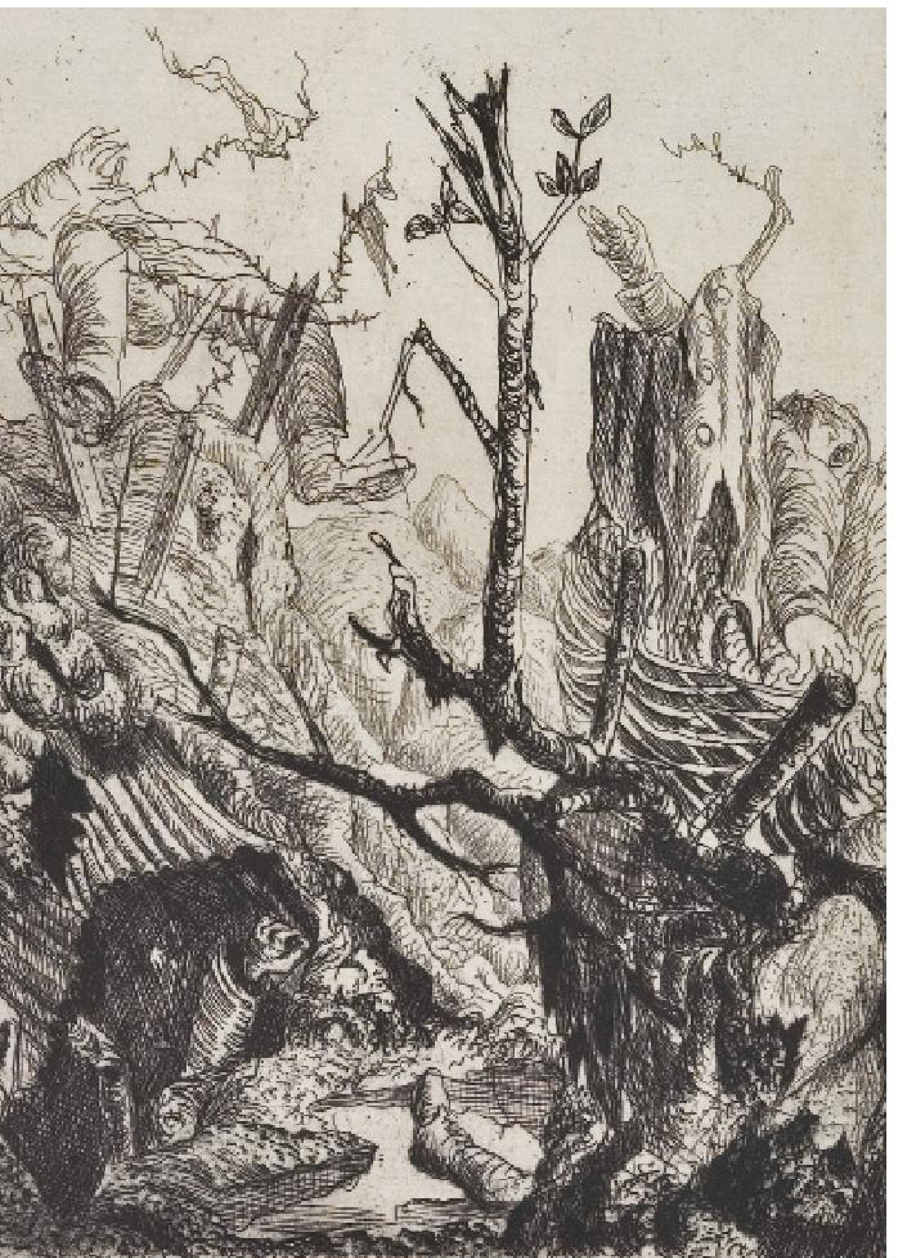
A De oorlog getekend

Verdriet, geweld en dood

De Nederlandse tekenaar Louis Raemaekers maakte in de Eerste Wereldoorlog voor een krant honderden tekeningen over wat er tijdens en na gevechten gebeurde. Na de oorlog deed de Duitse tekenaar Otto Dix hetzelfde. Dix had als soldaat in de oorlog gevochten.
Als je de tekeningen van Raemaekers en Dix bekijkt, blijft er maar weinig over van de ideeën van het militarisme. De oorlog was niet stoer en mannelijk, maar vreselijk. Soldaten waren geen heldhaftige mannen, maar slachtoffers van het geweld en verdienden medelijden. Dat was de boodschap van Raemaekers, Dix en honderden andere tekenaars.

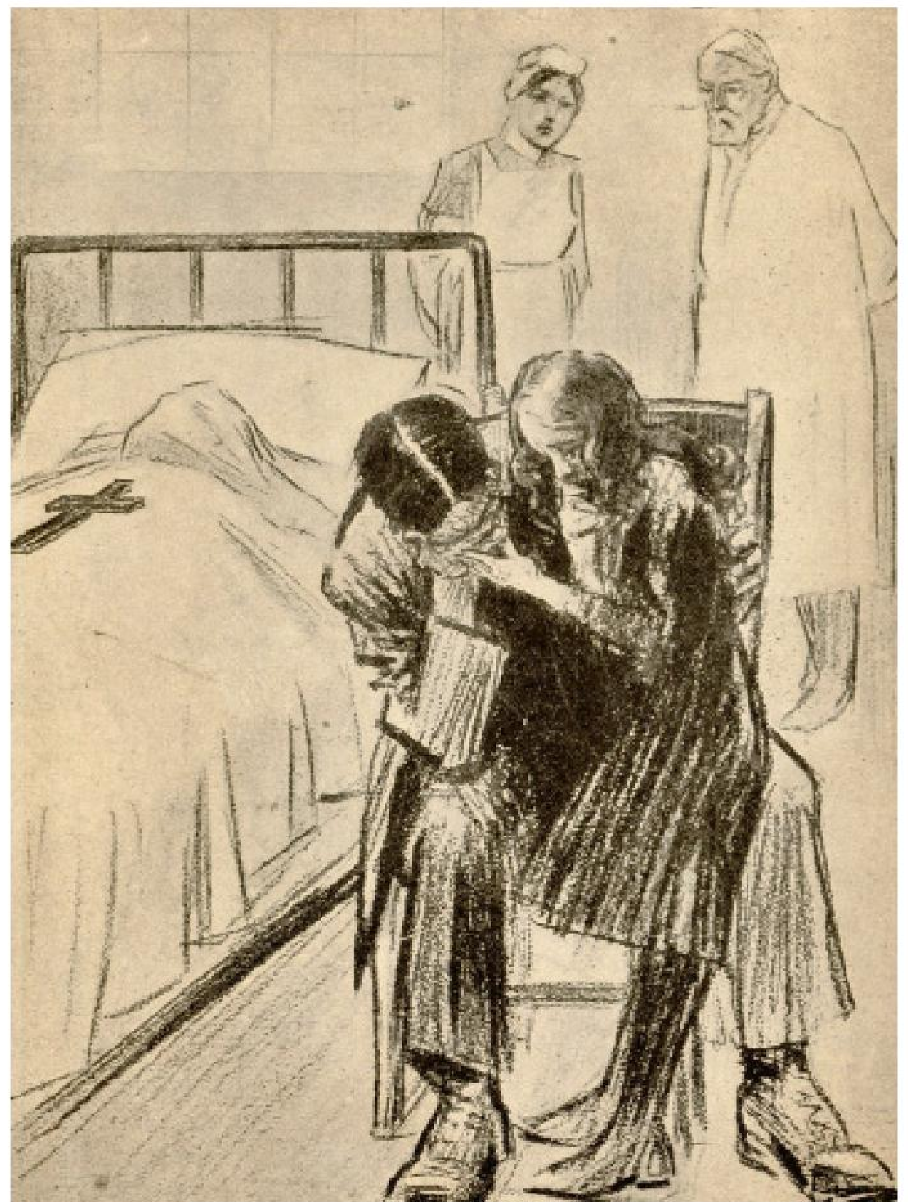
BRON 1 Soldaten rennen door een gaswolk, terwijl ze de vijand aanvallen.

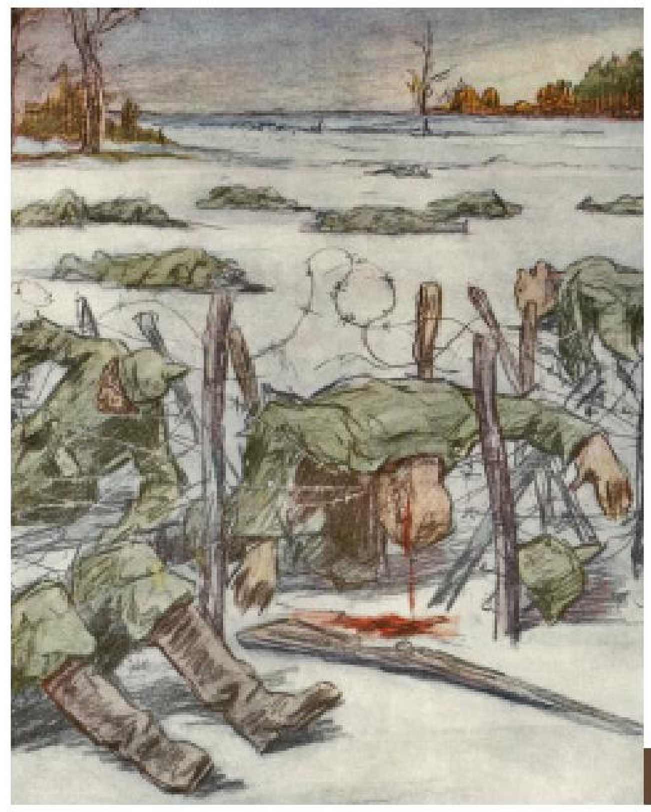
BRON 2 Een verlaten loopgraaf bij het Franse plaatsje Neuville.

BRON 3 Een gewonde soldaat is gevlucht van het front.

BRON 4 Treurende mensen in een ziekenhuis, een dokter en verpleegster kijken toe.

BRON 5 Na een gevecht.

B Kinderen van Hitler

BRON 1 Duitse jongens werden lid van de *Hitlerjugend* (Hitlerjeugd) die je een beetje kunt vergelijken met de scouting van nu. Maar het doel was heel anders: jongens werden opgevoed voor een leven als soldaat en tot trouwe volgeling van Hitler. Foto uit 1933.

BRON 2

Hitler over jongeren:
'Een gewelddadige, wrede, onverschrokken jeugd wil ik. De jeugd moet dat alles zijn. Pijn en moeite moet zij kunnen verdragen. Er mag niets zwaks en teers aan haar zijn.'

BRON 3 Meisjes leerden bij de *Bund Deutscher Mädel* (Duitse meisjesbond) goede en zorgzame echtgenotes en moeders te worden. Dat was goed voor hun gezin én voor het Duitse volk. Op deze foto uit 1938 doen ze gymnastiekoefeningen. Net als voor jongens werd ook voor meisjes een gezond lichaam erg belangrijk gevonden.

BRON 4

De Duitse minister Goebbels over de vrouw:
'De mooiste taak die zij te vervullen heeft, is haar land en haar volk kinderen te schenken.'

BRON 5 Meisjes moesten net als het meisje op deze poster uit 1936 collecteren voor een goed doel.

Op school

Op school werden de kinderen opgevoed tot kleine nazi's. Ze leerden er dat het Verdrag van Versailles onrechtvaardig was en dat het Duitse volk meer ruimte nodig had. Alle leraren waren lid van de nazipartij. Zij vertelden de kinderen dat een nieuwe oorlog nodig was om wraak te nemen voor 'Versailles' en om meer grondgebied te veroveren. Bij aardrijkskunde kregen de leerlingen een kaart te zien met alle stukken land die in 1919 van Duitsland waren afgepakt. Bij biologie leerden ze dat het ene volk beter is dan het andere. De lessen natuurkunde bestonden uit het berekenen van de baan van een kogel of leren hoe je zo snel mogelijk een gebombardeerde brug repareert.

BRON 6

Som uit een Duits rekenboekje uit de tijd van Hitler:
'Een bommenwerper draagt 140 bommen van elk 10 kilo. Het vliegtuig gaat naar Warschau en bombardeert de stad. Bij het opstijgen met alle bommen aan boord en een tank met duizend kilo aan brandstof, weegt het vliegtuig ongeveer 8000 kilo. Als het vliegtuig terugkeert van zijn geweldige werk is nog 20% van de brandstof over. Hoeveel weegt het vliegtuig bij terugkomst?'

C In die tijd in Antarctica

Antarctica

De Zuidpool ligt in het ijskoude werelddeel Antarctica. In het binnenland vriest het altijd: 's zomers ongeveer -30 °C (min 30 graden Celsius) en in de winter tot -90 °C. Over bijna heel Antarctica ligt een ijskap van anderhalve kilometer dik. Sommige gebieden zijn vlak en lijken op een besneeuwd weiland in Nederland. Maar er zijn ook ruige berggebieden. In het binnenland zijn geen dieren of planten. Aan de kust vriest het 's zomers niet. Daar leven pinguïns, robben en walvissen.
De poolzee rond Antarctica is voor schepen erg gevaarlijk door de ijsschotsen en ijsbergen en verschrikkelijke stormen. Toch kwamen hier weleens schepen. Soms per ongeluk, als een schip tijdens een storm ver was afgedreven. Maar er kwamen ook ontdekkingsreizigers die nieuwsgierig waren naar wat zich achter het ijs en die ruwe zee bevond.
Rond 1900 was de hele kustlijn van Antarctica in kaart gebracht. Sommige bemanningsleden waren aan land gegaan, maar niemand durfde verder dan enkele kilometers het binnenland in te trekken.

BRON 1 Een gletsjer aan de kust van Antarctica. Foto uit 1911.

Race naar de Zuidpool

In 1902 probeerden de Britse ontdekkingsreizigers Robert Scott en Ernest Shackleton de Zuidpool te bereiken. Ze gebruikten een apparaatje dat magnetische kracht kon meten. Dat zou aangeven wanneer ze bij de Zuidpool waren, want daar is de magnetische kracht het sterkst. Antarctica bleek echter té koud en té ruig. Ze moesten het opgeven.
Vijf jaar later probeerde Shackleton het opnieuw. Dit keer lukte het bijna, totdat 150 kilometer voor de Zuidpool scheurbuik uitbrak, een ziekte die ontstaat door gebrek aan vitamine C. Hoewel hij had gefaald, werd Shackleton bij zijn terugkomst in Engeland toch als een held onthaald.
Hierna probeerden zes verschillende ontdekkingsreizigers het opnieuw. Daaronder waren de Noor Roald Amundsen en opnieuw Scott. Ze kwamen ongeveer tegelijkertijd aan bij Antarctica. Elk koos een ander route naar de Zuidpool en wilde die als eerste bereiken. Wie zou de race winnen?

BRON 2 Antarctica.

BRON 3 Roald Amundsen.

De Zuidpool bereikt

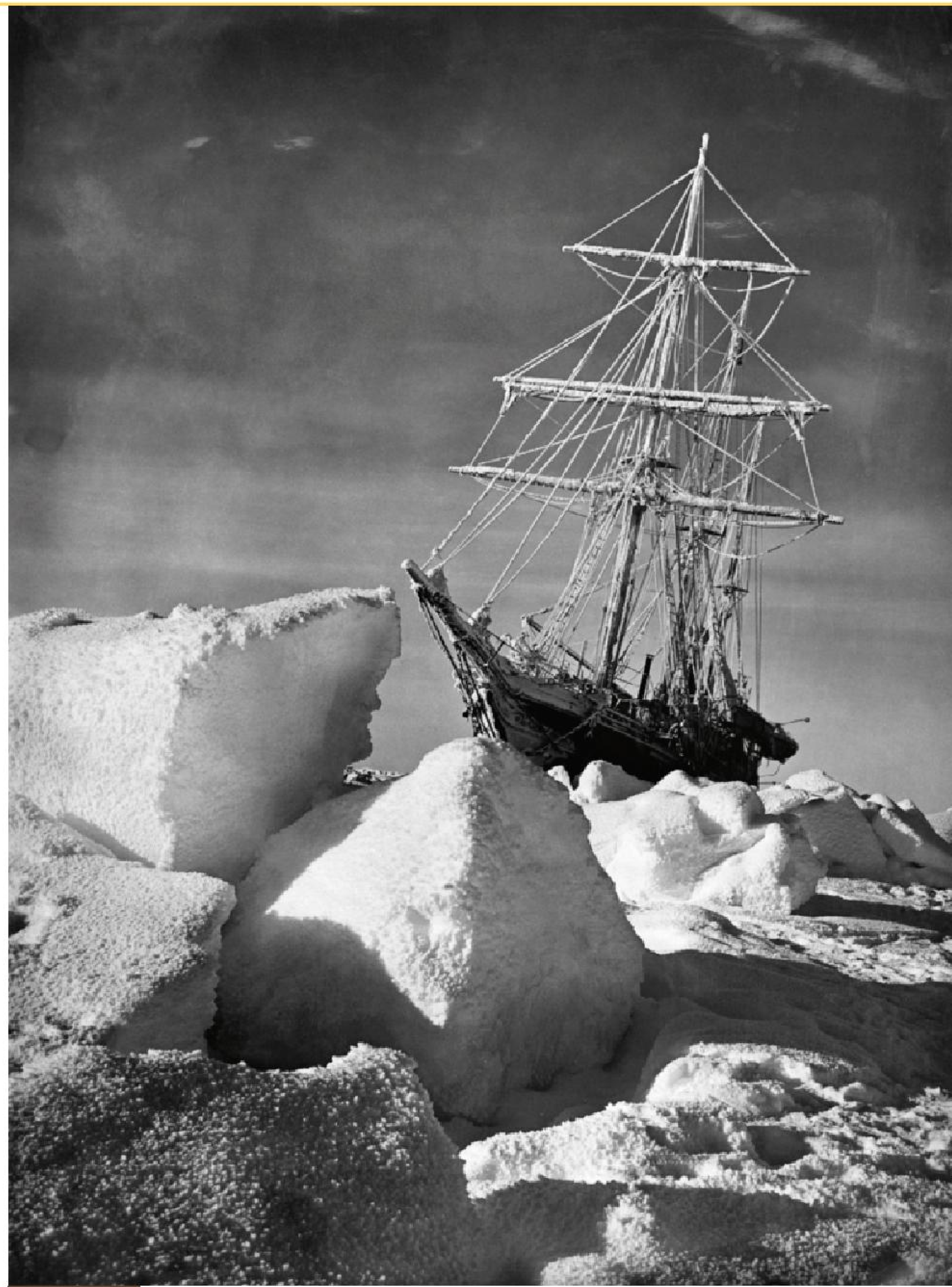
De reis van de kust naar de Zuidpool en terug zou drie tot vier maanden duren. De ontdekkingsreizigers moesten dus op hun sleden een grote voorraad meenemen. Amundsen en zijn team van zeven man lieten hun sleden door poolhonden trekken en skieden er zelf naast. Scott liet zijn sleden door pony's trekken. De pony's bleken echter veel langzamer dan de snelle poolhonden en konden lang niet zo goed tegen de ijzige kou: driekwart stierf binnen twee weken.
Op vlak terrein legden de mannen zestig kilometer per dag af. Maar ze moesten ook over bergen van wel 4000 meter hoog. Soms kostte het dagen om een geschikte route te vinden over een bergkam of door een ravijn.
Op 14 december 1911 naderde Amundsen de Zuidpool. Wat zou hij aantreffen: helemaal niets of... de Engelse vlag van Scott? Het werd het eerste. Scott was verslagen, Amundsen had de race naar de Zuidpool gewonnen. Amundsen en zijn mannen kwamen veilig thuis, maar de Engelsen hadden dat geluk niet. Op de terugweg vroren zij dood. Toen Amundsen dit hoorde, zei hij: 'Ik zou graag van alle eer en geld afzien als ik daarmee Scott die vreselijke dood had kunnen besparen.'

BRON 4

Shackleton vroeg in een brief aan de Britse regering om geld voor een nieuwe reis:
'Ik ben van mening dat wij Britten deze reis moeten maken, omdat wij verslagen zijn in de race om de Zuidpool. Er is voor ons nog één grote en spectaculaire reis over: de reis dwars over Antarctica, van het noordwesten naar het zuidoosten.'
naar: brief van Shackleton, 1913.

Een nieuwe uitdaging

Shackletons nieuwe plan maakte heel Engeland enthousiast. Duizenden mensen stuurden geld of boden per brief aan om mee te gaan. Met 26 mensen voer Shackleton naar Antarctica. Maar voor ze land bereikten, kwam hun schip vast te zitten in het ijs van de poolzee. Shackleton wachtte negen maanden op de dooi, tot dat het te gevaarlijk werd op het schip: de druk van het ijs had het schip ernstig beschadigd. De mannen verlieten het schip, namen hun voorraden en twee reddingsboten mee en kampeerden op de bevroren zee in tenten, nog steeds wachtend op de dooi. Een maand later zonk hun schip onder luid geknal, gekraakt door het ijs. Nog een halfjaar wachtte het team, in de hoop alsnog Antarctica te bereiken. Maar toen hun ijsschots langzaam weg van

BRON 5 *De Endurance*, het schip van Shackleton bij Antarctica.

Antarctica bleek te drijven, gaf Shackleton het op. De mannen stapten in hun reddingsboten en bereikten de open zee. Na vijf dagen kwamen ze bij een eiland waar wel zeehonden maar geen mensen leefden. Bovendien lag het eiland ver van elke zeeroute. Shackleton besloot met vijf mensen hulp te halen op Zuid-Georgië, een eiland waar walvisvaarders verbleven. Daarvoor moesten ze achthonderd kilometer varen, over het ruigste deel van de poolzee. De mannen overleefden de huizenhoge golven, de ijzige kou, en zelfs een orkaan. Na twee weken bereikten ze Zuid-Georgië, echter aan de onbewoonde kant van het eiland. Eromheen varen kon niet, vanwege de sterke stroming. Te voet staken ze het eiland over, waarbij ze over duizenden meters hoge bergen moesten klimmen. Aangekomen bij de walvisvaarders zetten ze een reddingsoperatie op voor de mannen die op het eerste eiland waren achtergebleven. Drie mannen waren inmiddels overleden, maar alle anderen werden gered. Daarvan zouden er drie enkele maanden later sterven in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog.

5 De wereld in oorlog

BRON 1 Ruim zeventig jaar na de Tweede Wereldoorlog werd dit doosje met knikkers gevonden. Het was van Anne Frank geweest. Toosje, een buurmeisje van Anne in Amsterdam, had het al die tijd bewaard. Tot ongeveer 1942 kon Anne ongestoord met Toosje op straat spelen. Daarna werd het te gevaarlijk voor joden en doken Anne en haar familie onder. Na de oorlog hoorde Toosje van Otto Frank, Anne's vader, dat Anne in een concentratiekamp was overleden.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)
In het wit zie je een tank, een nieuw wapen in de Eerste Wereldoorlog. Op de achtergrond demonstreren werklozen tijdens de zware economische crisis in dit tijdvak.

VERHALENBOEK NR 17-18

BRON 2 Spitfires. Met deze vliegtuigen vochten de Britten in de Tweede Wereldoorlog tegen de Duitsers. Foto uit 1939.

BRON 3 Een B-2 Spirit, een stealth gevechtsvliegtuig uit onze tijd. Door zijn vorm, speciale verf en andere technieken is dit vliegtuig bijna niet op een radar te zien. Foto uit 2006.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

Toen Hitler aan de macht was gekomen, wilde hij van Duitsland weer een groot en machtig land maken. De oorlog die Hitler daarom begon, noemen we de Tweede Wereldoorlog. Hitler heeft die verloren. Hij werd verslagen door de geallieerden, de bondgenoten tegen Duitsland. Voordat dit gebeurde waren er al miljoenen mensen gestorven en waren hele steden in Europa verwoest.

Over de Tweede Wereldoorlog zijn veel films gemaakt en boeken geschreven. Ook dit hoofdstuk gaat over die oorlog. Er werd in Europa gevochten, maar ook in andere delen van de wereld. Bij een wereldoorlog is immers niet alleen Europa betrokken. Hoe was het leven voor mensen in die tijd, voor de soldaten en de burgerbevolking? Wat maakten zij mee tijdens deze oorlog?

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

- De Tweede Wereldoorlog is al meer dan zeventig jaar voorbij, maar lijkt op sommige momenten minder lang geleden. Elk jaar staan we op 4 en 5 mei stil bij die oorlog. Op veel plaatsen in Nederland kun je monumenten en andere sporen van de oorlog zien. En er leven nog mensen die de oorlog hebben meegemaakt en ons daarover kunnen vertellen. Hierdoor begrijpen we wat het betekent om te leven in oorlogstijd.
- De Tweede Wereldoorlog was de laatste grote oorlog in Europa. Sinds 1945 is het in West-Europa vrede. Een langere vredestijd heeft Europa in de geschiedenis niet gekend. De wereldoorlogen in dit tijdvak hebben de leiders van de Europese landen wakker geschud: met samenwerken bereik je meer dan met oorlog.

3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000

← v. Chr. | n. Chr. →

5 1 Hitlers oorlog

? Hoe begon de Tweede Wereldoorlog en hoe verliep deze oorlog?

Aanval op Polen

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. De bondgenoten van Polen – Engeland en Frankrijk – verklaarden daarop de oorlog aan Duitsland: de Tweede Wereldoorlog was begonnen. Een echte oorlog was het in 1939 nog niet, want tot april 1940 werd er niet gevochten tussen Engeland en Frankrijk en de legers van Hitler.
Hitler wilde beslist geen loopgravenoorlog zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarom voerde hij een *Blitzkrieg* ('bliksem-snelle-oorlog'): hij liet door een groot, sterk leger met veel tanks en vliegtuigen razendsnel het land bezetten. De Poolse soldaten waren niet opgewassen tegen het enorme en modernere Duitse leger. Toen bovendien de Russen – volgens een geheime afspraak tussen Hitler en Stalin – het oosten van Polen aanvielen, was het een verloren strijd. Al na een maand moest het land zich overgeven. Polen werd opgedeeld tussen Duitsland en de Sovjet-Unie. Veel Poolse soldaten vluchtten samen met de Poolse regering naar Engeland.

West-Europa veroverd

Eind 1939 leek het alsof er alleen in Oost-Europa oorlog zou zijn. Na de inval in Polen waren de Duitse legers geen andere landen binnengevallen. Toch waren de meeste Europese landen bang voor een Duitse aanval en bereidden zich voor op een oorlog.
In het voorjaar van 1940 werd duidelijk dat Hitler ook gebieden in West-Europa wilde bezetten, om op die manier Engeland te kunnen aanvallen. In april en mei veroverden de Duitse legers Noorwegen, Denemarken, België, Nederland en Luxemburg. In juni gaf Frankrijk zich over en moesten Engelse troepen, die hun bondgenoot hadden willen helpen, halsoverkop Frankrijk verlaten. In de zomer van 1940 waren de meeste Europese landen door Duitsland bezet. Het leek erop dat Adolf Hitler de oorlog had gewonnen.
Het lukte de Duitsers echter niet om Engeland te veroveren. De jonge en vaak onervaren piloten van de Engelse luchtmacht, de RAF, vochten in de *Battle of Britain* zo hard en dapper dat zij de Duitse aanvallen konden afslaan. De Engelse minister-president Churchill zei hierover later: 'Nog nooit hadden zo veel mensen zo veel te danken aan zo weinigen.'

BRON 4 Ook de radar droeg bij aan het winnen van de *Battle of Britain*. Op de radar konden de Britten de Duitse vliegtuigen zien aankomen en daardoor de RAF-vliegtuigen op de juiste plaats en op het juiste moment inzetten. Foto uit 1945.

Aanval op de Sovjet-Unie

Hitler en Stalin hadden in 1939 afgesproken om elkaar niet aan te vallen. Maar nadat Hitler West-Europa had bezet, vielen in juni 1941 zijn legers toch de Sovjet-Unie binnen. **Operatie Barbarossa** verliep in het begin gunstig voor de Duitsers: ze veroverden enorme gebieden. Maar toen werd het winter. In delen van de Sovjet-Unie werd het zó koud dat zelfs de diesel in de tanks bevroor. Langzaam stopte de Duitse opmars. In 1943 werd een groot Duits leger bij de stad Stalingrad verslagen. De Russische legers wonnen daarna steeds meer gebied terug. De Slag om Stalingrad bleek een keerpunt in de oorlog.

BRON 5 Een groep Duitse soldaten heeft zich overgegeven in Stalingrad. Foto uit 1943.

BRON 6 Een propagandaposter uit de Tweede Wereldoorlog. De *Waffen-SS* was een onderdeel van het Duitse leger.

Nieuwe bondgenoten

Al vóór de oorlog waren de Verenigde Staten en Engeland geen vrienden met de Sovjet-Unie. Hun ideeën over democratie stonden lijnrecht tegenover het communisme. Toen Stalin bovendien een niet-aanvalsverdrag met Hitler sloot, was het voor de Verenigde Staten en Engeland overduidelijk dat ook Stalin hun vijand was. Door Operatie Barbarossa veranderde dat, want daarmee werden de Sovjet-Unie en Duitsland vijanden van elkaar. Stalin kon zich nu bij de bondgenoten tegen Hitler aansluiten: samen met de Russen moest Hitler te verslaan zijn.
De Verenigde Staten waren lange tijd geen partij in de oorlog. Op 7 december 1941 vernietigden de Japanners echter een groot deel van de Amerikaanse vloot in Pearl Harbor, een haven op een eilandje bij Hawaii in de Stille Oceaan. Er vielen 2400 Amerikaanse doden. De Verenigde Staten verklaarden direct daarop de oorlog aan Japan. Omdat Japan en Duitsland bondgenoten waren, kwamen de Verenigde Staten op deze manier óók in oorlog met Duitsland en kregen Engeland en de Sovjet-Unie er een machtige bondgenoot bij.

Duitsland verslagen

Op 6 juni 1944 voeren duizenden schepen vol Amerikaanse, Engelse en Canadese soldaten en soldaten uit andere landen richting de Franse kust. Bij deze aanval vielen duizenden doden, want de Duitsers verdedigden de kust goed. Deze dag is later **D-day** (*Decision-day*, 'beslissingsdag') genoemd. Uiteindelijk wisten de **geallieerden** een klein stukje van Frankrijk te veroveren. Ze brachten er een enorm leger heen. Van daaruit vochten ze zich een weg naar Duitsland. Tegelijkertijd vochten vanuit het oosten de Russen zich naar het westen. In april 1945 ontmoetten de twee legers elkaar, midden in Duitsland. Hitler pleegde zelfmoord, na eerst nog te trouwen met zijn vriendin Eva Braun. Op 7 mei 1945 gaf Duitsland zich over. De oorlog in Europa was voorbij.

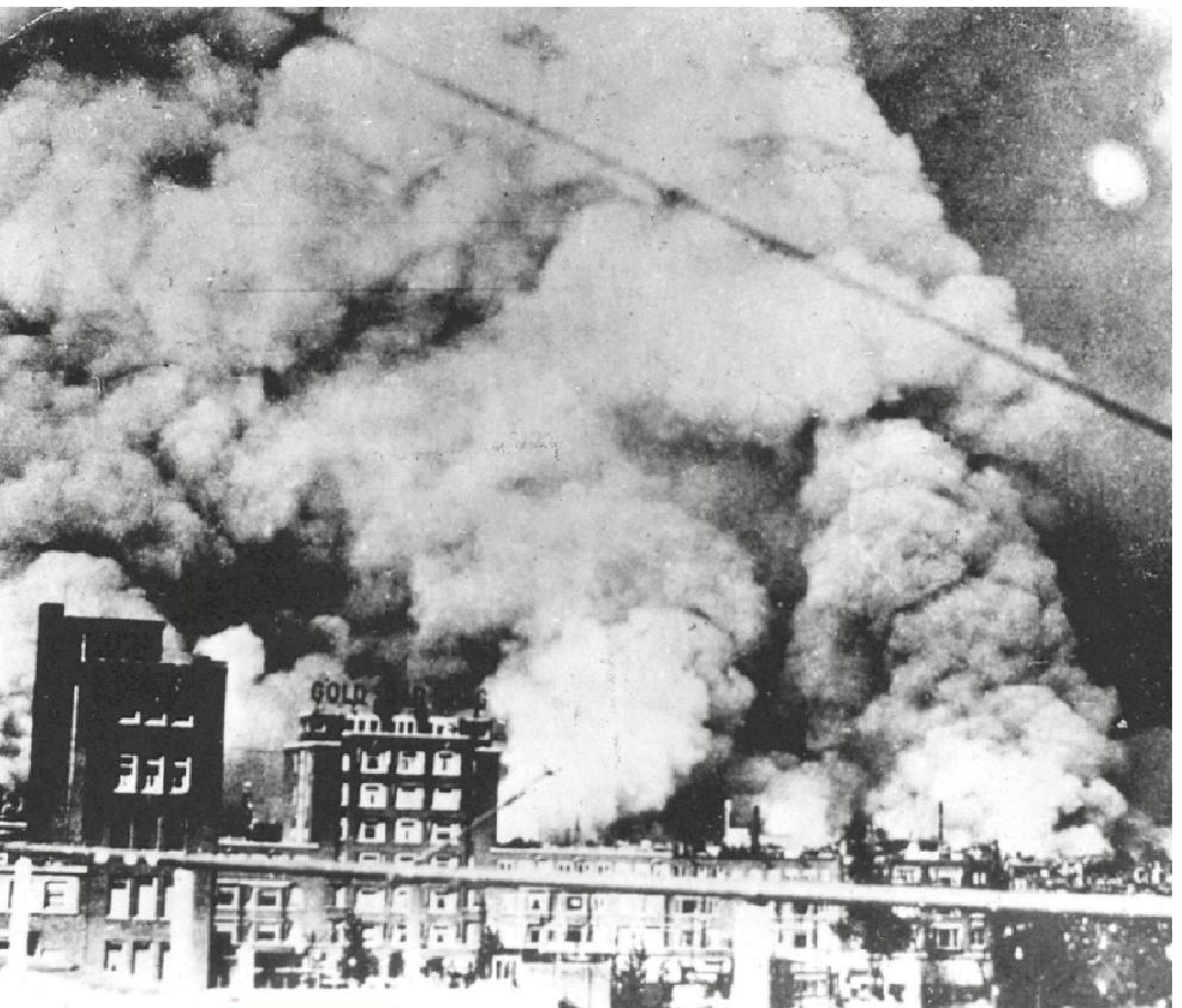
D-day
Aanval van de geallieerden op Duitsland, op 6 juni 1944 in Frankrijk.
geallieerden
Landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog samen tegen Duitsland vochten.
Operatie Barbarossa
Codenaam voor de Duitse aanval op de Sovjet-Unie in juni 1941.

5 2 De bezetting van Nederland

? Wat gebeurde er in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog?

Duitsland bezet Nederland

Toen Duitsland steeds meer landen veroverde, hoopte de Nederlandse regering dat het land neutraal kon blijven, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hitler dacht daar anders over. In de nacht van 10 mei 1940 liet hij een Duits leger onverwachts Nederland aanvallen. Hoewel het Nederlandse leger veel zwakker was dan het Duitse, vocht het hard terug. Toch begreep iedereen dat uiteindelijk Duitsland zou overwinnen. Na vier dagen strijd bombardeerden de Duitsers Rotterdam. Zeker 800 mensen kwamen daarbij om en de hele binnenstad werd weggevaagd. De Duitsers dreigden ook andere Nederlandse steden plat te bombarderen. Daarop besloten de regering en het leger dat Nederland zich moest overgeven. Vanaf 15 mei 1940 was Nederland bezet door Duitsland. Koningin Wilhelmina en de regering konden op het laatste moment naar Engeland vluchten. Van daaruit wilden zij de strijd tegen de Duitse bezetters voortzetten.

BRON 7 Rotterdam staat in brand na het Duitse bombardement. De branden waren zó groot en fel dat het drie weken duurde om ze te blussen. Foto uit 1940.

BONKAART DISTRIBUTIE
BOTER EN OLIE
(BOTERKAART)
NAAM:
ADRES:

BRON 8 Al vroeg in de oorlog was er gebrek aan allerlei producten. Door een systeem met bonnen kreeg iedereen evenveel voedsel.

Verraad en verzet

Tijdens de eerste jaren van de bezetting gedroegen de Duitse soldaten zich vrij netjes. Toch zagen de meeste Nederlanders ze het liefst zo snel mogelijk weer vertrekken. Sommige Nederlanders gingen bij **het verzet**. Ze deden van alles om de Duitsers dwars te zitten: ze hielpen onderduikers, vernielden Duitse spullen of vermoordden zelfs Duitse soldaten. Maar de meeste mensen wisten niet goed hoe ze zich konden verzetten of ze waren te bang. Daarom wachtten zij tot de geallieerden de oorlog zouden winnen. Ze probeerden zo gewoon mogelijk door te leven, wat vaak al moeilijk genoeg was.
Sommige Nederlanders waren juist blij met de Duitse bezetting. Ze profiteerden ervan door met de Duitsers te **collaboreren**. Ze hielpen de Duitsers of dreven handel met hen. Sommigen vochten zelfs mee in het Duitse leger, of verraadden onderduikers. Veel van die mensen zaten bij de **NSB**, een politieke partij. Hun leider, Anton Mussert, was het eens met veel nazi-ideeën.

Het laatste oorlogsjaar

Het zuiden van Nederland werd in de herfst van 1944 bevrijd. Het lukte de geallieerden toen niet om over de grote rivieren in het midden van ons land te komen. Tijdens een verrassingsaanval, waarbij 5000 soldaten aan parachutes en in zweefvliegtuigjes werden gedropt, probeerden de Engelsen de brug bij Arnhem over de rivier de Rijn te veroveren. Daarbij ging veel fout en bovendien was er een sterk Duits leger in de buurt. De Slag bij Arnhem werd door de geallieerden verloren. Het noordelijke deel van Nederland bleef dus langer bezet.
In de laatste winter van de oorlog ontstond er hongersnood in de grote steden van West-Nederland. De Duitsers deden heel weinig om het voedselgebrek op te lossen. Tijdens deze **Hongerwinter** aten mensen zelfs suikerbieten, bloembollen, honden en katten. Meer dan 20.000 mensen stierven van de honger. Pas na de strenge winter konden de geallieerden weer een aanval doen. Dit keer vielen ze de Duitse troepen in Nederland niet vanuit het zuiden maar vanuit het oosten aan. In maart 1945 bevrijdden de geallieerden de eerste plaatsen in Gelderland en Overijssel. Tegen de ergste hongersnood in het westen dropten de geallieerden voedsel. West-Nederland hoefde niet meer bevrijd te worden door de geallieerden, want op 5 mei 1945 gaf het Duitse leger in Nederland zich over.

BRON 9 In de Hongerwinter was er behalve voedselschaarste ook gebrek aan brandstof.

BRON 10

De Rotterdammer Henk Veldhuijzen maakte de Hongerwinter mee:
'Kou is een genadeloze ervaring, vooral als het lichaam al verzwakt is door te weinig voedsel. Oom Piet heeft uit de haven zware balken meegenomen, zodat wij nooit helemaal zonder brandstof zitten. Anderen zijn minder gelukkig. Zij stoken hun meubels op. Ook de bomen in de straat gaan eraan. Mannen zagen ze om en nemen ze in delen mee naar huis. Al dat zware werk is heel erg inspannend, door het gebrek aan voedsel. De maag is leeg en zeurt constant. Het hele lichaam zeurt en alle onderdelen ook. Het bewegen van een arm of het doen van een stap is al een inspanning. Het lichaam verzet zich, probeert activiteit te vermijden. De geest is wel klaarwakker. Soms droom je met wijd open ogen, vaak over eten. Je droomt niet over taarten en snoep, maar over brood, over aardappelen.
naar: Henk Veldhuijzen, Mijn kleine oorlog, *2004.*

BRON 11 In Nederland zijn veel herdenkingsmonumenten voor de Tweede Wereldoorlog. Foto uit 2014.

collaboreren
Samenwerken met de vijand.
Hongerwinter
Winter van 1944-1945, toen in West-Nederland ongeveer 20.000 mensen stierven van de honger.
NSB (Nationaal-Socialistische Beweging)
Nederlandse politieke partij die in de Tweede Wereldoorlog collaboreerde met de Duitsers.
het verzet
Verzamelnaam voor personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog op allerlei manieren de Duitsers tegenwerkten.

5 3 Hitlers moordmachine

? Wat gebeurde er in de Tweede Wereldoorlog met de joden?

Zes miljoen doden

De nazi's hebben vele onschuldige mensen vermoord. Onder hen waren zes miljoen joden. Ook vermoordden ze zigeuners, homoseksuelen en vele anderen. De meesten stierven in **vernietigingskampen**: **concentratiekampen** die speciaal waren gebouwd om er zo veel mogelijk mensen te doden. De gigantische massamoord op de zes miljoen joden kreeg later de naam **Holocaust.** De nazi's bouwden zeven vernietigingskampen. Daarvan is Auschwitz, in het huidige Polen, het bekendst. Daarnaast bouwden ze tientallen andere concentratiekampen waar gevangenen als slaven moesten werken en zeer slecht werden behandeld.

BRON 12

Primo Levi was een van de weinige overlevenden van Auschwitz. Over zijn jaren in het kamp schreef hij:
'Vanochtend viel de eerste sneeuw. Wij weten wat dat betekent, omdat wij hier vorige winter ook waren. Het betekent dat in de loop van de komende maanden zeven op de tien van ons zullen sterven. Wie niet sterft, zal iedere minuut te lijden hebben, elke dag weer. Er is geen woord voor om te beschrijven hoe het is om de hele dag in wind, sneeuw en vrieskou te werken met aan je lichaam niets dan een hemd, dun jasje en broek, en in het lichaam vreselijke uitputting, onvoorstelbare honger en het besef dat de dood waarschijnlijk snel komt.'
uit: Primo Levi, Is dit een mens, *1947.*

Van uitsluiten naar uitmoorden

In de eerste bezettingsjaren brachten de Duitsers niet direct alle joden naar concentratiekampen. Ze waren bang dat de bevolking daartegen in opstand zou komen. Dat wilden ze voorkomen, want een land met een rustige bevolking is makkelijker te controleren.
Wel werden iedere paar maanden nieuwe discriminerende regels ingevoerd. Enkele voorbeelden:

- In november 1940 werden alle joodse leraren en ambtenaren ontslagen.
- In januari 1941 moesten joden zich laten registreren, zodat de Duitsers precies wisten op welke adressen joden woonden.
- Vanaf november 1941 waren veel openbare plaatsen verboden voor joden, zoals bioscopen, trams en parken.
- Vanaf mei 1942 moesten joden een gele ster op hun kleding dragen om herkenbaar te zijn.

Door deze maatregelen kregen joden geleidelijk aan steeds minder rechten en leefden ze gescheiden van hun landgenoten. Vanaf de zomer van 1942 werden in Nederland joden opgepakt en naar het concentratiekamp Westerbork gebracht. Van daaruit werden ze in goederenwagons naar de vernietigingskampen in Polen vervoerd, waar ze vrijwel allemaal de dood vonden. Van de ongeveer 140.000 joden in Nederland zijn er 108.000 weggevoerd. Daarvan kwamen er na de oorlog slechts 6000 terug.

BRON 13 Op veel plaatsen mochten geen joden meer komen.

BRON 14 Deze joodse vrouw en haar baby worden vermoord door een Duitse soldaat. Foto uit 1942.

BRON 15 Het concentratiekamp Auschwitz is nu een museum. Er liggen onder meer tienduizenden brillen, haarborstels, schoenen en koffers in grote vitrines, bezittingen van de mensen die hier vermoord zijn.

Waarom?!

Volgens de nazi's zijn mensen niet gelijk of gelijkwaardig. In hun **rassenleer** onderscheidden zij twee soorten mensen: *Übermenschen* en *Untermenschen*. Bij wie je hoorde, had te maken met je afkomst. In de tijd van de Romeinen leefden er in Europa veel volken. In het noorden en westen woonden Germaanse volken. De nazi's vonden alleen mensen die van de Germanen afstammen goed: dat waren de *Übermenschen*. Daarvan waren de Ariërs, vaak met blonde haren en blauwe ogen, het allerbeste. Dat waren vooral de Duitsers zelf.
Untermenschen waren volgens de nazi's de niet-Germaanse volkeren, zoals Oost-Europese volken, maar ook homoseksuelen en psychiatrische patiënten. Volgens de nazi's mocht je al deze mensen gebruiken voor je eigen bestwil. Je mocht hen uitbuiten, verjagen en zelfs vermoorden als je dat wilde. De gevaarlijkste soort *Untermenschen* waren volgens de nazi's joden. In Duitsland en de door de Duitse legers bezette gebieden woonden ongeveer dertien miljoen joden. In 1942 besloten de nazi's dat zij al deze mensen zouden doden. Deze beslissing noemden ze de *Endlösung* ('eindoplossing').

BRON 16

Jodenhaat, **antisemitisme**, is niet door de nazi's uitgevonden, maar bestond al veel langer in Europa. Al in 1543 schreef Maarten Luther:
'Pas op voor de joden, want overal waar zij wonen is een huis voor duivels. Bedrog, leugens, satansvering en de belediging van God en mensen, dat is waar zij zich mee bezighouden, op de meest gemene en giftige manier. Ze zijn niks dan dieven en rovers, die al het voedsel dat ze eten en alle kleding die ze dragen, van ons hebben gestolen.'

antisemitisme
Hekel hebben aan joden, discriminatie van joden.
concentratiekamp
Plek waar tijdens een oorlog burgergevangenen worden opgesloten.
Holocaust
Naam voor de moord op zes miljoen joden in de Tweede Wereldoorlog. Joden zelf noemen dit de Shoa.
rassenleer
Theorie van de nazi's dat je mensen kunt indelen in goede en slechte rassen.
vernietigingskamp
Concentratiekamp speciaal gebouwd om er zo veel mogelijk mensen te vermoorden.

5 4 Leven in oorlogstijd

? Wat betekende de Tweede Wereldoorlog voor de Europese burgers?

Bombardementen

Tijdens de oorlog hadden burgers in Europa het heel zwaar. In de Eerste Wereldoorlog werd er vooral gevochten tussen soldaten aan het front, vanuit de loopgraven. De Tweede Wereldoorlog was echter een oorlog van bombardementen. De vliegtuigen werden beter en sterker: ze konden verder vliegen en meer en zwaardere bommen meenemen. De oorlogvoerende landen gooiden hun bommen bewust op steden en burgers, om de vijand tot overgave te dwingen of moedeloos te maken.

Angst in Engeland

Engeland is tijdens de oorlog niet bezet door de Duitsers. Na de verloren *Battle of Britain* probeerde Hitler Engeland niet meer te veroveren. Wel liet hij gedurende de hele oorlog zijn vliegtuigen de grote Engelse steden bombarderen, vooral Londen. Steeds opnieuw klonk daar het luchtalarm en moesten mensen naar schuilkelders vluchten. De waarschuwing voor een aanval kwam helaas vaak te laat. De overheid vond het in de stad te gevaarlijk worden voor kinderen. Bijna een miljoen kinderen zijn daarom aan het begin van de oorlog, zonder hun ouders, op het veilige platteland bij pleeggezinnen ondergebracht. Later in de oorlog schoten de Duitsers, meestal vanuit Nederland en België, onbemande raketten met bommen op Engeland af: de V1's en V2's. Door dit soort aanvallen kwamen tienduizenden mensen om of raakten gewond. Ook de schade aan gebouwen was enorm. Voortdurend was er de angst dat de bommen geladen zouden zijn met gifgas, en veel mensen droegen daarom altijd een gasmasker bij zich. Achteraf bleek dit niet nodig: Hitler gebruikte geen gifgas bij de aanvallen op Engeland.

BRON 17 Ook de ondergrondse stations van de metro werden in Londen als schuilkelder gebruikt. Foto uit 1940.

Terreur en verzet in Duitsland

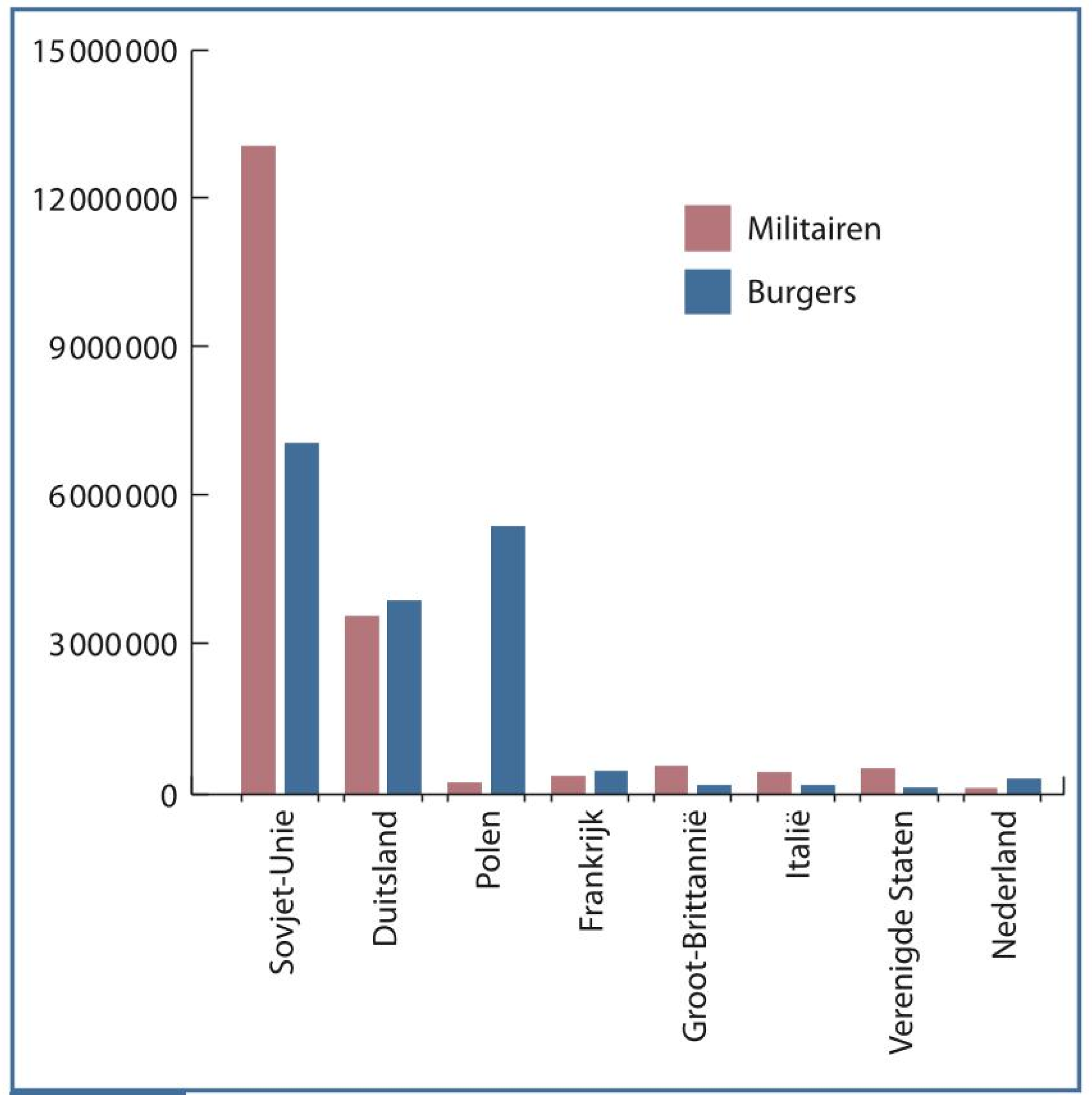
Om het de Duitsers moeilijker te maken om oorlog te voeren, bombardeerden de geallieerden in Duitsland de wapenfabrieken en de wegen en spoorwegen waarover de Duitsers hun soldaten en wapens vervoerden. Maar ook bombardeerden ze steden, waarbij talloze burgerslachtoffers vielen. De geallieerden deden dat bewust, omdat ze hoopten dat het Duitse volk hierdoor in opstand zou komen tegen Hitler.
De Duitsers leefden echter in een **dictatuur**. Wie openlijk twijfelde aan Hitlers plannen werd in nazi-Duitsland zwaar gestraft. Er was altijd de angst om opgepakt te worden en in een concentratiekamp terecht te komen. Bovendien bleef de meerderheid van de Duitsers door de nazipropaganda heel lang geloven dat zij voor een goede zaak vochten, en dat de oorlog daarvoor noodzakelijk was. Toch waren er ook in Duitsland mensen die zich durfden te verzetten. Verzetsplannen ontstonden onder alle lagen van de bevolking: van studenten tot aan officieren in het Duitse leger. Er zijn tientallen pogingen gedaan om Hitler te vermoorden om met de geallieerden te kunnen praten over een wapenstilstand. Daarvan is *Operatie Walküre* het bekendst: een bomaanslag op Hitler door enkele hoge Duitse officieren, waaronder Von Stauffenberg. Deze aanslag in de zomer van 1944 mislukte, waardoor de oorlog nog ruim negen bloedige maanden langer duurde.

Staatsinrichting

Nederlanders mogen het oneens zijn met hun regering. Ze mogen dat ook zeggen en schrijven, want hier is vrijheid van meningsuiting. Wij kennen ook de vrijheid van vereniging. Dat betekent dat burgers zich in groepen mogen organiseren, zoals een vakbond of een politieke partij. Op die manier kunnen ze nog meer invloed krijgen op het bestuur dan door alleen maar te stemmen.
Een burger kan ook een conflict hebben met de overheid. De rechter beslist dan hoe dit volgens de wet moet worden opgelost. De rechter kan de overheid zelfs dwingen om bepaalde maatregelen in te trekken of aan een burger bijvoorbeeld een schadevergoeding te betalen.

BRON 18 Dit is een monument voor de *Weiße Rose* ('Witte Roos'), een Duitse verzetsgroep van vijf studenten. Ze riepen op tot geweldloos verzet tegen Hitler door teksten te verspreiden. De studenten werden in 1943 opgepakt en kregen de doodstraf. Foto uit 2014.

BRON 19 Aantallen slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog in Europa.

Vernietiging in de Sovjet-Unie

In geen enkel ander land vielen in de Tweede Wereldoorlog zo veel slachtoffers als in de Sovjet-Unie. Toen de Duitsers het land binnenvielen, zette Stalin alles op alles om de Grote Vaderlandse Oorlog – de Russische naam voor de Tweede Wereldoorlog – te winnen. De Duitsers deden precies hetzelfde. Hierdoor ontstonden er bloedige veldslagen bij de steden Stalingrad (1942-1943) en Leningrad (1941-1944). Bij die strijd zijn beide steden vrijwel volledig verwoest en kwamen meer dan twee miljoen Russen om het leven.
Hoewel het Sovjetleger op eigen terrein vocht en veel groter was dan het Duitse leger, duurde het jaren voordat het de Duitsers wist te verslaan. Dit kwam doordat Stalin vlak voor de oorlog veel officieren had laten arresteren en meestal vermoorden. Stalin had daarmee nog steeds een heel groot leger, maar geen geschikte mensen meer om het te leiden. Ook ontbrak het de soldaten aan voldoende en goede wapens. Bovendien wilde Stalin per se Stalingrad – de stad die naar Stalin was vernoemd – behouden, hoeveel soldaten hij daar ook voor moest opofferen. In die stad is om elke straat gevochten, tussen de ruïnes van de huizen. Om zijn doel te bereiken, liet hij Russische soldaten ter plekke doodschieten als zij niet langer meer wilden doorvechten.

BRON 20 Oorlog in Stalingrad: brandende gebouwen in een kapotgeschoten stad. Foto uit 1943.

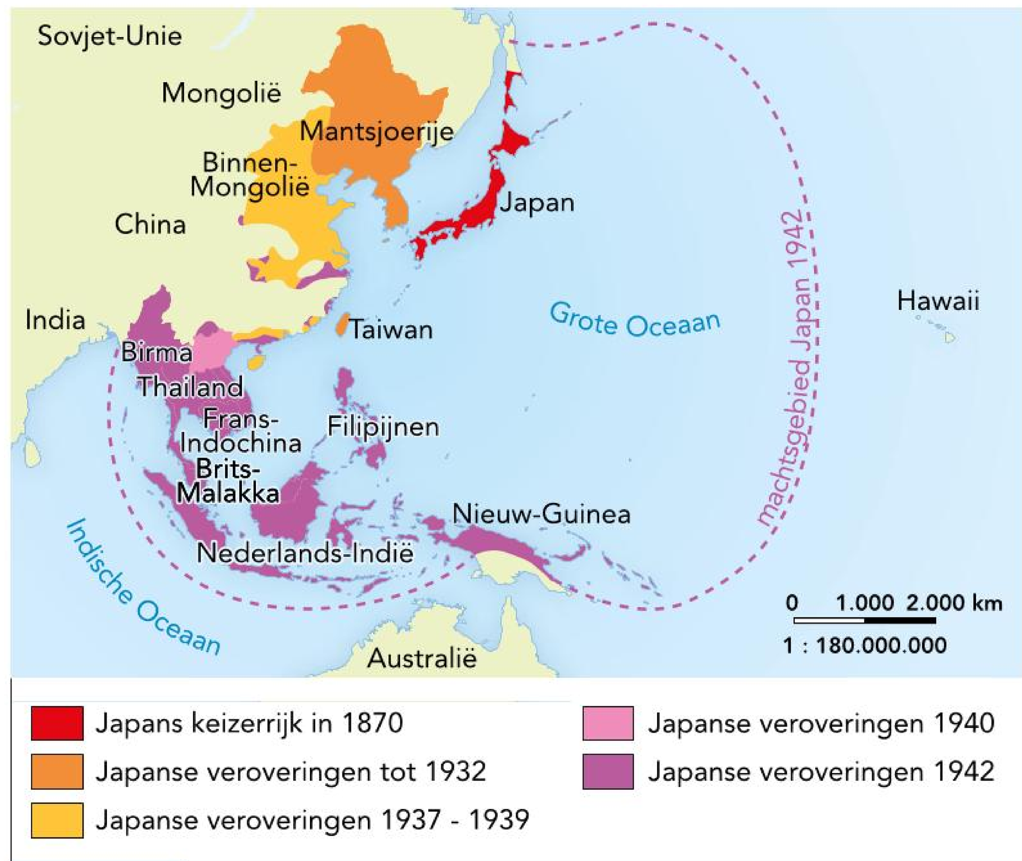
dictatuur
Manier van besturen waarbij één leider (of één kleine groep) alle macht heeft.

5 Het einde van Nederlands-Indië

? Hoe verliep de Tweede Wereldoorlog in Azië, en wat waren de gevolgen voor Nederlands-Indië?

Oorlog in Azië

In 1937 viel het Japanse leger China binnen. Deze oorlog werd door Japan gewonnen. De Japanse soldaten gedroegen zich enorm wreed en vermoordden in Nanking, toen de hoofdstad van China, 300.000 burgers.
De landen rond de Stille Oceaan, waaronder de Verenigde Staten en Nederlands-Indië, werden bang voor dit agressieve Japan. Ze gingen de handel met het land boycotten. De Japanse generaals besloten daarop alle Europeanen en Amerikanen uit Azië te verjagen. Japan was imperialistisch: het wilde in een groot gebied de macht hebben. Eigenlijk wilde Japan in Azië hetzelfde als Hitler in Europa. Omdat Duitsland en Japan bovendien dezelfde vijanden hadden, werden ze bondgenoten.
Door de aanval op Pearl Harbor in december 1941 kon Japan snel enorme gebieden veroveren in Azië. Ook Nederlands-Indië kwam in Japanse handen. Alle Nederlanders die er woonden, werden opgesloten in concentratiekampen, door de Nederlanders al snel 'Jappenkampen' genoemd.

BRON 21 De Japanse veroveringen in Azië in 1942.

Gebondenheid aan tijd en plaats

Gedachten en meningen van mensen in de geschiedenis kunnen sterk verschillen. Hoe mensen denken hangt af van de omgeving en de tijd waarin zij leven. Ook persoonlijke zaken hebben er invloed op. Bijvoorbeeld je leeftijd, waar je geboren bent, je geloof, en of je een jongen of meisje bent. Hierdoor kunnen mensen dezelfde gebeurtenis verschillend interpreteren (persoonlijk oordeel geven), ook al leven zij in dezelfde tijd en op dezelfde plaats.

BRON 22

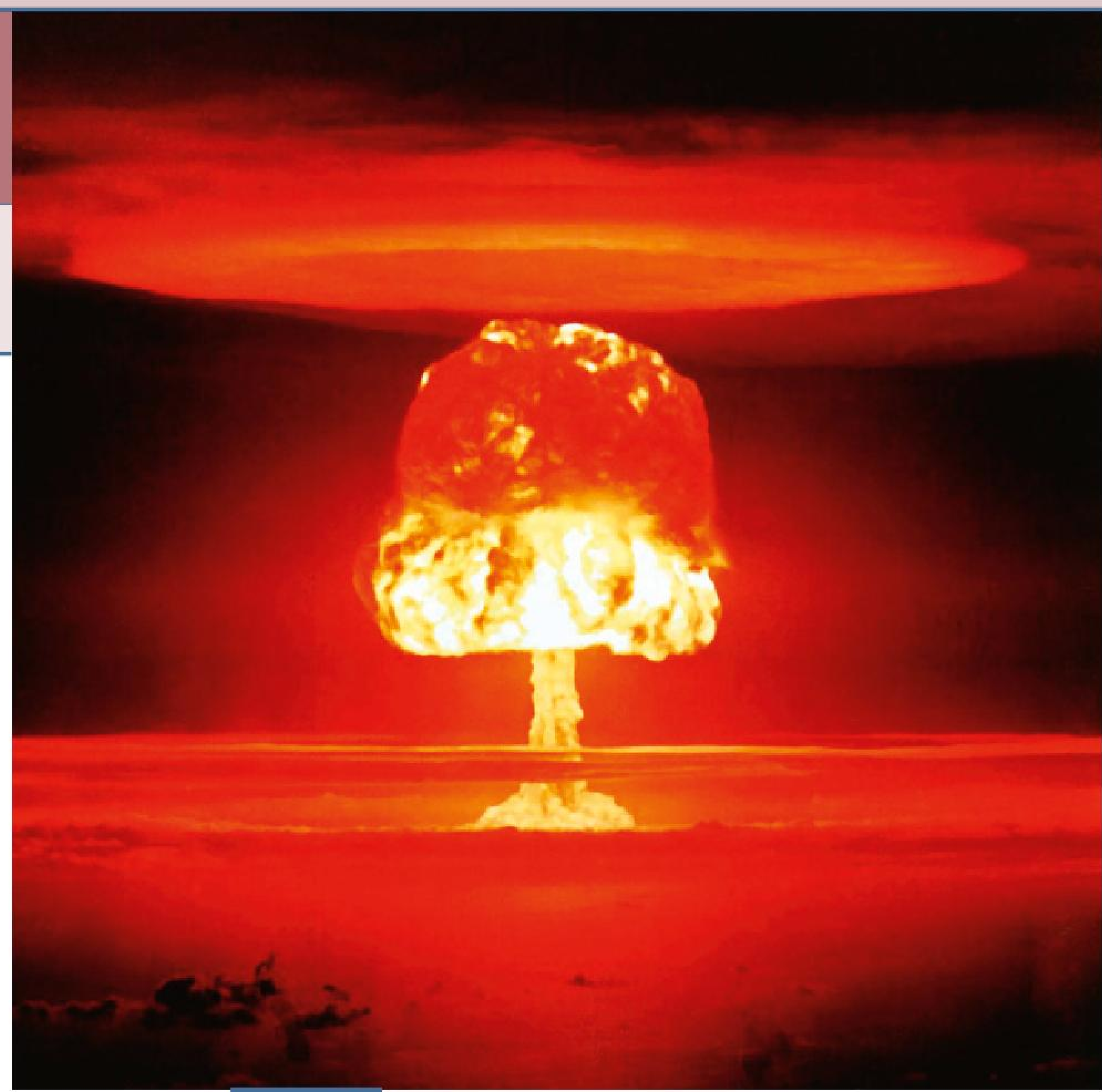
Theo Derksen woonde als kind in een Jappenkamp:
'Steeds meer mensen met Westers bloed worden opgesloten. De Jap wil het blanke ras helemaal uit het straatbeeld weg hebben. In het begin mogen we nog wel eens naar buiten, maar in het laatste jaar mag niemand meer het kamp uit. Veel gevangenen zijn zwaar mishandeld en soms zelfs doodgeslagen. Andere kampbewoners moeten daarbij toekijken. Soms wordt iemand dagenlang opgesloten in een kleine kooi waar je alleen in past als je in elkaar hurkt. We krijgen erg weinig voedsel. Het is de bedoeling dat de gevangenen worden uitgehongerd. Het doden-aantal stijgt snel.'
naar: Theo Derksen, Kind in het Jappenkamp, *2002.*

BRON 23

Hans Vervoort was drie jaar toen hij in een Jappen-kamp werd opgesloten:
'Af en toe verdwaalde er een hond in het kamp, ook op zoek naar voedsel. De hond werd gevangen en meteen in de soepketel gegooid. Eigenlijk was deze soep voor de zieken. Mijn broertje was ziek en is uiteindelijk ook overleden. Toen mijn moeder hem aan het begraven was, net buiten het kamp, kreeg ik de soep met hondenvlees die eigenlijk voor hem was bedoeld. Jaren heb ik me daarover schuldig gevoeld.'
naar: Hans Vervoort, Kind in de Oost, *2005.*

Japan verliest de oorlog

De oorlog verliep niet goed voor de Japanners. Na de snelle veroveringen in de eerste jaren, verloren ze vanaf 1942 steeds meer gebied. Toch was het voor de Amerikanen lastig om Japan snel te verslaan: het gebied dat de Japanners hadden veroverd, bestond uit vele eilanden. Elk eiland moest apart worden heroverd. Dit kostte enorm veel tijd en ook sneuvelden hierbij veel Amerikaanse soldaten. In augustus 1945 gebruikten de Amerikanen daarom een nieuw wapen dat in het diepste geheim was ontwikkeld: de atoombom. Met één bom werd in een fractie van een seconde de Japanse stad Hiroshima volledig verwoest en kwamen 78.000 mensen om. Met een tweede bom werd de stad Nagasaki vernietigd. Japan kon toen niet anders dan zich overgeven.

BRON 24 De atoombom was het eerste kernwapen. De explosie wordt veroorzaakt door de grote energie in atomen. Behalve een enorme kracht komt er bij de explosie ook radioactiviteit vrij. Aan de gevolgen daarvan kunnen nog jaren later mensen overlijden.

Nederlands-Indië wordt Indonesië

Al vóór de oorlog leefde onder een deel van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië de wens om zelf hun land te besturen, onafhankelijk van Nederland. Zij richtten daarvoor een nationalistische partij op. De nederlaag van Japan vonden zij een goed moment om hun voornemen uit te voeren. Een van de leiders, Soekarno, riep de onafhankelijkheid uit. Voortaan zou Nederland geen macht meer hebben in Indonesië, zoals Nederlands-Indië vanaf die dag heette. Nederland was het daar niet mee eens en stuurde soldaten om tegen de nationalisten te vechten. Tijdens twee **politionele acties** stierven duizenden Nederlandse soldaten en vele tienduizenden Indonesiërs. Het lukte de Nederlanders echter niet om de nationalisten te verslaan. In 1949 erkende Nederland alsnog de onafhankelijkheid van de republiek Indonesië. Indonesiërs die hadden meegevochten met de Nederlanders werden door veel nationalisten gezien als landverraders. Ongeveer 300.000 vluchtten naar Nederland. Daar werden ze opgevangen in kampen, onder meer in het voormalige Duitse concentratiekamp Westerbork.
Op één groot eiland, Nieuw-Guinea, bleven de Nederlanders de baas. In 1962 dreigde hierover een oorlog tussen Nederland en Indonesië. Onder druk van de Verenigde Staten en de Verenigde Naties droeg Nederland toen ook Nieuw-Guinea aan Indonesië over.

BRON 25 Advertentie van het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid.

BRON 26

Mohammed Hatta, een van de leiders van de nationalisten, zei in 1928 in een toespraak:
'Wij willen niet samenwerken met de Nederlandse regering. Wij zijn te vaak bedrogen door hen. Het moment waarop de vrijheidsdrang het hoogtepunt bereikt, zal komen. Dan kan Nederland kiezen: rustig weggaan of eruit gegooid worden.'

BRON 27 Indonesische nationalisten, gevangengenomen door Nederlandse militairen. Foto uit 1947.

politionele acties
Militaire acties van Nederland in 1947-1949 om te voorkomen dat Indonesië onafhankelijk werd.

5 6 Vrienden worden vijanden

? Hoe werd in Europa na de Tweede Wereldoorlog de macht verdeeld?

Bang voor Stalin

Tussen het leven in een communistisch land (zoals de Sovjet-Unie) en het leven in een democratisch en **kapitalistisch** land (zoals de meeste landen in West-Europa) waren grote verschillen. Stalin maakte er geen geheim van dat hij zo veel mogelijk landen communistisch wilde maken. De meeste mensen in West-Europa wilden dat niet en waren bovendien bang voor de machtige leider van het enorme communistische land. Ze wisten zeker dat ze een slecht leven zouden krijgen onder een communistisch bestuur. In het veel armere Oost-Europa kregen de communisten echter meer aanhang. In Tsjecho-Slowakije bijvoorbeeld kregen de communisten in 1946 bij vrije verkiezingen 38% van de stemmen. En ook in Zuid-Europa hadden communistische partijen een flinke aanhang.

BRON 28 Ook vóór en tijdens de oorlog was het anti-communisme sterk aanwezig (bolsjewisme is communisme). Duitse propaganda uit 1942.

BRON 29 Al in februari 1945, toen duidelijk was dat Duitsland de oorlog zou verliezen, kwamen de leiders van de geallieerden bij elkaar. President Roosevelt van de Verenigde Staten zit in het midden, tussen Churchill (links) en Stalin.

Twee Europa's

In het laatste oorlogsjaar had de Sovjet-Unie een groot deel van Europa bevrijd van de Duitsers. Stalin wilde deze gebieden niet zomaar afstaan. Hij wilde er macht houden en deze landen communistisch maken. Het lukte de Verenigde Staten en Groot-Brittannië niet om Stalin op andere gedachten te brengen. Daardoor ontstond er na de oorlog in Europa een deling tussen Oost- en West-Europa. In het oostelijk deel kreeg de Sovjet-Unie veel invloed. In de meeste Oost-Europese landen kwam een communistische regering die precies deed wat de Sovjetleiders wilden. De landen in het westen van Europa werden democratisch. Tussen de Verenigde Staten en West-Europa kwam veel handel. In West-Europese landen lagen Amerikaanse producten in de winkels en Amerikaanse bedrijven vestigden zich in deze landen. Door deze **Amerikanisering** kregen de Verenigde Staten invloed in West-Europa. Bovendien beschermden ze West-Europa militair tegen het communisme. Er waren veel Amerikaanse soldaten in West-Europa en er werden grote hoeveelheden Amerikaanse wapens geplaatst bij de grens met Oost-Europa. En daar reageerde Stalin weer op door ook wapens te plaatsen aan de grens.

BRON 30 Europa na 1945.

Duitsland verdeeld

Toen Hitler bijna was verslagen, spraken de leiders van de geallieerden met elkaar af dat ze Duitsland in vier stukken zouden opdelen: de belangrijkste overwinnaars en Frankrijk kregen elk een deel. Ook de hoofdstad Berlijn werden in vier delen gesplitst. De geallieerden meenden dat op deze manier Duitsland zich het best kon herstellen. Nazileiders zouden worden opgepakt en gestraft, en het Duitse volk zou een 'heropvoeding' krijgen: alle verkeerde ideeën die door de jarenlange nazipropaganda waren ingeprent, moesten plaatsmaken voor ideeën over vrijheid en democratie.
De Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk gingen al snel samenwerken in hun gebieden. Maar de relatie met de Sovjet-Unie verslechterde, zodat er niet meer werd gesproken over de toekomst van Duitsland, en het land en de stad Berlijn verdeeld bleven.

BRON 31

Winston Churchill in een toespraak in 1946:
'Europa is verdeeld door een IJzeren Gordijn. Dit is niet het vrije Europa waar wij van droomden. Hier komt alleen maar meer oorlog van. Niemand weet wat de Sovjet-Unie van plan is. Niemand weet of ze zullen proberen andere landen te veroveren en communistisch te maken.'

Wie was Winston Churchill?

Winston Churchill was de minister-president van Groot-Brittannië tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als bondgenoot van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie versloeg zijn land Duitsland. Churchill wist in de oorlog met inspirerende toespraken de Britse bevolking en militairen moed in te spreken. Maar ook nam hij beslissingen die veel levens kostten, zoals het bombardement op de Duitse stad Hamburg waarbij 48.000 burgers stierven, terwijl volgens veel mensen het bombardement onnodig was. Churchill haatte het communisme en was dan ook een groot tegenstander van de politiek van Stalin. Hij was een lastige man. Hij dronk veel, rookte onophoudelijk sigaren en maakte snel ruzie. Maar hij was ook heel begaafd: behalve politicus was hij kunstschilder en schrijver van vooral boeken over geschiedenis, waarvoor hij in 1953 de Nobelprijs voor literatuur kreeg.

Amerikanisering
Proces waarin de Amerikaanse cultuur wordt overgenomen.
kapitalisme
Economisch systeem waarbij ondernemers zo veel mogelijk winst willen maken. Daarvoor heb je vrijheid nodig.

5 7 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1. De economische wereldcrisis.
2. Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme.
3. De Duitse bezetting en de jodenvervolging.

DIT HEB JE GELEERD

1. Je weet hoe de Tweede Wereldoorlog begon en hoe deze oorlog verliep.
2. Je weet wat er in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde.
3. Je weet wat er in de Tweede Wereldoorlog met de joden gebeurde.
4. Je weet wat de Tweede Wereldoorlog voor de Europese burgers betekende.
5. Je weet hoe de Tweede Wereldoorlog in Azië verliep en wat de gevolgen waren voor Nederlands-Indië.
6. Je weet hoe in Europa na de Tweede Wereldoorlog de macht werd verdeeld.

DIT KUN JE NU

Je kunt de gebondenheid aan tijd en plaats van de maker van een bron herkennen.

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1937
- Japan valt China binnen.

1938

1939
- Duitsland valt Polen aan. Begin Tweede Wereldoorlog.

1940
- **10 mei** Duitsland valt Nederland aan.
- **14 mei** Bombardement op Rotterdam.
- **15 mei** Nederland geeft zich over. Begin Duitse bezetting.
- **10 juli-31 oktober** *Battle of Britain*

1941
- **22 juni** Begin Operatie Barbarossa.
- **7 december** Japanse aanval op Pearl Harbor.

1942
- **januari** Japan bezet Nederlands-Indië.
- **20 januari** Nazi's besluiten om alle joden te vermoorden.
- **22 februari** Eerste joden opgepakt in Nederland.
- **1942-1943** Slag om Stalingrad.

1943

1944
- **6 juni** D-day: geallieerden vallen aan.
- **15-25 september** Geallieerden bevrijden Zuid-Nederland. Slag bij Arnhem.
- **1944-1945** Hongerwinter in Noordwest-Nederland.

1945
- **30 april** Hitler pleegt zelfmoord.
- **5 mei** Heel Nederland bevrijd.
- **7 mei** Duitsland geeft zich over.
- **6 en 9 augustus** Atoombommen op Japan. Japan geeft zich over.

1946

1947
- **1947-1949** Politionele acties in Indonesië.

1948

1949

1950
- **27 december** Nederland erkent de onafhankelijkheid van Indonesië.

PERSONEN

Winston Churchill (1874-1965)
Minister-president van Groot-Brittannië van 1940-1945 en van 1951-1955.

Adolf Hitler (1889-1945)
Fascistische dictator van Duitsland van 1933-1945. Verantwoordelijk voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

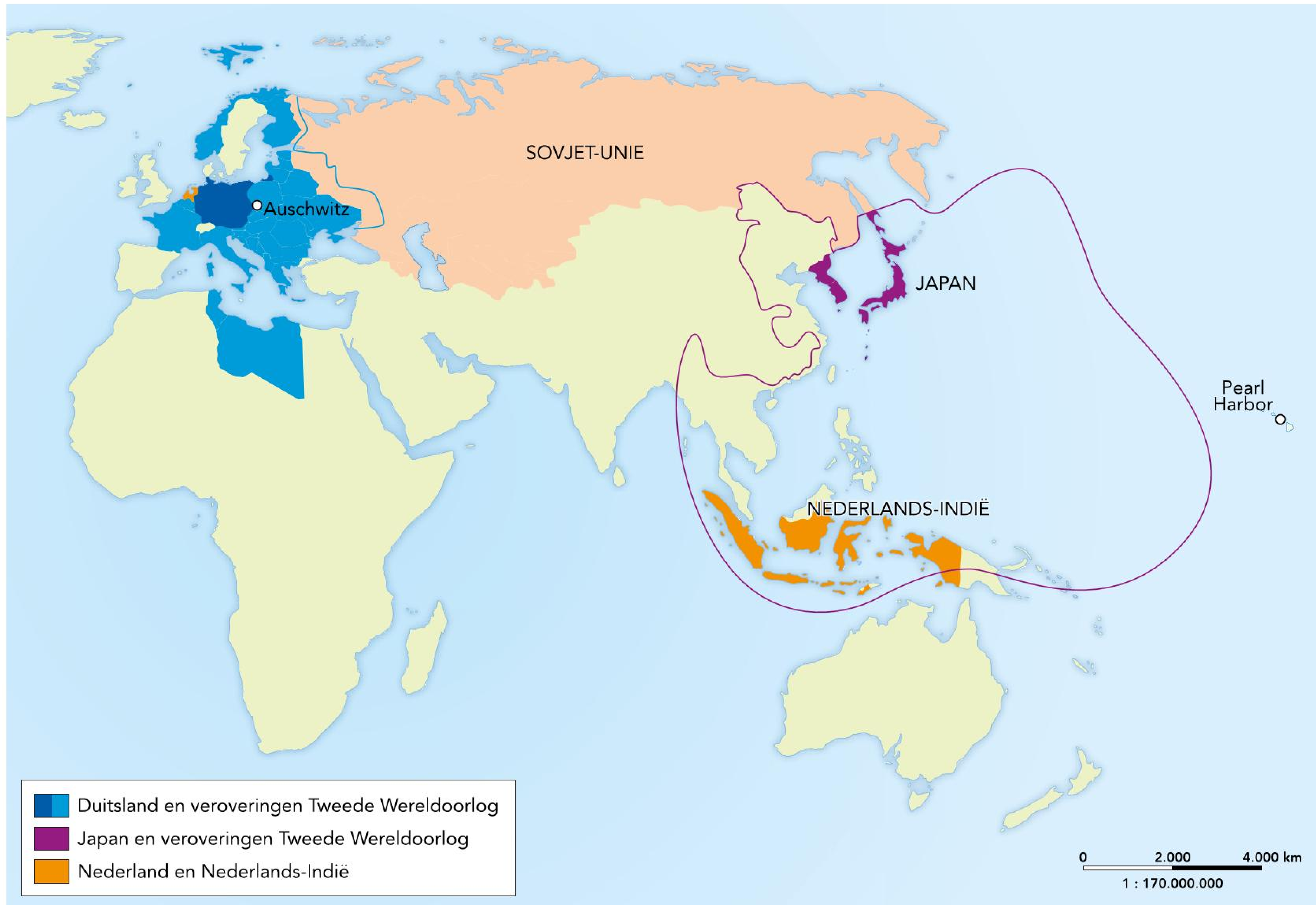
Franklin D. Roosevelt (1882-1945)
President van de Verenigde Staten van 1933-1945.

Kusno Sosrodihardjo Soekarno (1901-1970)
De eerste president van Indonesië, van 1945-1967.

Josef Stalin (1878-1953)
Leider van de Sovjet-Unie van 1928-1953. Hij maakte van de Sovjet-Unie een dictatuur.

BEGRIPPEN

Amerikanisering
antisemitisme
collaboreren
concentratiekamp
D-day
dictatuur
geallieerden
het verzet
Holocaust
Hongerwinter
kapitalisme
NSB (Nationaal-Socialistische Beweging)
Operatie Barbarossa
politionele acties
rassenleer
vernietigingskamp

BRON 32

5 Keuzeopdrachten

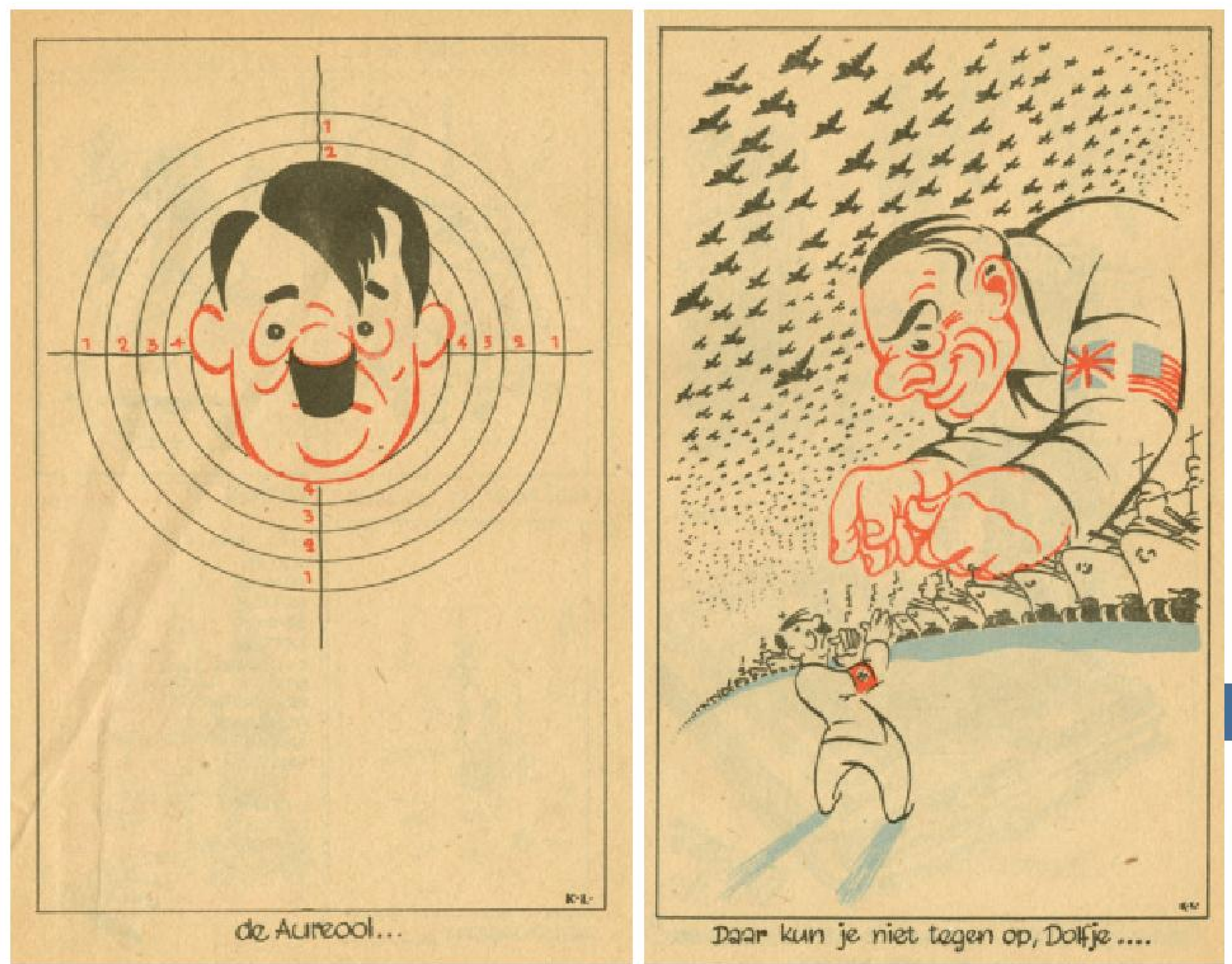
A De Duitsers bespotten

Spotprenten

Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben tegenstanders van de nazi's duizenden spotprenten gemaakt. In landen die niet door de nazi's waren bezet, werden de spotprenten in kranten en tijdschriften geplaatst. In de bezette landen werden ze stiekem verspreid.
Als je zo'n spotprent bekijkt, weet je meestal snel hoe de tekenaar over de nazi's denkt. De tekenaar helpt je daarbij door symbolen te gebruiken of door dingen te overdrijven.

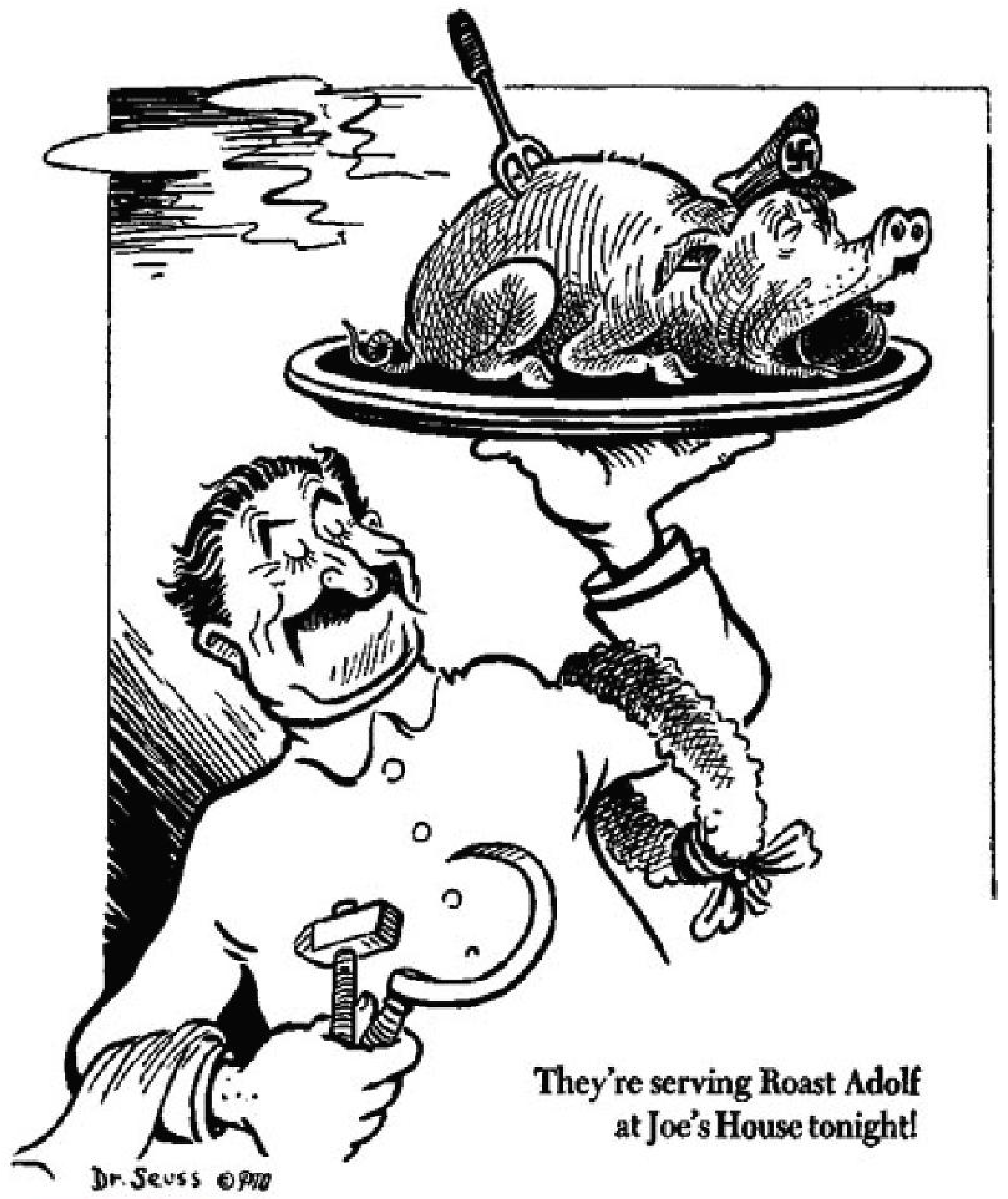
BRON 1 'Dit is het resultaat als je op Hitler stemt'. Duitse spotprent, 1932.

BRON 4 Nederlandse spotprenten.
Links: 1942. Rechts:1943.

BRON 2 Op het dier staat: 'verslagen Europa'. Linksboven staat: 'Ik heb hem gedood, maar hij bijt nog steeds!'. Amerikaanse spotprent, 1941.

BRON 3 'Ze serveren vanavond geroosterde Adolf bij Joe's thuis'. Met 'Joe' wordt hier Stalin bedoeld. Amerikaanse spotprent, 1941.

B Kijken naar de oorlog

BRON 1

Schindler's List

In september 1939 worden Poolse joden naar concentratiekampen gebracht. De zakenman Oscar Schindler gaat naar de Poolse stad Krakau om te zien of hij daar goedkope arbeidskrachten kan krijgen. Schindler maakt zich populair bij de Duitsers, en met hun steun begint hij er een potten- en pannenfabriek. Hij neemt joden in dienst als arbeiders. Als hij ontdekt dat in vernietigingskampen joden worden vermoord, doet hij eerst niets. Hij wil alleen winst maken. Langzaam gaat hij echter afschuw voelen voor wat de nazi's doen. Schindler koopt honderden joden vrij om in zijn fabriek te werken. Daar zijn ze veilig. Zijn doel is om ze naar een veilige plaats te brengen, ver weg van de Duitsers.

BRON 2

A Bridge Too Far

In 1944 proberen de geallieerden de grote rivieren in het midden van Nederland over te steken om Noord-Nederland te bevrijden. Hiervoor werd de Slag bij Arnhem uitgevochten. De geallieerden verliezen die. In deze film zie je hoe de slag wordt voorbereid en hoe de slag verloopt.

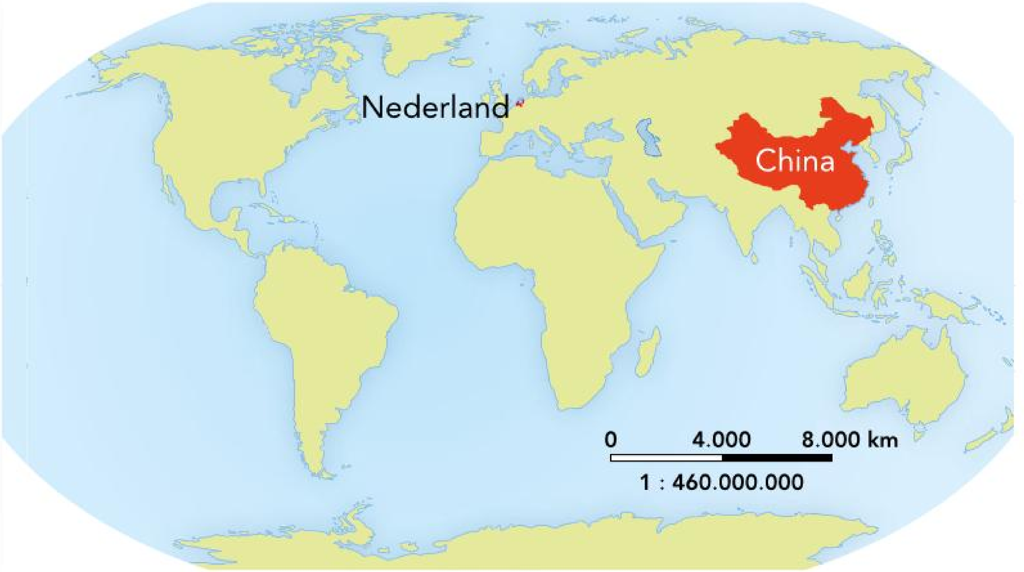
BRON 3

Saving Private Ryan

De film begint met de aanval van de geallieerden op D-day, 6 juni 1944. De Amerikaanse kapitein Miller vecht met zijn mannen tegen de Duitse stellingen op het strand. Het is een lang en bloederig gevecht.
Een van de vele doden is een soldaat met de achternaam Ryan. In de Verenigde Saten wordt op het ministerie van Oorlog ontdekt dat er nóg twee Ryans zijn omgekomen. De drie Ryans zijn broers. De vierde broer, James, is ook soldaat en leeft nog. Er wordt besloten dat deze Ryan naar huis mag. Niemand weet echter waar precies hij zich bevindt. Kapitein Miller en zijn mannen krijgen de taak om *Private Ryan* ('soldaat Ryan') op te sporen. Tijdens hun zoektocht gaan ze de waanzin en gruwelijkheid van de oorlog inzien.

C In die tijd in China

Einde van het keizerrijk

China werd vanaf ongeveer 2200 v. Chr. bestuurd door dynastieën, families van keizers. Omdat de Chinese keizer veel macht had, waren er altijd anderen die óók keizer wilden zijn. Hierdoor waren er regelmatig machtswisselingen. Tussen 2200 v. Chr. en 1912 zijn er ongeveer vijftien dynastieën aan de macht geweest. Sommige daarvan heersten lange tijd, andere heel kort. Niet alle heersers bestuurden hun grote rijk goed of deden iets aan problemen zoals een hongersnood of een inval van een vijandig volk.
De Chinese cultuur was heel traditioneel: men wilde liever geen veranderingen. Dit werd in de negentiende eeuw een probleem, toen door de handel Europese landen steeds meer invloed kregen in China. Deze landen hadden bovendien belangrijke delen van China in handen gekregen. In China zelf waren grote opstanden tegen de Qing-dynastie. De Qing konden al deze problemen niet aan: in 1912 werd laatste keizer afgezet en werd China een republiek.

Republiek China (1912-1928)

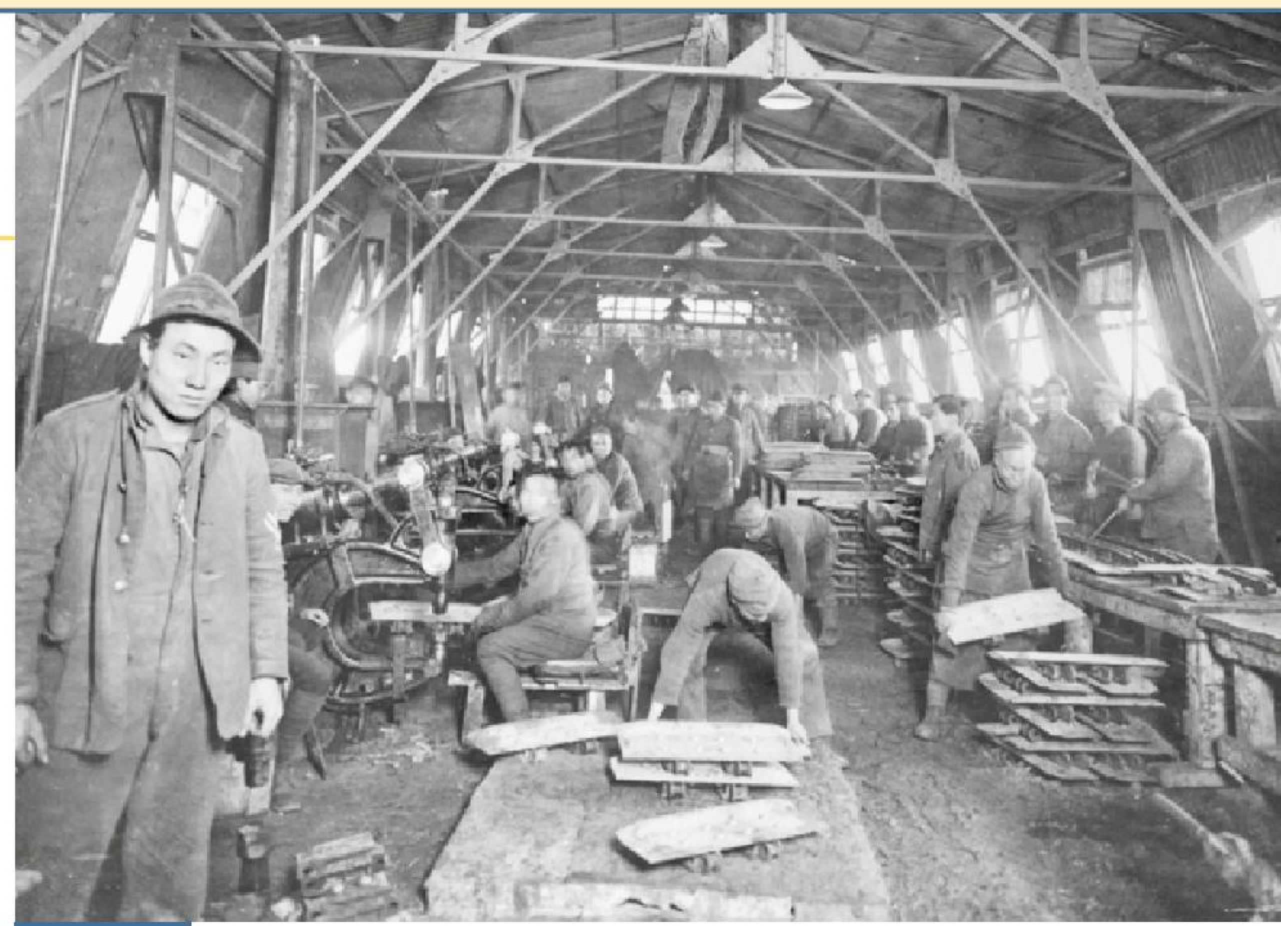
De eerste president van de republiek China was Sun Yatsen, de leider van de Xinhai-revolutie tegen de keizer. Al na een jaar moest hij aftreden en kreeg de militair Yuan Shikai de macht. Deze wilde net zo machtig zijn als de vroegere keizers en benoemde zichzelf in 1915 tot keizer. Dit zorgde voor veel onrust onder de andere krijgsheren (militairen met veel macht en invloed in bepaald gebied). Toen Yuan in 1916 overleed probeerden sommige krijgsheren de laatste keizer, Xuantong, weer op de troon te krijgen. Dit keizerrijk duurde slechts twaalf dagen, omdat toen wéér een andere krijgsheer hier een einde aan maakte. De chaos in China was compleet.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn, door een verdrag tussen de landen, Chinese arbeiders door Engeland en Frankrijk ingezet om loopgraven aan te leggen. In 1917 werd de republiek China zelfs een bondgenoot van Engeland en Frankrijk. China hoopte door het sturen van arbeiders invloed te krijgen op de vredesonderhandelingen na de oorlog. Dat viel tegen: China bleef met lege handen staan. In de jaren die volgden viel China verder uiteen en lag de macht bij diverse krijgsheren.

BRON 1 China in de negentiende eeuw. In de kaart zie je waar de belangrijkste opstanden waren en welke gebieden andere landen hadden ingenomen.

BRON 2 De laatste keizer van China, Xuantong, werd in 1908 op tweejarige leeftijd keizer. Lang was hij dat niet: in februari 1912 moest hij afstand doen van de troon. Hij behield de titel keizer tot 1924, maar leefde feitelijk als gevangene in zijn paleizencomplex de Verboden Stad. Toen hij weer vrij mocht gaan en staan waar hij wilde, werd hij tuinman in Peking

BRON 3 Chinese arbeiders in een wapenfabriek in de Eerste Wereldoorlog zetten een tank in elkaar. In totaal zijn er 140.000 Chinezen ingezet door de Engelsen en Fransen. Hoewel ze niet mochten vechten aan het front, zijn er door ziekte en oorlogsgeweld ongeveer 2000 Chinese arbeiders omgekomen. Na de oorlog werden de Chinese arbeiders ingezet om de slachtoffers van de oorlog te (her)begraven en om puin te ruimen. Door hun verblijf in West-Europa leerden deze Chinezen veel over de westerse cultuur.

Kwomintang-periode (1928-1949)

Pas in 1928 kon Chiang Kai-shek, de leider van de politieke partij Kwomintang, de krijgsheren verslaan. De burgeroorlog was afgelopen. Er was echter nog geen eenheid in het land. De twee grootste politieke groepen waren de nationalisten van Chiang Kai-shek en de communisten van Mao Zedong. Tussen de aanhangers van deze twee groepen waren regelmatig gewapende conflicten.
Pas toen Japan in 1937 China binnenviel, gingen de strijdende groepen samenwerken en vochten Chiang Kai-shek en Mao Zedong, weliswaar met tegenzin, samen tegen de bezetter.
Japan veroverde een groot deel van het oosten van China waar het, tot de overgave in 1945, de baas was. Na de oorlog was de samenwerking over en bestreden de nationalisten en communisten elkaar weer.

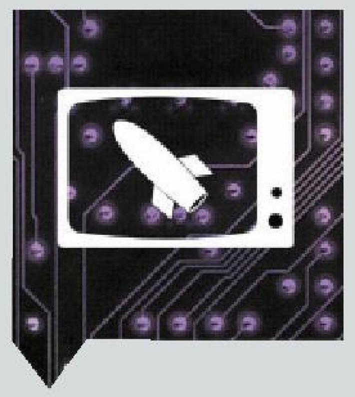
Volksrepubliek China (vanaf 1949)

Hoewel de nationalistische legers direct na de oorlog enkele successen tegen de communisten boekten, werd het vanaf 1946 duidelijk dat Mao Zedong en zijn aanhangers de strijd zouden winnen. Dat kwam ook doordat ze het Chinese volk achter zich wisten te krijgen, die het slechte bestuur van Chiang Kai-shek moe waren. In 1949 werden de legers van de nationalisten verslagen door de communisten en moest Chiang Kai-shek vluchten naar het eiland Taiwan, dat hij de Republiek China noemde. Op 1 oktober 1949 riep Mao Zedong, op het vasteland, de communistische Volksrepubliek China uit. Hierdoor zijn er sinds 1949 officieel twee landen die China heten.

6 Wereld zonder grenzen

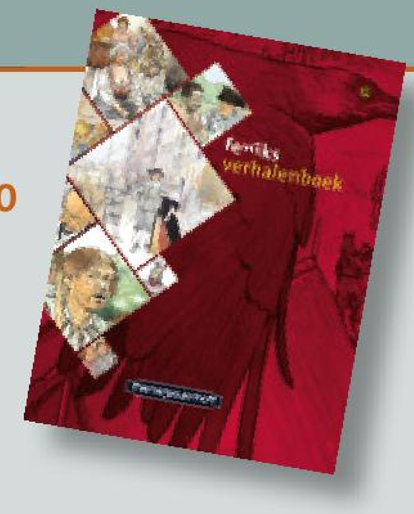

BRON 1 Veertig jaar geleden waren computers grote machines die door wetenschappers in witte jassen werden bediend. Het Amerikaanse bedrijf Apple bracht in 1976 de eerste *personal computer* (pc) uit. In de garage van hun ouders maakten twee jongens, Steve Jobs en Steve Wozniak, de Apple 1. Het apparaat kostte 666 dollar (nu: 1500 euro), maar het had geen toetsenbord, monitor en kast. Die moest een koper zelf maken, bijvoorbeeld van hout zoals op de foto. Op een veiling in 2013 bracht een (nog werkende) Apple 1 meer dan een half miljoen euro op.

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)
Op de achtergrond zie je een deel van het moederbord in een computer. Op de televisie zie je een raket. De raket hoort bij de Koude Oorlog en de dreiging van atoomwapens. Maar ook bij de technische vooruitgang in dit tijdvak: de ruimtevaart en de communicatie via satellieten.

VERHALENBOEK NR 19-20

BRON 2 Het weeroverzicht in het televisiejournaal in 1960.

BRON 3 Het weeroverzicht in het televisiejournaal in 2014.

Waarover gaat dit hoofdstuk?

De wereld veranderde na de Tweede Wereldoorlog snel. De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie werden vijanden. Veel mensen waren bang voor een Derde Wereldoorlog, een oorlog waarin atoomwapens zouden worden gebruikt. Dat kon het einde betekenen van de mensheid. Pas aan het eind van de twintigste eeuw werd deze dreiging minder.

Na de oorlog kwamen er meer mensen uit andere culturen in Nederland wonen. Het waren mensen uit de voormalige koloniën, gastarbeiders en vluchtelingen.

Ook tussen mensen veranderde veel. Wat ouders, leraren of politici zeiden, werd niet meer als vanzelfsprekend goed en juist gevonden. Mensen wilden hun leven inrichten zoals zij dat zelf wilden. Ze kregen ook toegang tot informatie uit de hele wereld – op elk moment van de dag en op hun eigen telefoon of computer. Daarmee waren school, krant en mensen met ervaring niet meer de enige bronnen van kennis.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kwam er een nieuwe dreiging: het terrorisme. Het maakte sommige mensen onzeker en wantrouwend. Ze trokken zich terug in de kleine kring van familie en vrienden – een wereld die ze kenden.

Waarom is dit onderwerp belangrijk?

De Tijd van televisie en computer is de tijd waarin wij nu leven. Kijk eens rond in je eigen kamer: je hebt misschien een mobiele telefoon, een laptop, tablet of tv – misschien wel allemaal! Wij vinden het normaal dat ons huis vol apparatuur staat en dat je overal internet hebt – en we zouden zelfs niet meer zonder kunnen. Toch zag nog maar vijftig jaar geleden het dagelijkse leven er heel anders uit. Waardoor is er zoveel veranderd in dit tijdvak en waarom is dat zo snel gegaan? Daarover leer je in dit hoofdstuk.

6 1 Koude Oorlog of echte oorlog?

? Wat was de Koude Oorlog?

Angst voor de Sovjet-Unie

Na 1945 liepen de spanningen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten snel op. De Verenigde Staten en West-Europa vreesden dat de Sovjet-Unie zijn macht zou uitbreiden. West-Europa was door de oorlog arm en verzwakt, en zou zich nauwelijks tegen dit gevaar kunnen verdedigen. Daarom leende de Amerikaanse minister Marshall aan West-Europese landen veel geld en gaf hulp in de vorm van goederen en levensmiddelen. Met deze **Marshallhulp** zouden de landen snel herstellen. En op een sterk en rijk West-Europa zou de Sovjet-Unie geen invloed krijgen, was het idee.
Toch bleef de angst bestaan. De West-Europese landen en de Verenigde Staten werden daarom in 1949 bondgenoten in de **NAVO**. Ze spraken af dat ze een aanval op één NAVO-lid zouden zien als een aanval op alle NAVO-leden. Zes jaar later maakten de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen net zo'n afspraak. Zij noemden hun bondgenootschap het **Warschaupact**.

Wapens, wapens, en nog meer wapens

De landen van de NAVO en het Warschaupact wantrouwden elkaar. Daarom gingen ze zich bewapenen. Toen de Sovjet-Unie in 1949 een eigen atoombom had ontwikkeld, wilden de Verenigde Staten er méér, om de sterkste te blijven. Daarop wilde de Sovjet-Unie nóg meer en nóg krachtigere wapens. Door deze wapenwedloop hadden de twee landen ten slotte elk genoeg atoombommen om de wereld te kunnen vernietigen. Uit angst voor elkaar durfden ze geen echte oorlog te beginnen. In plaats daarvan kwam er een **Koude Oorlog**: een oorlog zonder directe gevechten tussen de vijanden.

Vietnamoorlog

De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie hebben nooit rechtstreeks met elkaar gevochten. Wel bemoeiden ze zich met oorlogen in andere landen, en steunden dan ieder een andere kant. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Vietnam. Dit land was een kolonie van Frankrijk. Toen de Fransen, na een oorlog, Vietnam verlieten, werd het opgedeeld: het noorden werd communistisch en in het zuiden kwam een op het Westen gerichte dictatuur. Tussen Noord- en Zuid-Vietnam liepen de spanning zo hoog op dat het tot een oorlog kwam. De communistische landen steunden het noorden. De Verenigde Staten en enkele andere landen steunden het zuiden. Vanaf 1960 liep de oorlog vreselijk uit de hand. Miljoenen onschuldige mensen stierven. Over

BRON 4 De Amerikanen gebruikten in de Vietnamoorlog onder meer napalmbommen. Napalm is een dikke laag brandende benzine die aan de huid blijft plakken. Het veroorzaakt ernstige brandwonden, zoals bij deze Vietnamese kinderen. Foto uit 1972.

de hele wereld protesteerden mensen tegen de **Vietnamoorlog**, ook in Nederland. Uiteindelijk moesten de Amerikanen zich terugtrekken uit Vietnam en werden Noord- en Zuid-Vietnam één communistisch land.

Cubacrisis

In oktober 1962 ontstond er ruzie om Cuba, een eiland vlak voor de zuidkust van de Verenigde Staten. De communistische Cubaanse leider Fidel Castro werd een bondgenoot van de Sovjet-Unie. Op foto's gemaakt door spionagevliegtuigen zagen de Amerikanen dat de Sovjet-Unie op Cuba raketinstallaties bouwde. Van daaruit was het Amerikaanse grondgebied goed bereikbaar voor een aanval met atoombommen. De Amerikaanse president Kennedy eiste dat de Sovjet-Unie de bouw zou stilleggen. Chroesjtsjov, de opvolger van Stalin in de Sovjet-Unie, weigerde dat. De spanning liep hoog op, maar uiteindelijk werden beide leiders het eens. Chroesjtsjov stopte met de bouw van de raketinstallaties. In ruil daarvoor beloofde Kennedy dat Amerika Cuba nooit zou aanvallen. Ook haalde Kennedy Amerikaanse raketten weg uit NAVO-land Turkije. Tijdens deze **Cubacrisis** stond de wereld aan de rand van een Derde Wereldoorlog. In Nederland waren sommige mensen al voedsel gaan hamsteren.

BRON 6 Tussen Oost- en West-Berlijn stond bijna dertig jaar een muur, het symbool van de Koude Oorlog. In 1989 'viel' de Berlijnse Muur. De Berlijners vierden dat met een enorm feest.

BRON 5 Tekening in een Engelse krant, oktober 1962

Het einde van de Koude Oorlog

Toen Michail Gorbatsjov in 1985 leider van de Sovjet-Unie werd, was het een land dat op het punt stond ineen te storten. De economische situatie was zo slecht dat mensen aan alles gebrek hadden en het gezag van de communistische partij wankelde. Gorbatsjov voerde hervormingen door en stond de Russen en de mensen in de landen van het Warschaupact meer vrijheid toe. Oost-Duitsers profiteerden daar als een van de eersten van. In 1989 kwamen ze in opstand tegen hun communistische leiders. Gorbatsjov weigerde zijn legers te sturen om de Oost-Duitse leiders te helpen. In 1990 werd Duitsland weer één land. Vlak daarna, in 1991, hield de Sovjet-Unie op te bestaan. Het land viel uiteen in Rusland, Oekraïne en enkele andere landen. In Rusland zelf verloren de communisten hun macht. Deze gebeurtenissen betekenden het einde van de Koude Oorlog.

Cubacrisis
Conflict in de Koude Oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie dat bijna uitliep op een Derde Wereldoorlog.
Koude Oorlog
Periode van grote spanningen tussen de Verenigde Staten (en hun bondgenoten) en de Sovjet-Unie (en zijn bondgenoten) die zich kenmerkte door een wapenwedloop.
Marshallhulp
Hulp van de Verenigde Staten aan West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, bedoeld voor de wederopbouw.
NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie)
Militair bondgenootschap tussen de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen (waaronder Nederland).
Vietnamoorlog
Oorlog tussen Noord- en Zuid-Vietnam van 1957-1975. De Verenigde Staten hielpen het zuiden, communistische landen hielpen het noorden.
Warschaupact
Militair bondgenootschap tussen de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen.

6 2 Wederopbouw en welvaart

? Hoe werd Nederland na de Tweede Wereldoorlog welvarend?

Eerst sparen, dan uitgeven

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was veel in Nederland vernield: wegen, spoorwegen, bruggen, huizen en fabrieken. Direct na de bevrijding ging men aan de slag om het land weer op te bouwen. Na ongeveer tien jaar van **wederopbouw** ging het een stuk beter met de Nederlandse economie. Mensen kregen meer vrije tijd en Nederland werd welvarend. Wie echter ziek, werkloos of oud was, kon niet delen in de welvaart. Dat gold vooral voor bejaarden. Voor die laatste groep werd kort na de oorlog al wat gedaan: iedereen kreeg voortaan vanaf zijn vijfenzestigste verjaardag een uitkering van de staat, de AOW. Toen de welvaart verder steeg, kon de overheid ook voor andere groepen wat doen. Iedereen die niet kon werken of geen werk kon vinden, kreeg een uitkering. Niemand hoefde meer arm te zijn. Dat deze **verzorgingsstaat** erg veel geld kostte, bleek toen het in de jaren tachtig van de twintigste eeuw minder goed ging met de economie. De regering maakte vanaf dat moment steeds strengere regels om een uitkering te kunnen krijgen.

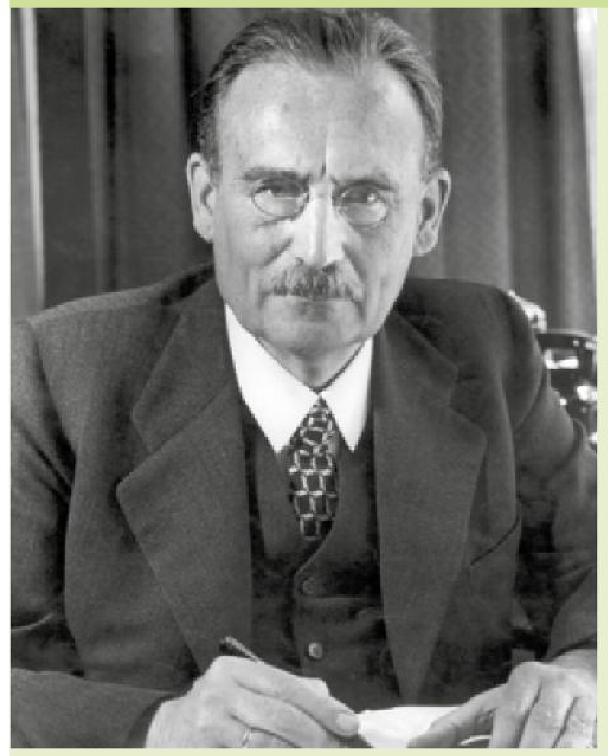
BRON 7

In 1949 schreef een Nederlander een bedankbrief aan minister-president Drees:
'Hoog Weledele Heer Minister-President Drees,
Meneer, ik ben dankbaar dat uw wet er is gekomen.
Voor mij is het nu veel beter. Eerst had ik 10,64 gulden per maand. Ik moest mijn kinderen om geld vragen.
Nu heb ik zomaar 19,60 gulden per week! Daar blijf ik U eeuwig dankbaar voor.
Nogmaals grote dank voor onze boterham.'

Gas onder Groningen

Door de vondst in 1959 van een enorme gasbel onder de grond bij Slochteren in de provincie Groningen, steeg de welvaart verder. In korte tijd werden bijna alle huishoudens en bedrijven aangesloten op het aardgasnet, en kon men op gas koken, het huis en de kassen in de tuinbouw verwarmen en machines laten draaien. Omdat er meer gas werd gevonden dan in Nederland nodig was, verkocht de regering ook aardgas aan andere landen en verdiende daar goed aan. Van dat geld werd de verzorgingsstaat verder ingericht.

Wie was Willem Drees?

Na de oorlog werd Willem Drees minister van Sociale Zaken en tussen 1948 en 1958 was hij minister-president. Drees zorgde voor de invoering van de AOW, het ouderdoms-pensioen. Bejaarden waren hier zo blij mee dat ze hem brieven, kaarten en andere zelfgemaakte dingen stuurden. Het verhaal ging dat Drees bezoek had gekregen van twee Amerikaanse inspecteurs die wilden weten hoe in Nederland de Marshallhulp werd ingezet. Drees ontving hen thuis en gaf hen een kopje koffie met een eenvoudig koekje. De Amerikanen waren onder de indruk: als zelfs de minister-president zo eenvoudig en zuinig leefde, dan was hun hulp aan Nederland goed besteed! Het verhaal is niet waar, maar geeft goed aan welk beeld men van Drees had. Mede door Willem Drees werd de wederopbouw van Nederland een succes.

De Rotterdamse haven

Al vanaf de Gouden Eeuw was Nederland een handelsland. Schepen uit de hele wereld kwamen naar de haven van Amsterdam om daar hun goederen te laden en te lossen. Toen vanaf de negentiende eeuw de schepen groter werden, bleek de haven van Rotterdam voor deze schepen beter bereikbaar. De Rotterdamse haven werd steeds belangrijker en was tussen 1962 en 2004 zelfs de grootste haven ter wereld. Dat kwam ook doordat via Rotterdam vrachtschepen over de rivieren naar Duitsland kunnen varen. Dat land had na de Tweede Wereldoorlog veel goederen nodig voor zijn wederopbouw. Ook de lange periode van vrede en betere samenwerking in Europa zorgde voor meer handel, en bijna alle Europese landen gebruikten de haven van Rotterdam als hun 'poort naar de wereld'.

BRON 8 Boven: twee foto's van de Watersnoodramp in 1953.
Onder: de Oosterscheldekering, een van de Deltawerken. Met deze waterkering kan men de Oosterschelde afsluiten van de Noordzee. Dit is na 1986, toen deze waterkering af was, 24 keer gebeurd.

Deltawerken

Door zijn lage ligging aan zee vecht Nederland al eeuwen tegen het water. Nederlanders weten wat dit betekent: dijken aanleggen, water wegpompen of op hoger gelegen grond gaan wonen. Toch gaat het soms vreselijk mis en overstroomt het land. Dat gebeurde ook in 1953. Door een combinatie van zware storm en hoog water braken in de nacht van 31 januari op 1 februari de dijken in Zeeland door. Meer dan 1800 mensen verdronken bij de **Watersnoodramp** en tienduizenden mensen verloren hun huis en vee. Dit mocht nooit meer gebeuren, besloot de regering. Van 1959 tot 1997 werd er gewerkt aan het Deltaplan, een verdedigingssysteem tegen het water. Toen het af was, waren er veertien dammen en waterkeringen gebouwd. Door de Deltawerken is Zuidwest-Nederland beschermd tegen het water.

verzorgingsstaat
Land waarvan de overheid zorgt voor burgers die het financieel moeilijk hebben.
Watersnoodramp
Grote overstromingen in Zuidwest-Nederland op 1 februari 1953, waarbij meer dan 1800 doden vielen.
wederopbouw
Periode na de Tweede Wereldoorlog waarin de oorlogsschade werd hersteld.

6 3 Jongeren in opstand!

? Hoe ontstonden er jeugdculturen en waartegen kwamen jongeren in opstand?

Stijgende welvaart

In de Verenigde Staten ontstond na de Tweede Wereldoorlog een **consumptiemaatschappij**: een samenleving waarin het produceren, kopen en hebben van spullen centraal staat. De televisie, de koelkast, de brommer – al deze consumptieartikelen maakten het leven een stuk aangenamer. Dankzij de toegenomen welvaart konden ook in Nederland veel mensen deze producten kopen. Het dagelijkse leven veranderde er enorm door. De wekelijkse was gebeurde niet meer met de hand, maar werd door de wasmachine gedaan. Stofzuigen ging veel sneller dan vegen en boenen.

Jeugdculturen

Jongeren hoefden niet meer zoals vroeger direct na de middelbare school te gaan werken. Ze gingen massaal studeren en hadden daardoor veel vrije tijd en eigen geld te besteden. Hierdoor konden ze dingen gaan doen die ze leuk vonden, meestal dingen die hun ouders juist niet leuk vonden. Jongeren kregen hun eigen muziek en hun eigen kleding. De meeste ouders vonden die vreselijk. Jongeren en hun ouders gingen zo verschillend over allerlei dingen denken dat ze elkaar niet meer leken te begrijpen. Dit heet een generatiekloof.
Er ontstonden verschillende jeugdculturen. Halverwege de jaren vijftig dansten nozems op Amerikaanse rock-'n-roll- en beatmuziek. Ze reden op brommertjes en droegen spijkerbroeken en leren jassen. Hippies zetten zich in voor de wereldvrede: *Make love, not war*. Ze demonstreerden tegen de Vietnamoorlog en probeerden invloed te krijgen op het bestuur van hun scholen en universiteiten. Zij vielen op door hun lange haar en wijde, kleurige kleding.

BRON 10 Een provo in Amsterdam. Provo's waren tegen de consumptiemaatschappij. Het streven naar bezit maakt mensen alleen maar ongelukkig, vonden zij. Bovendien was het slecht voor het milieu. Ze maakten hun standpunten op allerlei manieren duidelijk. Foto uit 1969.

BRON 9 De musical *Hair* (1969) ging over het leven van hippies. Een belangrijk onderwerp in de musical was het protest tegen de Vietnamoorlog. Deze foto is uit de film die later van de musical werd gemaakt.

Gelijke kansen voor vrouwen

Vader werkt en moeder zorgt thuis voor de kinderen en het huishouden – lang na de Tweede Wereldoorlog was dit de norm voor het gezin. Hoewel vrouwen sinds 1919 kiesrecht hadden, was er voor hen in de maatschappij geen andere rol weggelegd dan die van moeder en echtgenote. Er waren uitzondering, maar deze vrouwen waren meestal ongehuwd.
In de jaren zestig van de vorige eeuw vonden veel vrouwen deze rolverdeling tussen man en vrouw niet meer vanzelfsprekend. Ze wilden dezelfde mogelijkheden hebben als mannen en bijvoorbeeld ook carrière maken in een bedrijf of in de politiek. Deze feministen gingen strijden voor vrouwenemancipatie: voor gelijke kansen voor mannen én vrouwen.
Ook 'de pil' maakte de emancipatie van de vrouw mogelijk. Door dit nieuwe anticonceptiemiddel (voorbehoedsmiddel) kon een vrouw voor het eerst in de geschiedenis zelf beslissen of en wanneer ze zwanger wilde worden. Daardoor kregen vrouwen meer tijd en mogelijkheden om te studeren en te werken. Bovendien kostte ook het huishouden minder tijd dankzij de vele nieuwe huishoudelijke apparaten.
Geleidelijk aan veranderde de maatschappelijke opinie over de rol van de vrouw. Een werkende moeder werd niet meer als uitzonderlijk gezien. Ook gingen mannen vaker in deeltijd werken, om meer bij hun gezin te kunnen zijn.
'De pil' had nóg een gevolg: er kwam meer seksuele vrijheid. Doordat er geen angst meer was voor een ongewenste zwangerschap, was seks niet meer iets voor alleen binnen het huwelijk. Mensen gingen er vrijer mee om en spraken er openlijk over. We noemen deze verandering de **seksuele revolutie**.

BRON 11 Een gezin in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Na de uitvinding van 'de pil' werden de gezinnen kleiner.

BRON 12 Deze feministen – Dolle Mina's – eisen dat 'de pil' wordt vergoed door de verzekering. Foto uit 1971.

Wie was Annie M.G. Schmidt?

Waarschijnlijk ben jij toen je klein was, voorgelezen uit een boek van Annie M.G. Schmidt: *Jip en Janneke, Pluk van de Petteflet, Otje* ... Meestal waren die boeken geïllustreerd door Fiep Westendorp. Behalve kinderboeken schreef Annie M.G. Schmidt voor volwassenen hoorspelen voor de radio, tv-series, musicals en teksten voor het cabaret. Alles wat ze schreef was een beetje ondeugend, brutaal en eigenwijs. Zoals ze zelf dichtte: 'Doe nooit wat je moeder zegt, dan komt het allemaal terecht.' Nederlanders herkenden zich goed in haar werk. In een tijd waarin Nederland sterk veranderde, gaf dat een band.

consumptiemaatschappij
Samenleving waarin het produceren, kopen en hebben van dingen centraal staat.

seksuele revolutie
Grote verandering in het denken over seksualiteit, waardoor mensen er vrijer en losser mee omgingen.

6 4 Verhuizen naar Nederland

? Welke groepen migranten kwamen na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland, en waarom?

Indonesië, Suriname en de Antillen

Toen in 1949 Indonesië onafhankelijk werd, stonden sommige mensen daar voor een moeilijke keuze. Ze waren met een Nederlander getrouwd of hadden zowel Nederlandse als Indonesische voorouders. Wat moesten ze doen: in Indonesië blijven of verhuizen naar Nederland? Velen kozen voor dat laatste. Ook veel mensen van de Molukken, een Indonesische eilandengroep, verhuisden naar Nederland. Zij hadden tijdens de politionele acties samen met de Nederlanders gevochten tegen de nationalisten van Soekarno , en werden door hun regering niet meer vertrouwd.
Suriname werd in 1975 een onafhankelijke republiek. Dat was de wens van sommige Surinamers, maar ook van Nederland. Nederland schonk 3,5 miljard gulden, waarmee het nieuwe land een bestuur kon inrichten. Veel Surinamers hadden hier geen vertrouwen in en verhuisden vlak voor de onafhankelijkheid naar Nederland. Ook daarna kwamen er nog veel Surinamers naar Nederland.
De Antillianen kozen ervoor om bij het Koninkrijk Nederland te blijven. Daarbinnen zijn Aruba, Curaçao en Sint Maarten elk een zelfstandig land. De kleine BES-eilanden (Bonaire, Sint Eustatius en Saba) zijn Nederlandse gemeentes. Antillianen kunnen dus naar Nederland verhuizen als ze dat willen. Velen deden dat toen ze werkloos werden doordat in de (olie-)industrie veel werk door machines werd overgenomen.

Gastarbeiders

In de jaren zestig van de vorige eeuw ging het heel goed met de Nederlandse economie. Er was werk genoeg voor iedereen. Omdat mensen konden kiezen uit banen, wilde vrijwel niemand het zware industriewerk doen. Daarom besloten de Nederlandse regering en sommige bedrijven om hiervoor gastarbeiders uit te nodigen. Eerst zochten ze die in Spanje, Griekenland en Italië, later in Marokko en Turkije. Vooral sterke, gezonde mannen werden gevraagd. In tien jaar tijd kwamen er 120.000 gastarbeiders naar Nederland. De meesten wilden hier een paar jaar werken en flink sparen, om dan met het verdiende geld terug te keren naar hun vaderland. Ze leerden daarom geen Nederlands. Maar het liep anders: ze bleven hier wonen en lieten hun gezinnen naar Nederland komen.

Vluchtelingen en Oost-Europeanen

Iemand die gevaar loopt in zijn land, kan in ons land asiel krijgen. Hij mag hier dan samen met zijn gezin blijven wonen tot het weer veilig is in zijn eigen land. In onze tijd zijn er veel vluchtelingen in Nederland komen wonen. In

BRON 13 Een gastarbeider heeft zijn gezin naar Nederland laten overkomen. Bewoners in Spakenburg vieren de gezinshereniging mee, sommigen speciaal voor de gelegenheid in klederdracht. Foto uit 1968.

hun land is oorlog, of ze worden er vervolgd om hun geloof, afkomst of mening. Voor hen is Nederland aantrekkelijk: er is hier vrede en welvaart, en volgens onze grondwet mag niemand worden vervolgd of gediscrimineerd. Landen hebben met elkaar afspraken gemaakt over de voorwaarden om **asiel** te krijgen. Ook Nederland heeft dat gedaan.
Nederland is lid van de Europese Unie (EU). Binnen de EU mogen de burgers van de lidstaten vrij reizen. Sinds de EU is uitgebreid met Oost-Europese landen zijn er vooral Polen, Roemenen en Bulgaren naar Nederland gekomen. Sommigen om hier tijdelijk te werken, anderen om hier te gaan wonen.

Geen multiculturele samenleving

De Nederlandse regering is pas laat gaan nadenken over de plaats van nieuwkomers in onze samenleving. Voor de mensen uit de koloniën vond men dat niet nodig, en de gastarbeiders zouden immers weer vertrekken? Veel **migranten** vonden inderdaad zelf hun plaats in de Nederlandse samenleving. Maar met een kleine groep ging het niet goed. Met allerlei maatregelen probeerde de overheid deze groep te helpen. Daarbij werd geen dwang gebruikt: iemand die zich niet wilde aanpassen, hoefde

BRON 14 Twee schoolklassen. De foto links is gemaakt in 1966, de foto rechts in 2009.

dat niet. Zo bleef de regering lange tijd geloven dat het land vanzelf een multiculturele samenleving zou worden: een land met verschillende culturen die gelijkwaardig zijn aan elkaar.
De slechte integratie van sommige groepen zorgde voor problemen. Hun kinderen zorgen voor veel overlast op straat en de criminaliteit onder hen is hoog. Anderen – ook zij die wél zijn geïntegreerd – zijn een radicale vorm van de islam gaan aanhangen en wijzen de Nederlandse samenleving af.
Maar weinig mensen durfden daar kritiek op te hebben, omdat ze al snel van discriminatie werden beschuldigd. Sommige Nederlanders durfden dat wél. Zij wezen op de gevaren van de radicale islam en verklaarden de multiculturele samenleving als mislukt. Een van hen, filmmaker Theo van Gogh, werd in 2004 vermoord door een moslim die het niet met zijn uitspraken eens was. Nederland was diep geschokt en gekwetst: iemand vermoorden omdat je het niet met hem eens bent? Dat gaat tegen alle waarden en normen van onze cultuur in.
Door deze gebeurtenis en door de terroristische aanslagen door Al-Qaida in de Verenigde Staten in 2001, kregen politieke partijen die zich uitspraken tegen de islam, zoals de Partij voor de Vrijheid (PVV), veel aanhang. Maar ook gematigde partijen gaven toe dat in Nederland niet alle migranten goed zijn geïntegreerd. Daarom wordt tegenwoordig van nieuwkomers geëist dat zij een inburgeringscursus volgen om de Nederlandse taal en gewoontes te leren, en werkzoekenden die niet bereid zijn de Nederlandse taal te leren, verliezen hun recht op een uitkering.
Nederland is kortom een land met veel migranten, maar géén multiculturele samenleving.

BRON 15

Minister-president Mark Rutte zei in 2011 over de multiculturele samenleving:
'Dit experiment hebben we in de jaren tachtig begraven. Toch kan iedereen, met welke culturele achtergrond dan ook, succes hebben in Nederland. Ik ben wat dat betreft kleurenblind.'
naar: een interview met Mark Rutte, 2011.

BRON 16 Op 11 september 2001 pleegden radicale moslims aanslagen op de Verenigde Staten, onder meer in New York. Hierop verklaarden de Verenigde Staten de *War on terror* ('strijd tegen terrorisme'). Ook het ingrijpen van Amerika daarna in bestaande conflicten (onder meer in Afghanistan en Irak) viel onder deze *War on Terror*. Sindsdien is het aantal vluchtelingen uit deze gebieden naar Europa enorm toegenomen.

asiel
Veilige plaats voor iemand die in eigen land gevaar loopt.
migrant
Iemand die verhuist van of naar een ander land.

6 5 Nederland, Europa en de wereld

? Hoe en met wie werkt Nederland samen in Europa en in de wereld?

Handel in kolen en staal

Na de Tweede Wereldoorlog waren voor de wederopbouw kolen en staal onmisbaar: steenkool als brandstof, en staal voor de bouw van machines, fabrieken en spoorwegen. Er kwam veel handel in deze producten. Nederland, België, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Italië gingen hierbij samenwerken. Met succes, want in deze zes landen was nooit een tekort aan kolen of staal.
Al snel gingen meer Europese organisaties samenwerken, ook op andere gebieden. Meer landen sloten zich bij die organisaties aan. In 1992 werkten twaalf landen intensief samen. Ze kwamen in Maastricht bij elkaar om te praten over de toekomst. In het Verdrag van Maastricht spraken ze af om een Europese munt in te voeren: de euro. Dit verdrag was het begin van de **Europese Unie (EU)**. Ook gingen de EU-landen samenwerken bij onder meer het opsporen van criminelen, het verbeteren van het milieu en het controleren van de buitengrenzen. Daarna is de EU nog verschillende keren uitgebreid.

Organisatie van de EU

In de EU-landen samen wonen ruim 500 miljoen mensen. Zij kiezen eens in de vijf jaar de leden van het **Europees Parlement**. Dat parlement maakt wetten voor zaken die alle lidstaten aangaan en die in alle EU-landen gelden. Het parlement controleert de activiteiten van de EU en let op het geld dat door de EU wordt uitgegeven.
Het dagelijks bestuur van de EU is in handen van de **Europese Commissie**. Die commissie heeft veel macht en invloed.
In de **Europese Raad** (of Europese Top) zitten de regeringsleiders van alle lidstaten. De raad bepaalt het beleid van de EU en behandelt problemen die lagere raden niet kunnen oplossen. Bijvoorbeeld de **Raad van de Europese Unie**. Daarin vergaderen de ministers van de lidstaten. Welke ministers dat zijn, heeft te maken met het onderwerp dat wordt besproken.

BRON 17 De 28 landen van de EU in 2014.

Een mening vormen

Over veel dingen heb je een mening. Soms is het makkelijk om een mening te vormen. Over andere zaken is dat moeilijker. Die zijn ingewikkeld of de informatie lijkt niet te kloppen. Hoe kun je dan een mening vormen? Eerst moet je zeker weten dat je informatie klopt. Vervolgens moet je er goed over nadenken. Deze vragen helpen je om een mening te vormen.

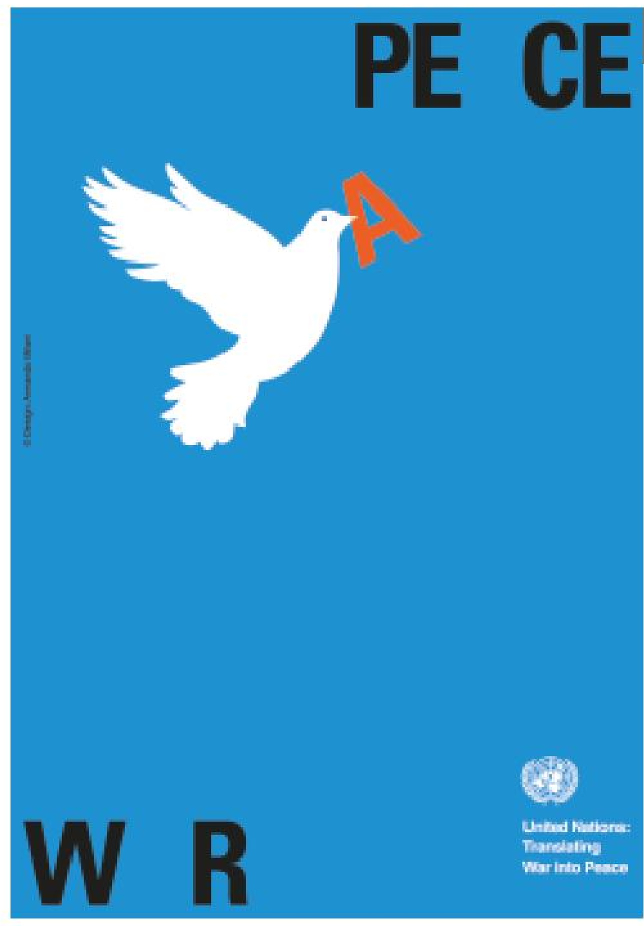
1. Wat is het probleem?
2. Wie hebben allemaal met dit probleem te maken?
3. Hoe denken die mensen zelf over dit probleem en waarom vinden ze dat?
4. Wat is mijn mening, en welke argumenten heb ik daarvoor?

BRON 18

De voorzitter van de EU-commissie zei in 2014 over de toetreding van Turkije tot de Europese Unie:
'Ik vind dat de uitbreiding van de Unie een halt moet worden toegeroepen ... Een land dat YouTube en Twitter heeft geblokkeerd, is sowieso niet klaar voor toetreding tot de EU. Zulke maatregelen vallen niet te rijmen met Europese waarden.'
naar: Real News, 2014.

Verenigde Naties

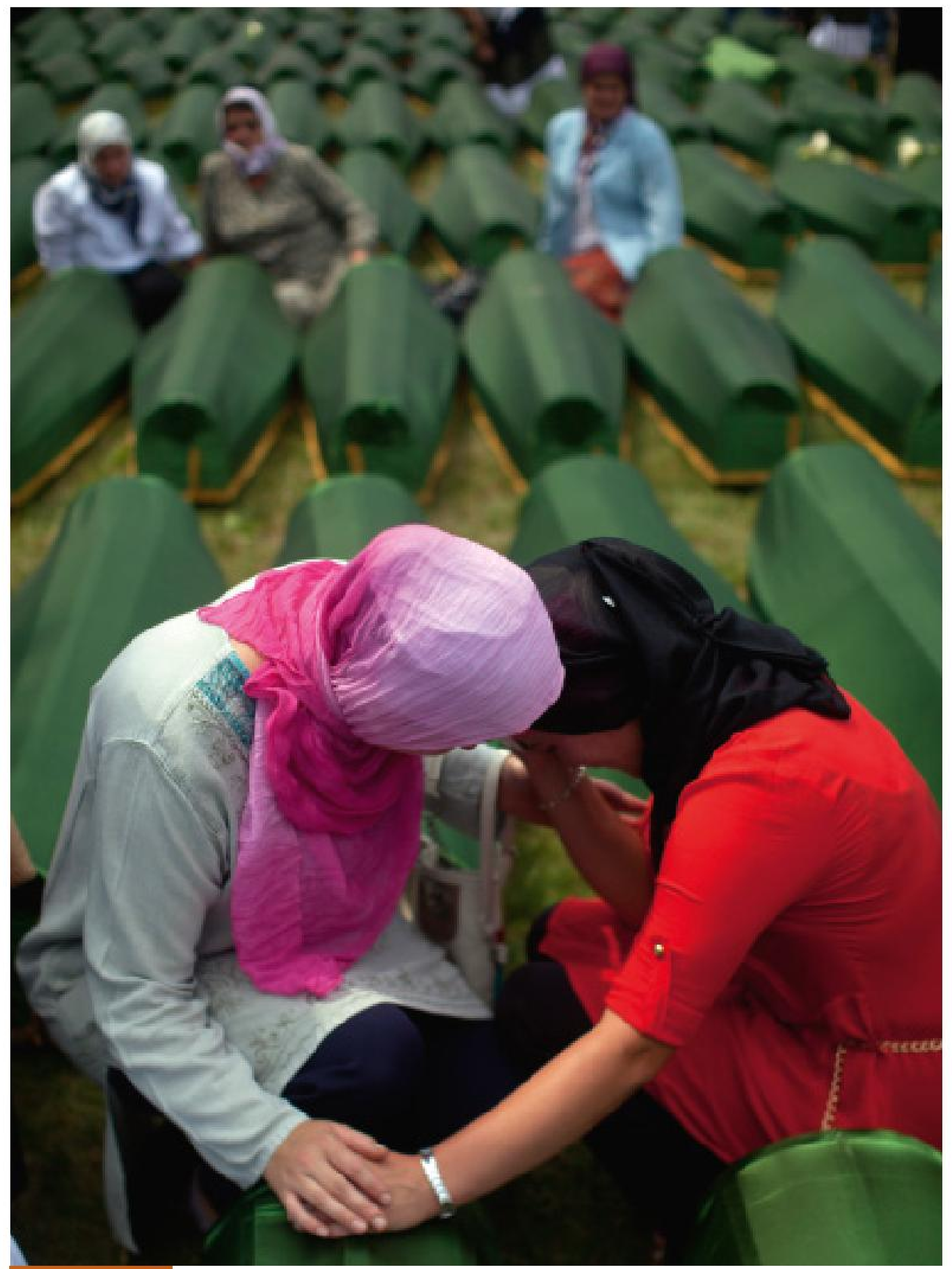
Direct na de Tweede Wereldoorlog kwam er een organisatie waarvan bijna alle landen lid zijn: de **Verenigde Naties (VN)**. De leden van de VN praten over conflicten tussen landen, om daarmee oorlog te voorkomen. Ook probeert de VN het leven van mensen overal op de wereld te verbeteren. Daarvoor heeft de VN verschillende organisaties. UNICEF bijvoorbeeld is de organisatie die opkomt voor de belangen van kinderen.
De VN heeft een eigen leger, de zogeheten blauwhelmen. Daarmee kan de organisatie ingrijpen in landen met grote problemen of in landen waarvan de regering zich niet aan de mensenrechten houdt. Alle landen van de VN mogen soldaten leveren voor dit leger.

BRON 19 Poster van de Verenigde Naties uit 2004.

Srebrenica

Na de Koude Oorlog wilden de landen die tot die tijd bij Joegoslavië hoorden, onafhankelijk worden. De christelijke Serviërs in Bosnië-Herzegovina wilden dat niet, want zij zouden een minderheidsgroep worden in hun nieuwe land. De Servische leider van Joegoslavië steunde hen. Hij wilde graag een groot Servisch rijk zonder andere volken zoals de Bosnische moslims, en begon een oorlog. De VN stuurde een leger om de gevechten te stoppen. Volgens afspraak waren deze VN-soldaten lichtbewapend en

BRON 20 In Srebrenica wordt elk jaar op 11 juli de moord op 7000 mannen herdacht. In 2014 zijn bij de herdenking de lichamen begraven van de slachtoffers die in dat jaar in massagraven waren gevonden.

mochten ze geen geweld gebruiken. Zeshonderd Nederlandse blauwhelmen moesten in de stad Srebrenica tienduizenden Bosnische moslims beschermen tegen de oprukkende Serviërs. Toen op 11 juli 1995 Servische soldaten Srebrenica binnendrongen en alle jongens en mannen meenamen, konden en mochten de Nederlandse soldaten niets doen. Later bleek dat de Serviërs bijna al deze mannen hadden vermoord.

Europees Parlement
Gekozen groep mensen die voor de EU wetten maakt en controleert wat de EU doet.
Europese Commissie
Dagelijks bestuur van de Europese Unie.
Europese Raad
Vergadering van de regeringsleiders van de lidstaten. Ook wel: Europese Top.
Europese Unie (EU)
Organisatie van (in 2014) 28 Europese landen.
Raad van de Europese Unie
Vergadering van ministers van de lidstaten.
Verenigde Naties (VN)
Organisatie van vrijwel alle landen ter wereld, bedoeld om de wereldvrede te handhaven.

6 Israël en de Palestijnen

? Hoe is Israël ontstaan en waarom is er vaak oorlog in dit gebied?

Twee volken

In het gebied dat nu Israël is, woonden al ver voor de tijd van de Romeinen joden. Na een mislukte opstand tegen de Romeinen in de tweede eeuw na Christus vluchtten de meeste joden er weg. Ze gingen verspreid over de wereld wonen, vaak in groepen bij elkaar en volgens de tradities van hun eigen cultuur en geloof. In veel landen werden ze vervolgd. Velen bleven daarom altijd terugverlangen naar hun oude land, dat ze Israël noemden.
Aan het eind van de negentiende eeuw wilden sommige joden voor hun volk een eigen land. Daarvoor zouden ze naar hun oude land moeten terugkeren. Zij noemden zich **zionisten** (Zion is een oude naam voor Jeruzalem). De Engelsen stonden het plan toe. Zij hadden in die tijd de macht in Palestina, zoals het gebied werd genoemd. Weliswaar woonden er Arabieren – Palestijnen genoemd – maar het gebied was dunbevolkt. Toen er vooral na de Tweede Wereldoorlog steeds meer joodse migranten naar het gebied kwamen, ontstonden er spanningen tussen de twee volken.

Israël als staat

In 1947 verlieten de Engelsen het gebied. De Verenigde Naties besloten daarna het gebied op te delen in een Joodse en een Arabische (Palestijnse) staat. De Palestijnen accepteerden dit niet: zij vonden dat zij als oorspronkelijke bewoners recht hadden op het hele gebied. De joodse leiders accepteerden de beslissing wel en riepen de staat Israël uit.
Arabieren uit de omringende landen begonnen een oorlog, maar werden door Israël verslagen, dat daarbij nieuwe gebieden veroverde. Meer dan een half miljoen Palestijnen vluchtten of werden verdreven door Israëlische soldaten. Ze gingen in vluchtelingenkampen wonen in onder meer Jordanië, Syrië en Libanon. Velen van hen wonen daar nog steeds, samen met hun nakomelingen.

Zesdaagse Oorlog

In 1967 verwachtte Israël een aanval van zijn buurlanden. Israël wachtte niet af, maar viel zelf aan. Binnen zes dagen versloeg het alle buurlanden. Tijdens deze **Zesdaagse Oorlog** bezette Israël vier gebieden. Twee daarvan zijn inmiddels teruggegeven. In het derde gebied, de Gazastrook, zijn de Palestijnen officieel de baas. Het Israëlische leger valt er echter regelmatig binnen. Delen van het vierde gebied, de Westelijke Jordaanoever, vallen onder het Palestijnse zelfbestuur; de andere delen worden door het Israëlische leger gecontroleerd. Van de Verenigde Naties moet Israël zijn soldaten weghalen uit dit gebied.

BRON 21 Israël in 1947 en in 1949.

Verdeling volgens VN 1947
Joodse Staat
Arabische Staat

Na oorlog 1948 - 1949
Israël
Arabisch gebied

BRON 22

In 1967 zei de Egyptische president Nasser:
'De legers van Egypte, Jordanië, Syrië en Libanon staan klaar aan de grenzen van Israël om de uitdaging aan te gaan, terwijl de legers van alle andere Arabieren achter ons staan. Deze gebeurtenissen zullen de wereld verbijsteren. Vandaag zullen ze weten dat de Arabieren klaar zijn voor de strijd, het kritieke uur is aangebroken.'
uit: een toespraak van de Egyptische president Nasser, juni 1967.

Israël weigert dat. Inmiddels hebben strenggelovige joden hier honderden nieuwe dorpen gebouwd. Deze kolonisten vinden om godsdienstige redenen dat de bezette gebieden bij het land Israël horen.

Verschillende regeringsleiders en organisaties hebben geprobeerd te bemiddelen in het conflict tussen Israël en de Palestijnen, tot nu toe zonder resultaat. Het wantrouwen tussen de twee volken is te groot. Bovendien zijn ze intern zeer verdeeld. Aan beide kanten hebben radicale groepen het conflict verergerd. Dit maakt de situatie nog ingewikkelder.

BRON 23 Sinds een Palestijnse opstand in 2000 zijn er regelmatig terroristische aanslagen in Israël. Soms is dat een zelfmoordaanslag. Een Palestijn blaast zichzelf dan op, om daarmee zo veel mogelijk onschuldige Israëliërs te doden. Israël reageert altijd keihard op een aanslag, bijvoorbeeld door het huis van de zelfmoordenaar plat te bombarderen. En daar komen dan weer onschuldige Palestijnen bij om.

BRON 24 Israël heeft de grens tussen zijn grondgebied en de Palestijnse gebieden afgesloten met hekken, prikkeldraad en greppels. Alleen via *checkpoints* – bewaakte doorgangsposten – kan een Palestijn in Israël komen. Na 2002 heeft Israël op delen van die grens een hoge muur gebouwd. Volgens Israël was dat nodig om zijn burgers te beschermen tegen terroristische aanslagen vanuit de Palestijnse gebieden. Veel Palestijnen hebben in Israël landbouwgrond of een baan. Door de muur moeten ze uren omreizen om daar te komen, terwijl ze er vroeger in een kwartier waren. Palestijnse kinderen die eerst naar school konden lopen, moeten zo ver reizen dat naar school gaan heel moeilijk is.

BRON 25

In 2014 werden er vanuit de Gazastrook talloze raketten op Israël afgeschoten. Om af te rekenen met de daders viel Israël de Gazastrook binnen. Er volgde een bloedige strijd, waarbij vooral aan Palestijnse kant veel burgerslachtoffers vielen. De Palestijnse Farah Gazan woont in Gaza en hield de wereld via Twitter op de hoogte.

IK HEB AFGELOPEN NACHT OVERLEEFD! IK LEEF NOG! #gaza
29 juli

Ik ben 16 jaar en heb al 3 oorlogen meegemaakt. Zoals ik het nu zie, is dit de ergste #gaza #gazaunderfire #gazaunderattack
29 juli

Opnieuw een vreselijke bom! #gaza #gaza
29 juli

zionisme
Het streven naar de stichting van een joodse staat in Palestina.

6 7 Afsluiting

KENMERKEN VAN DIT TIJDVAK

1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende verschillen tussen mensen vanaf de jaren zestig.

DIT HEB JE GELEERD

1. Je weet wat de Koude Oorlog is.
2. Je weet hoe Nederland na de Tweede Wereldoorlog welvarend werd.
3. Je weet hoe er jeugdculturen konden ontstaan en waar jongeren tegen in opstand kwamen.
4. Je weet welke groepen migranten er na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen en waarom.
5. Je weet hoe en met wie Nederland samenwerkt in Europa en in de wereld.
6. Je weet hoe Israël is ontstaan en waarom er vaak oorlog is in dit gebied.

DIT KUN JE NU

Je kunt een mening vormen over een onderwerp.

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

- **1945** Einde van de Tweede Wereldoorlog. Oprichting Verenigde Naties.
- **1947** Eerste uitkering voor ouderen.
- **1948** Oprichting staat Israël.
- **1949** Oprichting NAVO. Indonesië onafhankelijk.

1950

- **1953** Watersnoodramp.
- **1955** Oprichting Warschaupact.
- **1956** Invoering Algemene Ouderdomswet (AOW)

1960

- **1961** Bouw Berlijnse Muur.
- **1962** Cubacrisis.
- **1963-1974** Gastarbeiders naar Nederland.
- **1964** Amerikanen naar Vietnam.
- **1967** Israël wint de Zesdaagse Oorlog.

1970

- **1970** Protesten tegen de Vietnamoorlog.
- **1975** Amerikanen weg uit Vietnam. Suriname onafhankelijk.

1980

- **1985** Gorbatsjov wordt leider van de Sovjet-Unie.
- **1989** Val van de Berlijnse Muur.

1990

- **1990** Oost- en West-Duitsland herenigd.
- **1991** Einde van de Sovjet-Unie.
- **1991-1999** Joegoslavische Burgeroorlog.
- **1992** Verdrag van Maastricht. Oprichting Europese Unie (EU).
- **1995** Val van Srebrenica.

2000

- **9 september 2001** Aanslagen van Al-Qaida op de VS.
- **2002** Invoering euro.
- **2004** Moord op Theo van Gogh.

2010

- **2013** Kroatië treedt toe tot de EU.

NU

PERSONEN

Fidel Castro (1926)
Communistische leider van Cuba van 1959-2008.

Nikita Chroesjtsjov (1894-1971)
Leider van de Sovjet-Unie van 1953-1964.

Willem Drees (1886-1988)
Minister-president van Nederland van 1948-1958. Onder zijn leiding vond de wederopbouw plaats en werden belangrijke sociale wetten ingevoerd.

Michaïl Gorbatsjov (1931)
Leider van de Sovjet-Unie van 1985-1991. Hij voerde hervormingen door die leidden tot het einde van de Koude Oorlog en van de Sovjet-Unie.

John F. Kennedy (1917-1963)
President van de Verenigde Staten van 1961-1963. Hij werd in 1963 vermoord.

George Marshall (1880-1959)
Amerikaanse bankier en minister van Buitenlandse Zaken. Met de Marshallhulp werd Europa geholpen bij de wederopbouw.

Annie M.G. Schmidt (1911-1995)
Nederlandse schrijfster van boeken, liedjes en televisie-programma's voor kleine en grote kinderen.

BEGRIPPEN

asiel
consumptiemaatschappij
Cubacrisis
Europees Parlement
Europese Commissie
Europese Raad
Europese Unie (EU)
Koude Oorlog
Marshallhulp
migrant
NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie)
Raad van de Europese Unie
seksuele revolutie
Verenigde Naties (VN)
asiel
Watersnoodramp
Vietnamoorlog
Warschaupact
zionisme

BRON 26

6 Keuzeopdrachten

A Het einde van de geschiedenis!

Twee jaar geschiedenis

Je hebt in Feniks van alles geleerd over de tien tijdvakken. Je begon bij de prehistorie. Je leerde wat er daarna is gebeurd. Je las en hoorde over geweldige ontdekkingen, vreselijke oorlogen en spannende gebeurtenissen. Je leerde een heleboel mensen uit de geschiedenis kennen. Je ontdekte ook hoe gewone mensen leefden, wat voor werk ze deden en wat ze belangrijk vonden.

Misschien vond je niet alles wat je hebt geleerd even interessant (of zelfs saai). Dat kan. Maar smaken verschillen, want wat jij saai vindt, is voor een ander misschien wél boeiend.
Natuurlijk weet je niet alles meer wat je hebt geleerd. Sommige dingen ben je vergeten. En dat is helemaal niet erg. Bij deze opdracht laat je zien wat je nog wél hebt onthouden.

B Herinneringen aan de Koude Oorlog

BRON 1

De Duitse hoofdstad Berlijn was na de Tweede Wereldoorlog verdeeld. In Oost-Berlijn waren de Russen de baas en in West-Berlijn de Amerikanen. Veel mensen vluchtten van Oost-Berlijn naar West-Berlijn. Daarom lieten de communisten in 1961 een muur bouwen, dwars door de stad. Mensen uit Oost-Berlijn konden vanaf toen niet meer naar het westelijk deel. Dat zorgde voor veel verdriet. Mensen met familie aan de andere kant van de Muur konden elkaar niet meer zien. Mensen die hun werk of school in het andere deel van de stad hadden, konden daar niet meer heen. Oost-Berlijn veranderde in een soort gevangenis.

BRON 2

Hongarije ligt in Oost-Europa. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen in dat land de communisten aan de macht. In 1956 kwam een groot deel van het Hongaarse volk daartegen in opstand. De Russen stuurden hun leger en sloegen de opstand neer. Duizenden Hongaren stierven en tienduizenden vluchtten. West-Europa had erg met het Hongaarse volk te doen. Veel mensen wilden de Hongaren helpen en zamelden geld en spullen in. Wekenlang stonden de kranten vol met nieuws over Hongarije.

BRON 3

De Amerikanen vochten in Vietnam tegen de communisten – zeiden ze. Veel mensen vonden dat de Amerikanen niets te zoeken hadden in Vietnam.
Er werd vaak geprotesteerd tegen die oorlog. Niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Europa.

BRON 4

Veel mensen waren in 1981 erg ongerust door de wapenwedloop. Zij vonden dat door al die (kern-)wapens de wereld steeds onveiliger werd. Miljoenen mensen protesteerden, zoals hier in Amsterdam.

BRON 5

In 1989 werd de Berlijnse Muur afgebroken. Na bijna dertig jaar konden de mensen uit Oost- en West-Berlijn elkaar weer ontmoeten. Dit zorgde voor een enorm feest dat de hele nacht duurde. Beelden van de gebeurtenis gingen de hele wereld over.

C In die tijd in de ruimte

Duitse raketten

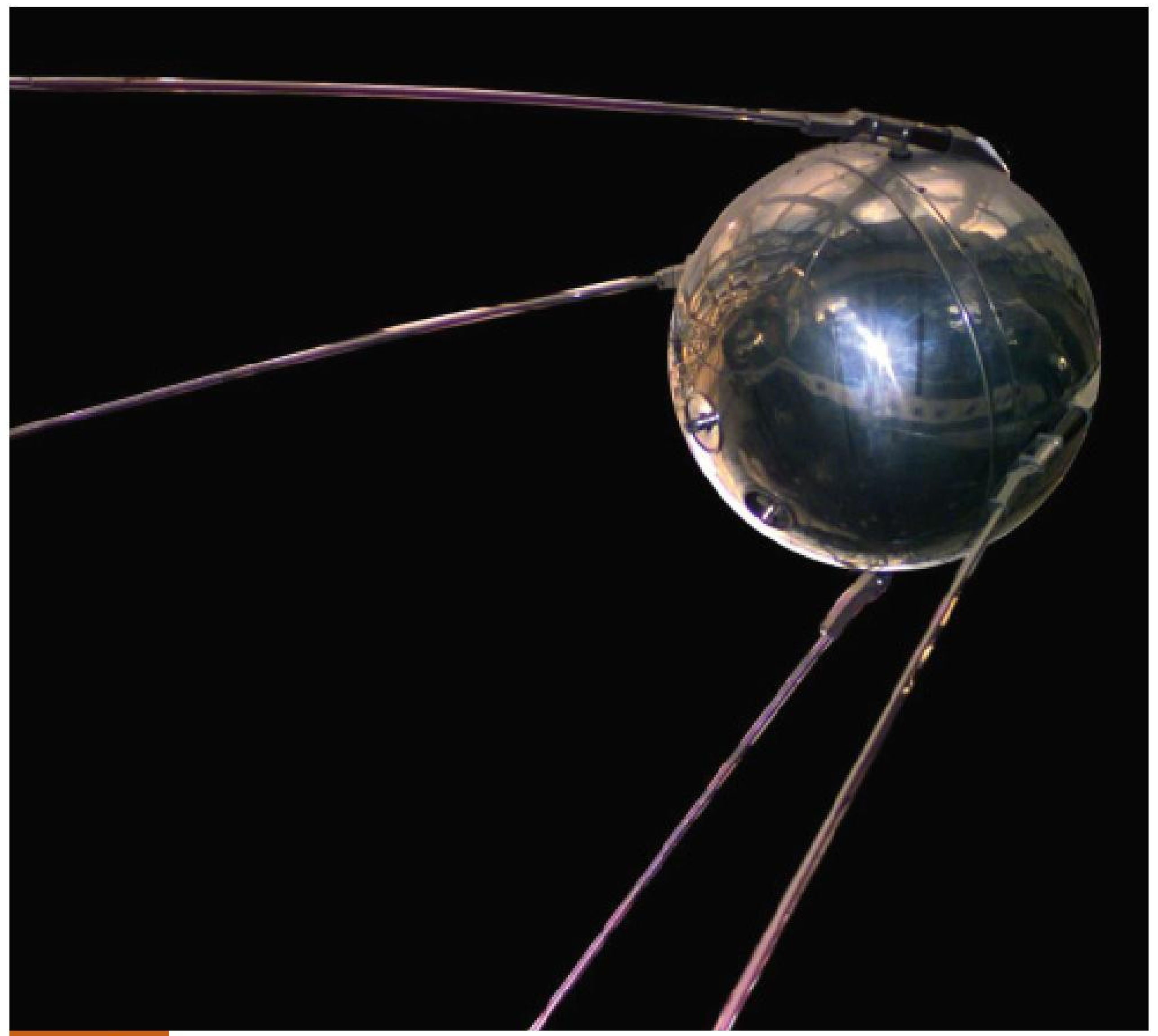
Al vóór de oorlog probeerden vooral Duitse wetenschappers raketten te ontwikkelen. Toen Hitler aan de macht kwam, wilden de nazi's raketten gaan gebruiken als wapen. Pas in 1943 was dit technisch mogelijk en hadden de Duitsers met de V2 een raket waarmee ze Londen konden bombarderen. Er zouden meer dan 3000 raketten op Groot-Brittannië worden afgevuurd, met veel slachtoffers en grote verwoestingen tot gevolg.
Zowel de Amerikanen als de Russen wilden graag profiteren van de Duitse kennis over raketten. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog wilden beide landen daarom zo snel mogelijk zo veel mogelijk Duitse raketwetenschappers naar hun land brengen, om daar voor hén raketten te ontwikkelen. Vooral Amerikanen namen tientallen nazi-geleerden mee, waaronder de ontwerper van de V2-raket: Wernher von Braun.

BRON 1 De eerste raketten die de Amerikanen lanceerden, bevatten onderdelen van de V2. De Amerikanen hadden die in de Tweede Wereldoorlog buitgemaakt in Duitsland. Foto uit 1950.

De ruimterace begint

De Amerikanen en de Russen wilden raketten gebruiken voor spionage. Met een raket kun je een satelliet in de ruimte brengen waarmee je precies kunt zien wat de ander van plan is. Bovendien is een raket een gevaarlijk wapen als je het als bom gebruikt. In Amerika was de schok dan ook groot toen de Russen op 1 oktober 1957 de eerste satelliet, de Spoetnik I, succesvol in de ruimte brachten. De Amerikanen hadden altijd gedacht dat ze slimmer waren dan de Russen, maar moesten nu onder ogen zien dat zij een technologische achterstand hadden. Er moest iets gebeuren! De overheid richtte de ruimtevaartorganisatie NASA op en stak miljoenen dollars in het ruimteproject. Na veel mislukkingen brachten de Amerikanen in 1958 hun eerste satelliet in de ruimte.

BRON 2 De Spoetnik I leek op een bowlingbal van tachtig kilo met vier antennes. Hoewel de eerste satelliet niet meer kon dan piepjes uitzenden, spraken de geschrokken Amerikanen van de 'Spoetnikcrisis'. Foto uit 1957.

Dieren in de ruimte

Zowel de Verenigde Staten als Rusland wilden een mens in de ruimte brengen. Hiervoor deed men eerst proeven met dieren. Al in 1957 hadden de Russen het hondje Laika met de Spoetnik 2 meegestuurd. Maar een levend wezen de ruimte inbrengen is één ding, het veilig terugbrengen is wat anders: Laika overleed aan de stress en oververhitting tijdens de landing. In 1960 lukten het de Russen wél om twee honden levend terug te brengen. De Amerikanen experimenteerden met apen, en de aapjes Able en Miss Baker werden na hun succesvolle ruimtereis in 1959 als beroemdheden behandeld.

De eerste mens in de ruimte

De Russen namen op 12 april 1961 een enorme voorsprong in de ruimterace door de eerste mens in de ruimte te brengen: luchtmachtpiloot Joeri Gagarin in een Vostok I-capsule. De Amerikanen waren opnieuw geschokt en beschaamd, hoewel de lancering niet als een verrassing kwam. Exact een jaar later, op 12 april 1962, brachten de Amerikanen hún eerste astronaut in de ruimte: John Glenn maakte drie rondjes rond de aarde.

BRON 3

In 1961 deed president Kennedy een gewaagde uitspraak:
'Ik geloof dat deze natie zich moet verplichten om als doel te stellen, voordat dit decennium voorbij is, een mens op de maan te laten landen en hem veilig terug te brengen naar de aarde.'
naar: een toespraak van president Kennedy op 25 mei 1961.

Man op de maan

'Het is een kleine stap voor de mens, maar een gigantische sprong voor de mensheid.' Met deze woorden zette de Amerikaanse astronaut Neil Armstrong op 21 juli 1969 voet op de maan. Het was een groot succes voor de Amerikanen, na een lang en moeizaam proces. Na de ruimtereis van John Glenn kwamen er ruimtecapsules voor twee personen, het Gemini-project. Tijdens deze missies werd met allerlei proeven een maanmissie voorbereid. Daarvoor waren drie astronauten nodig: twee om op de maan te landen terwijl de derde in de capsule rondom de maan bleef cirkelen. Er was dus een grotere ruimtecapsule nodig en een sterkere raket om die naar de maan te brengen. Onder leiding van Wernher von Braun ontwierp de NASA een raket van meer dan 100 meter hoog. Bijna een half miljoen mensen werkten mee aan dit Apollo-project, dat vooral was bedoeld om de Russen te imponeren.
Het Apollo-project begon rampzalig: tijdens een test op de grond kwam de bemanning van de Apollo I door brand om het leven. Pas in oktober 1968 durfde de NASA een lancering met een Apollo-capsule aan. Nog geen jaar later én vier succesvolle lanceringen verder, sprak Armstrong de legendarische woorden. Amerika had de ruimterace gewonnen.

BRON 4 De maanlanding van de Apollo 11 werd door miljoenen mensen op de televisie gevolgd. Bij deze riskante missie werden voor nu ouderwetse technieken gebruikt: jouw rekenmachine kan meer dan de boordcomputer van de Apollo 11.

Ontmoeting in de ruimte

Na de maanlanding verloren de Amerikanen hun interesse in het ruimtevaartproject. Het doel was bereikt en de kosten waren gigantisch: ongeveer 20 miljard dollar. Bovendien zat Amerika midden in de eveneens dure Vietnamoorlog. De Koude Oorlog bestond nog steeds, maar men was eraan gewend.
In 1975 gebeurde er iets opmerkelijks. Om tóch kostbare ruimteprojecten te kunnen ontwikkelen, gingen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie samenwerken. Hoog boven de aarde koppelden ze hun ruimtecapsules aan elkaar. Via een speciaal verbindingsstuk ontmoetten de astronauten elkaar: in de ruimte was het geen Koude Oorlog meer.

BRON 5 Een historisch moment: hoog boven de aarde schudden Russen en Amerikanen elkaar de hand. Foto uit 1975.

Overzicht van de vaardigheden

Bronnen

Een bron geeft informatie over het verleden. Een historicus, iemand die onderzoek doet naar het verleden, gebruikt daarvoor historische bronnen. De jager-verzamelaars konden niet schrijven. Daarom hebben we van hen geen geschreven bronnen, zoals boeken of brieven. Maar ze lieten wel ongeschreven bronnen na: grotschilderingen en bijvoorbeeld speerpunten.
Sporen van jager-verzamelaars worden meestal bij toeval ontdekt, bijvoorbeeld bij de aanleg van een nieuwe weg. Als dat gebeurt wordt de bouw stilgelegd. Archeologen gaan dan eerst de plek onderzoeken. Ze graven de bronnen heel voorzichtig op. Daarna onderzoeken ze die.
Hoe oud zijn de bronnen precies? Wat kun je ervan leren? Meestal gaan de bronnen daarna naar een museum.

Directe en indirecte bronnen

Sommige bronnen uit het verleden komen uit die tijd zelf. We noemen dat directe bronnen. Indirecte bronnen zijn gemaakt door iemand die er niet zelf bij was. Dit Feniks-boek is een indirecte bron: er staat informatie in over de ontdekking van het graf van Toetanchamon, maar de schrijver van het boek was daar niet zelf bij.

Betrouwbaarheid van bronnen

Een bron is niet altijd betrouwbaar. Hoe weet je of de informatie uit een bron echt klopt?

- Door veel verschillende bronnen met elkaar te vergelijken.
- Door te bedenken of de schrijver misschien een reden had om niet helemaal eerlijk te zijn. Je komt daar achter door jezelf de volgende vragen te stellen:
  1. Over welke gebeurtenis of persoon gaat de bron?
  2. Was de schrijver zelf bij de gebeurtenis of persoon waarover hij schrijft?
  3. Heeft de schrijver een reden om extra goed of extra slecht over de gebeurtenis of persoon te schrijven?

Bruikbaarheid van bronnen

Bronnen geven informatie over het verleden. Een bron is bruikbaar voor jou als je er informatie uit kunt halen om je vraag te beantwoorden. Het kan ook andersom: je leest of bekijkt een bron en bedenkt er vragen bij. Je kunt twee soorten vragen stellen: beschrijvende vragen, en verklarende vragen.

* Een beschrijvende vraag gaat over hoe iets vroeger was. Hoe leefden arme mensen in de Gouden Eeuw? Hoeveel procent van de mensen was arm? Werden arme mensen gemiddeld minder oud dan rijke mensen?
* Een verklarende vraag gaat over waarom iets vroeger zo was. Hoe kwam het dat niet iedereen rijk was in de Gouden Eeuw? Waarom waren er in de ene stad veel meer arme mensen dan in de andere stad? Waarom gaven rijke mensen niet méér hulp aan de armen?

Oorzaak en gevolg

Bij geschiedenis stellen we veel vragen. Historici willen graag weten wat er in het verleden gebeurde, maar ook waarom iets gebeurde. Voor een antwoord op hun vragen, kijken ze naar de oorzaken en gevolgen van gebeurtenissen.
Een oorzaak vind je door het antwoord te geven op een vraag die begint met 'waardoor'. Waardoor kreeg Pieter een lekke band? Vaak kun je een oorzaak herkennen aan het woordje 'doordat'. Pieter kreeg een lekke band, doordat hij door glas fietste. De oorzaak van de lekke band is: fietsen door glas.
Een gebeurtenis zorgt weer voor andere gebeurtenissen. Dat zijn de gevolgen. Doordat Pieter een lekke band had, kwam hij te laat voor de film. Het gevolg van de lekke band was dat hij de film niet heeft gezien.

Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen.
* een *directe oorzaak* van de slavenhandel was de vraag naar arbeiders op de plantages. Maar de oorzaak dáárvan was de vraag in Europa naar plantageproducten zoals suiker. De vraag naar plantageproducten is daarom een *indirecte oorzaak* van de slavenhandel.
* Dankzij de slavenhandel werd er op de plantages meer geproduceerd. Dit is een *gevolg op korte termijn* van de slavenhandel. Dat er nu in de Nederland veel mensen uit Suriname wonen die nakomelingen zijn van slaven, is een *gevolg op lange termijn* van de slavenhandel. Mensen in de achttiende eeuw wisten immers niet dat nakomelingen van slaven naar Nederland zouden verhuizen.

Aanleiding

Een gebeurtenis kan meer oorzaken hebben. Daarvan is meestal één de directe oorzaak: de aanleiding. Jamie wordt de klas uitgestuurd omdat hij een propje papier naar zijn docent gooide. Volgens zijn docent deed hij de hele les al vervelend.
Het herkennen van de belangrijkste oorzaak van een gebeurtenis, is soms moeilijk. Maar de aanleiding is vaak duidelijk. Jamie deed de hele les vervelend, maar toen hij een propje gooide, was dat voor zijn docent de aanleiding om hem weg te sturen.

Feit en mening

Bronnen zijn door mensen gemaakt. Verschillende bronnen over een gebeurtenis kunnen die verschillend beschrijven. Dat gebeurt als de makers vooral hun mening geven. Ze vertellen dan niet hoe iets precies ging, maar wat ze er zelf van vinden.
Als iets echt waar is of echt is gebeurd, is dat een feit. Meestal kun je een feit controleren, bijvoorbeeld door het op te zoeken op internet.
Feiten en meningen worden vaak door elkaar gehaald. Soms zorgt de maker van een bron daar juist voor: hij presenteert zijn mening alsof het een feit is. Maar als je goed oplet, weet je het wel. Als iemand zegt: 'Caesar was een goede leider', lijkt dat een feit. Maar het is een mening, want een ander vindt Caesar misschien een slechte leider.

Een mening vormen

Over veel dingen heb je een mening. Soms is het makkelijk om een mening te vormen. Over andere zaken is dat moeilijker. Die zijn ingewikkeld of de informatie lijkt niet te kloppen.
Hoe kun je dan een mening vormen? Eerst moet je zeker weten dat je informatie klopt. Vervolgens moet je er goed over nadenken. Deze vragen helpen je om een mening te vormen.

1. Wat is het probleem?
2. Wie hebben allemaal met dit probleem te maken?
3. Hoe denken mensen zelf over dit probleem en waarom vinden ze dat?
4. Wat is mijn mening, en welke argumenten heb ik daarvoor?

Gebondenheid aan tijd en plaats

Gedachten en meningen van mensen in de geschiedenis kunnen sterk verschillen. Hoe mensen denken hangt af van de omgeving en de tijd waarin zij leven. Ook persoonlijke zaken hebben er invloed op. Bijvoorbeeld je leeftijd, waar je geboren bent, je geloof en of je een jongen of meisje bent. Hierdoor kunnen mensen dezelfde gebeurtenis verschillend interpreteren (persoonlijk oordeel geven), ook al leven zij in dezelfde tijd en op dezelfde plaats.

Een mening vormen

Over veel dingen heb je een mening. Soms is het makkelijk om een mening te vormen. Over andere zaken is dat moeilijker. Die zijn ingewikkeld of de informatie lijkt niet te kloppen.
Hoe kun je dan een mening vormen? Eerst moet je zeker weten dat je informatie klopt. Vervolgens moet je er goed over nadenken. Deze vragen helpen je om een mening te vormen.

1. Wat is het probleem?
2. Wie hebben allemaal met dit probleem te maken?
3. Hoe denken mensen zelf over dit probleem en waarom vinden ze dat?
4. Wat is mijn mening, en welke argumenten heb ik daarvoor?

Continuïteit en verandering

Onze provincie Zeeland heeft dezelfde naam als het gewest Zeeland in de Tijd van ontdekkers en hervormers. Die naam is dus niet veranderd. Dit is een voorbeeld van continuïteit, van iets wat hetzelfde is gebleven. Een ander voorbeeld van continuïteit is dat Zeeland uit een aantal eilanden bestaat. Dat was in de tijd van ontdekkers en hervormers ook al zo.
Niet alles is hetzelfde gebleven. In de Tijd van ontdekkers en hervormers waren er nog geen bruggen en dammen tussen de eilanden in Zeeland. Nu wel. Dat is dus een voorbeeld van een verandering.
Periodes uit de geschiedenis kun je met elkaar vergelijken door voorbeelden te zoeken van continuïteit en verandering, van wat hetzelfde is gebleven en wat is veranderd.

Stappenplan om zelf onderzoek te doen

Bij verschillende vakken moet je wel eens een onderzoek doen. Ook bij geschiedenis. Bij een onderzoek volg je altijd vijf stappen.

Stap 1 *Wat ga je doen?*
Eerst bekijk je wat je precies moet doen. Waar moet het onderzoek over gaan? Moet je over dat onderzoek een werkstuk maken, een spreekbeurt houden of iets heel anders?

Stap 2 *Hoe ga je het doen?*
Nu ga je bedenken hoe je het onderzoek gaat aanpakken. Mag je samenwerken of niet? Moet je alles op school doen of moet het thuis? Welke spullen heb je nodig? Hoeveel tijd krijg je?

Stap 3 *Doen!*
Nu ga je aan je onderzoek beginnen. Stap 3 is de belangrijkste in je onderzoek. Je moet nu op zoek gaan naar de informatie die je nodig hebt.

Stap 4 *Laten zien*
Als het goed is, heb je veel informatie gevonden. Nu moet je al je ontdekkingen laten zien. Je hebt bij stap 1 al uitgezocht hoe je dat moet doen. Nu ga je alles uitwerken en presenteren.

Stap 5 *Terugblik*
Bij het doen van een onderzoek gaat bijna altijd wel wat mis. Misschien vergat je je spullen of had je de tijd niet goed verdeeld. Misschien was het moeilijk om samen te werken. Dat is niet erg. Je moet wél goed nadenken over alles wat fout is gegaan. Dan kun je ervoor zorgen dat het de volgende keer beter gaat.

Leeswijzer

A Wat weet je al over de bron?

1. Wat voor soort tekst is dit?
2. Wat weet je over de maker?
3. Wanneer en waar is de bron geschreven?
4. Hoe zou je de inhoud van de tekst kort samenvatten?
5. Voor wie is deze tekst bedoeld? Waarom is deze tekst geschreven?
6. Wat voor soort bron is dit?

B Wat kun je uit de bron concluderen?

1. Geeft de schrijver meer feiten of geeft hij meer meningen?
2. Op welke bronnen baseert de schrijver zich?
3. Bij welke sociale, culturele of politieke stroming hoort de schrijver? Wat heeft hij te maken met het onderwerp / de opdrachtgever / de doelgroep?
4. Had de schrijver er belang bij om feiten te verdraaien?
5. Wat wil de schrijver met de tekst bereiken?

Begrippenlijst

abolitionisten blz. 33
Mensen die zich inzetten voor de afschaffing van de slavernij.

absolutisme blz. 26
Vorm van regeren waarbij de koning alle macht heeft.

algemeen kiesrecht blz. 49
Kiesrecht voor iedereen.

Amerikanisering blz. 90
Proces waarin de Amerikaanse cultuur wordt overgenomen.

antisemitisme blz. 85
Hekel hebben aan joden, discriminatie van joden.

asiel blz. 106
Veilige plaats voor iemand die in eigen land gevaar loopt.

Bataafse Republiek blz. 30
De naam van ons land tussen 1795 en 1806, toen de patriotten aan de macht waren.

Bataafse Revolutie blz. 30
Periode rond 1795, toen de patriotten aan de macht kwamen.

bondgenootschap blz. 62
Twee of meer landen die hebben afgesproken om elkaar militair te helpen.

collaboreren blz. 82
Samenwerken met de vijand.

communisten blz. 68
Politieke groep die wil dat bezit en macht gelijk worden verdeeld.

concentratiekamp blz. 84
Plek waar tijdens een oorlog burgergevangenen worden opgesloten.

consumptiemaatschappij blz. 104
Samenleving waarin het produceren, kopen en hebben van dingen centraal staat.

Cubacrisis blz. 100
Conflict in de Koude Oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie dat bijna uitliep op een Derde Wereldoorlog.

cultuurstelsel blz. 52
Regels van de overheid die boeren in Nederlands-Indië verplichtten om producten te verbouwen voor de handel met Nederland.

Dawesplan blz. 66
Plan van de Amerikaanse minister Dawes om de economische problemen in Duitsland op te lossen met leningen.

D-day blz. 81
Aanval van de geallieerden op Duitsland, op 6 juni 1944 in Frankrijk.

democratie blz. 44
Bestuursvorm waarbij het volk invloed heeft, meestal via gekozen vertegenwoordigers.

dictatuur blz. 86
Manier van besturen waarbij één leider (of één kleine groep) alle macht heeft.

driehoekshandel blz. 11
Handel tussen Europa, West-Afrika en Amerika.

droogmakerij blz. 13
Polder: land dat vroeger een meer was en waaruit het water is weggepompt.

economische crisis blz. 67
Periode waarin het slecht gaat met de economie, waardoor veel mensen werkloos zijn.

Eerste Kamer en **Tweede Kamer** blz. 9
Volksvertegenwoordiging. Samen heten ze de Staten-Generaal of het parlement.

emancipatie blz. 49
Streven naar gelijke rechten voor een bepaalde groep mensen die zijn achtergesteld.

Europese Commissie blz. 108
Dagelijks bestuur van de Europese Unie.

Europees Parlement blz. 108
Gekozen groep mensen die voor de EU wetten maakt en controleert wat de EU doet.

Europese Raad blz. 108
Vergadering van de regeringsleiders van de lidstaten. Ook wel: Europese Top.

Europese Unie (EU) blz. 108
Organisatie van (in 2014) 28 Europese landen.

fascisten blz. 68
Politieke groep die één sterke leider wil. Fascisten vinden geweld toegestaan en zijn nationalistisch.

Februarirevolutie blz. 70
Opstand in Rusland in 1917, waarbij de tsaar werd afgezet.

feministen blz. 49
Vrouwen (en soms ook mannen) die strijden voor gelijke rechten voor man en vrouw.

Franse Revolutie blz. 27
Periode van grote veranderingen in Frankrijk, tussen 1789 en 1799.

geallieerden blz. 81
Landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog samen tegen Duitsland vochten.

gewestelijke staten blz. 8
Bestuur van een gewest.

grondrechten blz. 26
Rechten die voor alle mensen gelden, overal ter wereld.

grondwet blz. 28
De belangrijkste wetten in een land. Een wet mag nooit in tegenspraak zijn met een regel uit de grondwet.

handelskapitalisme blz. 11
Geld uitgeven aan handel, met het doel winst te maken.

Holocaust blz. 84
Naam voor de moord op zes miljoen joden in de Tweede Wereldoorlog. Joden zelf noemen dit de Shoa.

Hongerwinter blz. 83
Winter van 1944-1945, toen in West-Nederland ongeveer 20.000 mensen stierven van de honger.

huisnijverheid blz. 34
Het thuis met de hand of met gereedschappen maken van producten voor de verkoop.

imperialisme blz. 52
Macht en aanzien van een land vergroten door gebieden te veroveren.

Industriële Revolutie blz. 35
Verandering in de manier van produceren, waarbij machines in fabrieken het werk overnamen van thuiswerkers.

kaapvaart blz. 11
Piraterij met toestemming van de regering om schepen van de vijand aan te vallen.

kapitalisme blz. 90
Economisch systeem waarbij ondernemers zoveel mogelijk winst willen maken. Daarvoor heb je vrijheid nodig.

kiesrecht blz. 44
Recht om te kiezen en om gekozen te kunnen worden.

kinderarbeid blz. 48
Situatie waarin kinderen betaald werk doen.

kolonialisme blz. 52
Gebieden in andere werelddelen willen bezitten om er economisch beter van te worden.

Koninkrijk Holland blz. 30
De naam van ons land tussen 1806 en 1810. De Fransman Lodewijk Napoleon was koning.

Koude Oorlog blz. 100
Periode van grote spanningen tussen de Verenigde Staten (en hun bondgenoten) en de Sovjet-Unie (en zijn bondgenoten) die zich kenmerkte door een wapenwedloop.

liberalen blz. 45
Naam voor mensen die in de negentiende eeuw meer invloed op het bestuur wilden, ten koste van de macht van de koning. Liberalen willen dat de overheid zich zo min mogelijk met de samenleving bemoeit. Mensen moeten in vrijheid hun eigen keuzes kunnen maken.

machtsevenwicht blz. 62
De macht tussen landen is zo verdeeld dat geen enkel land ontevreden is.

Marshallhulp blz. 100
Hulp van de Verenigde Staten aan West-Europa na de Tweede Wereldoorlog, bedoeld voor de wederopbouw.

migrant blz. 107
Iemand die verhuist van of naar een ander land.

militarisme blz. 62
Trots zijn op alles wat met het leger te maken heeft: soldaten, wapens, medailles.

minister blz. 45
Tot 1848: raadgever van de koning. Vanaf 1848: bestuurder van het land, lid van de regering.

nationalisme blz. 52
Overdreven trots zijn op je land, volk en cultuur.

NAVO (Noord-Atlantische Verdragsorganisatie) blz. 100
Militair bondgenootschap tussen de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen (waaronder Nederland).

neutraal blz. 62
Geen partij kiezen bij een ruzie of oorlog.

NSB (Nationaal-Socialistische Beweging) blz. 82
Nederlandse politieke partij die in de Tweede Wereldoorlog collaboreerde met de Duitsers.

NSDAP blz. 68
Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij, de fascistische politieke partij van Hitler. Vaak afgekort als: nazi-partij.

Oktoberrevolutie blz. 70
Opstand in Rusland in 1917, waarbij Lenins communisten aan de macht kwamen. De Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie heten samen de Russische Revolutie.

Operatie Barbarossa blz. 80
Codenaam voor de Duitse aanval op de Sovjet-Unie in juni 1941.

patriotten blz. 30
Mensen die vóór de ideeën van de Verlichting en tegen het bestuur door de regenten en de stadhouder waren.

persoonsverheerlijking blz. 71
Propaganda die mensen ervan moet overtuigen dat hun leider geweldig is.

politieke partij blz. 49
Organisatie die invloed wil op de overheid en meedoet aan verkiezingen. In een politieke partij zitten mensen met dezelfde politieke ideeën.

politionele acties blz. 89
Militaire acties van Nederland in 1947-1949 om te voorkomen dat Indonesië onafhankelijk werd.

propaganda blz. 68
Politieke reclame.

raadpensionaris blz. 8
Machtige politicus in de Republiek, voorzitter van de Staten-Generaal.

Raad van de Europese Unie blz. 108
Vergadering van ministers van de lidstaten.

racisme blz. 68
Mensen beoordelen op hun afkomst.

rechtsstaat blz. 69
Land waarin iedereen dezelfde rechten en plichten heeft die in wetten zijn vastgelegd, en waarin rechters onafhankelijk zijn.

regent blz. 8
Bestuurder in de Republiek.

Republiek van Weimar blz. 66
Naam van de democratische Duitse republiek van 1919-1933.

rassenleer blz. 85
Theorie van de nazi's dat je mensen kunt indelen in goede en slechte rassen.

revolutie blz. 35
Grote, snelle verandering.

seksuele revolutie blz. 105
Grote verandering in het denken over seksualiteit, waardoor mensen er vrijer en losser mee omgingen.

sociale kwestie blz. 50
Het probleem van de armoede en de slechte levensomstandigheden van de arbeiders in de negentiende eeuw, en de discussie hierover.

sociale wet blz. 50
Wet waarmee de overheid het leven van vooral arme mensen probeert te verbeteren.

socialisten blz. 49
Mensen die vinden dat de overheid iedereen die het moeilijk heeft, moet helpen.

stadhouder blz. 8
Legeraanvoerder, behorend tot de familie Van Oranje.

stapelmarkt blz. 12
Plaats waar handelsproducten tijdelijk worden opgeslagen om van daaruit verder te worden verhandeld.

Staten-Generaal blz. 8
Het hoogste bestuur van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

stoomkracht blz. 34
Energie die vrijkomt als water wordt omgezet in stoom.

terreur blz. 28
Geweld tegen willekeurige burgers.

totalitaire samenleving blz. 68
Samenleving waarin vrijwel het hele leven van mensen wordt bepaald door de overheid.

troonrede blz. 9
Toespraak over de regeringsplannen voor het komende jaar. De koning leest de troonrede voor op Prinsjesdag.

urbanisatie blz. 46
De groei van steden doordat mensen van het platteland naar de stad verhuizen.

vakbond blz. 48
Vereniging van werknemers die zich inzet voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden.

Verdrag van Versailles blz. 66
Verdrag waarmee in 1919 de Eerste Wereldoorlog werd beëindigd. Duitsland kreeg alle schuld van de oorlog en werd zwaar gestraft.

Verenigde Naties (VN) blz. 109
Organisatie van vrijwel alle landen ter wereld, bedoeld om de wereldvrede te handhaven.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) blz. 11
Handelsvereniging voor de handel met Indië.

Verlichting blz. 26
Manier van denken uit de zeventiende en achttiende eeuw.

vernietigingskamp blz. 84
Concentratiekamp speciaal gebouwd om er zoveel mogelijk mensen te vermoorden.

het verzet blz. 82
Verzamelnaam voor personen en groepen die tijdens de Tweede Wereldoorlog op allerlei manieren de Duitsers tegenwerkten.

verzorgingsstaat blz. 102
Land waarvan de overheid zorgt voor burgers die het financieel moeilijk hebben.

Vietnamoorlog blz. 100
Oorlog tussen Noord- en Zuid-Vietnam van 1957-1975. De Verenigde Staten hielpen het zuiden, communistische landen hielpen het noorden.

Volkenbond blz. 66
Organisatie waarin landen samenwerkten om door overleg conflicten op te lossen.

volksvertegenwoordiging blz. 45
Door het volk gekozen groep mensen. In ons land de naam voor het parlement (Eerste en Tweede Kamer samen).

wapenwedloop blz. 62
Strijd tussen landen om wie de meeste en krachtigste wapens heeft.

Warschaupact blz. 100
Militair bondgenootschap tussen de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen.

Watersnoodramp blz. 103
Grote overstromingen in Zuidwest-Nederland op 1 februari 1953, waarbij meer dan 1800 doden vielen.

wederopbouw blz. 102
Periode na de Tweede Wereldoorlog waarin de oorlogsschade werd hersteld.

wereldoorlog blz. 65
Grote oorlog die in verschillende werelddelen wordt uitgevochten en waarin soldaten uit meerdere werelddelen vechten.

West-Indische Compagnie (WIC) blz. 11
Handelsvereniging voor de handel met Amerika.

wet blz. 28
Regel die door de overheid is vastgesteld.

zionisme blz. 110
Het streven naar de stichting van een joodse staat in Palestina.

Kaarten

Hoofdstuk 1
NOORD-AMERIKA
suiker, katoen, tabak
Atlantische Oceaan
geweren, stoffen, gereedschap, aardewerk
WEST-AFRIKA
slaven
slaven
ZUID-AMERIKA
0 1.000 2.000 km
Hoofdstuk 2
NOORWEGEN
ZWEDEN
Noordzee
GROOT-BRITTANNIË EN IERLAND
DENEMARKEN
Oostzee
Moskou
Franeker
Amsterdam
PRUISEN
RUSLAND
Atlantische Oceaan
Waterloo
Leipzig
Parijs
Versailles
FRANKRIJK
OOSTENRIJK
ZWITSERLAND
ITALIË
HONGARIJE
PORTUGAL
Zwarte Zee
SPANJE
ELBA
OSMAANSE RIJK
Middellandse Zee
SICILIË
FÈS EN MAROKKO
ALGERIJE
TUNESIË
gebieden onder controle van Napoleon
Hoofdstuk 3
Noordzee
Haarlem
Amsterdam
Den Haag
Antwerpen
Brussel
Luxemburg
0 50 100 km
Hoofdstuk 4
Noorwegen
Zweden
Groot-Brittannië en Ierland
Denemarken
Rusland
Nederland
België
Duitse Rijk
Frankrijk
Zw.
Oostenrijk-Hongarije
Portugal
Spanje
Italië
Servië
Roemenië
Bulgarije
Osmaanse Rijk
Griekenland
Hoofdstuk 5
SOVJET-UNIE
Auschwitz
JAPAN
Pearl Harbor
NEDERLANDS-INDIË
Duitsland en veroveringen Tweede Wereldoorlog
Japan en veroveringen Tweede Wereldoorlog
Nederland en Nederlands-Indië
0 2.000 4.000 km
Hoofdstuk 6
West-Duitsland (1949-1989)
Oost-Duitsland (1949-1989)
Sovjet-Unie (1922-1991)
Verenigde Staten
Nederland
Joegoslavië
Turkije
Israël
Cuba
Antillen
Vietnam
Suriname
Indonesië
0 3.000 6.000 km
Atlantische Oceaan
Indische Oceaan
Grote Oceaan
Grote Oceaan

De tien tijdvakken

tot 3000 v. Chr.
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN

3000 v. Chr. - 500 na Chr.
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN

500 - 1000
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS

1000 - 1500
TIJD VAN STEDEN EN STATEN

1500 - 1600
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

1600 - 1700
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN

1700 - 1800
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES

1800 - 1900
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

1900 - 1950
TIJD VAN WERELDOORLOGEN

1950 - heden
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER

Illustratieverantwoording

Beeldresearch: Lineair Beeldresearch, Arnhem
Verbaal Visuele Communicatie, Velp
Cartografie: EMK, Deventer
Overig tekenwerk: Tiekstramedia, Groningen

Foto omslag: Hollandse Hoogte Amsterdam

Rijksstudio, Amsterdam: p. 6, 7 (2), 8, 10, 12, 15 (16), 21 (3)
Jan Hedström: p. 7
Dirck van Delen / Rijksmuseum, Amsterdam, p. 9 (5)
Royal Museums Greenwich: p. 9 (6)
Hendrick van Schuijlenburgh / Rijksmuseum, Amsterdam: p. 11 (8)
Imageselect, Wassenaar: p. 13 (11), 16 (18), 21 (2), 58 (2), 116 (2)
Daniël van Breen: p. 13 (12)
Gerard Terborch/bpk Berlin: p. 14
Gillis Salomonsz Rombouts/Frans Hals Museum, Haarlem: p. 15 (14)
Amsterdam Museum: p. 15 (15)
Michiel Jansz. van Mierevelt: p. 17
Louie Fasciolo: p. 17 (19)
The Bridgeman Art Library, Londen: p. 20, 30, 32 (13), 40 (2), 71 (23)
Academy of Fine Arts, Vienna: p. 21 (4)
CMU/Adriaan van Dam/Collectie Centraal Museum, Utrecht: p. 22
WikiCommons: p. 23 (1), 67 (13 inzet), 70 (l), 76 (3), 87 (18)
Markus Matzel/Lineair, Arnhem: p. 24
Atlas Van Stolk, Rotterdam: p. 25 (2), 52 (21)
ANP foto, Rijswijk: p. 25 (3), 82 (7), 105 (12), 115 (4), 116 (1)
The Art Archive / Malmaison Musée du Chateau / Dagli Orti: p. 26 (4)
AKG/Lineair, Arnhem: p. 26 (o), 41 (3), p. 79 (2)
Réunion des musées nationaux Grand Palais, Parijs: p. 27 (5)
Musée de la Révolution, Parijs: p. 27 (6)
Musée de la Révolution française, Vizille: p. 28
AKG-images: p. 29 (8), 40 (3 en 4), 64 (8)
Bjanka Kadic/Imageselect: p. 29 (9)
Amsterdam Historisch Museum: p. 31 (11)
Ron Giling/Lineair: p. 31 (12)
Rijksmuseum, Amsterdam: p. 32 (14), 44
Publiek domein: p. 33 (15), 43 (2), 49 (b)
The Print Collector/Alamy: p. 34 (17)
Bettmann/Corbis: p. 34 (18), 57 (2), 69 (19)
Heritage Images/Corbis: p. 35 (19)
Koninklijk Eise Eisinga Planetarium, Franeker: p. 35
Metropolitan Museum of Art, New York: p. 39
Historical Picture Archive/Corbis: p. 40 (1)
Barry Lawrence Ruderman Antique maps, San Diego: p. 41 (2)
Anne Aalders, Hoogeveen: p. 42
Corbis/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 43 (3)
Regionaal Archief Tilburg: p. 45
Van Gogh Museum, Amsterdam: p. 46 (7)
Art Institute of Chicago: p. 46 (b)
Collectie Spaarnestad Photo/Het Leven/Argus: p. 47 (9)
Amsterdams Historisch Museum: p. 47 (10)
Corbis: p. 48, 90 (29)
Collectie Spaarnestad Photo: p. 49 (14), 84 (13), 107 (14 l)
Stadsarchief Amsterdam: p. 50, 51 (19)
Stichting Louis Raemaekers, Roermond: p. 51 (17), 74 (4 en 5)
Tropenmuseum of the Royal Tropical Institiste (KIT), Amsterdam: p. 52 (20), 53
Archivo Iconografico, S.A./Corbis: p. 56 (1)
Stichting het Reclame Arsenaal, Laren: p. 56 (2)
Popperfoto/Getty Images, Amsterdam: p. 56 (3), 76 (1)
Wikimedia Commons: p. 57 (1), 58 (1)
Library of Congress, Washington: p. 57 (3)
DeAgostini/Getty Images, Amsterdam: p. 58 (3)
Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 59 (1)
Print Collector/Getty Images, Amsterdam: p. 59 (2)
Clément Philippe/Imageselect, Wassenaar: p. 60
Collectie Spaarnestad Photo/A. Hakeboom: p. 61 (2)
Gerard Til/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 61 (3)
Photos12.com - Société Française -Léon Gimpel: p. 62 (4)
Ullstein/Lineair, Arnhem: p. 62 (5), 86
Achille Beltrame/Wikimedia Commons: p. 63 (7)
San Diego Air Space Museum, San Diego: p. 64 (9)
Sammlung Sauer/Corbis/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 65 (10)
Buyenlarge/UIG/Imageselect, Wassenaar: p. 65 (11)
Granger/Lineair, Arnhem: p. 66
Georg Pahl/Bundesarchiv, Koblenz: p. 67 (13), 75 (1)
SFA/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 67 (15)
bpk Berlin, Heinrich Hoffmann: p. 68 (17)
picture-alliance / AKG-images: p. 68 (17 inzet)
LEONE/Lineair Fotoarchief, Arnhem: p. 69 (18)
Henry Guttmann/Getty Images: p. 70 (20)
David King Collection, Londen: p. 71 (22)
Otto Dix/AKG/Lineair, Arnhem: p. 74 (1 en 3)
Otto Dix/Bridgeman, Londen: p. 74 (2)
Ullstein Bild/Lineair Fotoarchief, Arnhem: p. 75 (3), 94 (1)
Mary Evans Picture Library/Alamy: p. 75 (5)
Frank Hurley/Corbis/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 77
Arie Kievit/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 78
U.S. Air Force photo/Staff Sgt. Bennie J. Davis III, Washington: p. 79 (3)
British Official Photo/LIFE/Getty, Amsterdam: p. 80 (4)
picture-alliance/AKG-images: p. 81 (5)
German Waffen SS recruiting poster (colour litho), German School, (20th century)/Private Collection/Peter Newark Military Pictures/ Bridgeman Images: p. 81 (6)
Ad Windig/MAI/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 83 (9)
Jan Sintemaartensdijk, Ridderkerk: p. 83 (11)
United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Jerzy Tomaszewski: p. 84 (14)
Michael St. Maur Sheil/Corbis: p. 85
Emmanuil Yevserchin/Lineair, Arnhem: p. 87 (20)
James Vaughan/Flickr: p. 89 (24)
International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: p. 89 (25), 90 (28), 94 (4)
Nederlands Instituut voor Militaire Historie: p. 89 (27)
Library of Congres, Washington: p. 91
University of California, San Diego: p. 94 (2 en 3)
Kobal Collection/Picture Desk, London: p. 95
Mondadori Collection/Getty Images, Amsterdam: p. 97 (2)
Australian War Memorial, Canberra: p. 97 (3)
Ed Uthman, Houston: p. 98
Jacques Klok/ANP foto, Rijswijk: p. 99 (2)
RTL, Hilversum: p. 99 (3)
Associated Press/Reporters: p. 100
British Cartoon Archive, University of Kent / Leslie Illingworth Solo Syndication, London: p. 101 (5)
Collectie Spaarnestad Photo/Henk Blansjaar: p. 102
The U.S. National Archives: p. 103 (8 lb)
Kees Molkenboer/nfa, coll. Nederlands fotomuseum, Rotterdam: p. 103 (8 rb)
Nils van Houts/ANP foto, Rijswijk: p. 103 (8 o)
United Artists/The Kobal Collection: p. 104 (9)
ANP/Spaarnestad Fotoarchief: p. 104 (10)
Spaarnestad Photo/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 105 (11)
Chris van Houts, Amsterdam: p. 105 (m)
Ruud Hoff/ANP foto, Rijswijk: p. 106
Inge van Mill/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 107 (14 r)
Michael Foran: p. 107 (16)
Armando Milani, Milaan: p. 109 (19)
Ron Haviv/Corbis/ANP foto, Rijswijk: p. 109 (20)
Ricki Rosen/Corbis/ANP foto, Rijswijk: p. 111 (23)
Getty Images: p. 111 (24)
Ullstein Bild Imagno / Lineair Fotoarchief, Arnhem: p. 114
Hulton-Deutsch Collection/Corbis: p. 115 (2)
Science Photo Library/ANP foto, Rijswijk: p. 117 (4)
NASA: p. 117 (5)